پاڱو II

خط
انٽرويو
تقريرون

شيخ اياز

خطـ انترويو. تقريرون

ڀاڱو II

خطَ، انٽرويو، تقريرون

(خط، انٽرويو، تقريرون، خاڪو ۽ مهاڳ)

شيخ اياز

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1999ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر هڪ سئو چوٽيتاليهه

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس
	ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ	ذڪي پرنٽنگ پريس، ڪراچي.
ٽائيٽل ڪئليگرافي	فتاح هاليپوٽو
پهريون ايڊيشن	اپريل 1991ع.
ٻيو ايڊيشن	ڊسمبر 1999ع
قيمت	**110/-** رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

KHAT, INTERVIEW, TAQREEROON. (Letters, Interviews, Speeches) Part-II by: SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications, Tando Wali Muhammad, Hyderabad, Sindh, Pakistan. First Edition April 1991. Second Edition December 1999. Price Per Copy Rs. 110/-
Book No. 144

انتساب

سکر جي وڪيلن، اديبن ۽ دانشورن جي نالي
جن سان مون اڌ عمر گذاري آهي
۽ جن جون يادگيريون منهنجي
زندگيءَ جو املهه سرمايو آهن.

شيخ اياز

ٻه اکر

خط، انٽرويو، تقريرون جي ڀورڻين ڀاڱي ۾ رشيد ڀٽيءَ کان ڪجهه خط ۽ تقريرون رهجي ويا هئا، جي هن ٻئي ڀاڱي ۾ شامل آهن.
نصير مرزا جو انٽرويو دراصل شيخ اياز سان ڪيل گفتگو جو ڪافي ڏيرڪان پوءِ جو آتارو آهي جو هُن پنهنجي مخصوص اسلوب ۾ ڪيو آهي.
فقير محمد لاشاري ڪي ڏنل انٽرويو ۾، اياز ائين ڪٿي به نه چيو آهي ته شهيد ڀٽو شاهه عنايت يا شاهه ٻلاول کان وڏو شهيد هئو ۽ نه وري فقير محمد ائين لکيو آهي. دراصل اها سراسر غلط فهمي آهي. قومي شاعر ڪي جيترو شاهه عنايت ۽ شاهه ٻلاول جي مرتبي جو احساس آهي اهو هُن جي شاعري مان واضح آهي. اياز فقط اهو چيو هو ته ڀوريان ٻه شهيد گهڙي ۾ قتل ڪيا ويا هئا ۽ شهيد ڀٽي کي ٻه سال اذيتون ڏنيون ويون.
فهميده حسين جو انٽرويو به هنجي مخصوص اسٽائل ۾ لکيل آهي، جيتوڻيڪ هن پنهنجا جواب بالڪل صحيح انداز ۾ قلمبند ڪيا آهن. باقي ٻيون تقريرون ماضي قريب ۾ ڪيل آهن. هن ڪتاب ۾ محمد عثمان ڏيپلائي تي لکيل هڪ خاڪو ۽ پنج مهاڳ پڻ شامل آهن.
سارو ڪتاب پڙهندڙن جي اڳيان آهي ۽ هو ان جو خود جائزو وٺي سگهن ٿا.
شاعر جي شخصيت کي سمجهڻ لاءِ ۽ ادبي اوسر جي اندازي لاءِ مون هن ڪتاب جي اشاعت ضروري سمجهي ۽ مون خود به چاهيو ٿي ته اياز جون ڇڙوڇڙ تحريرون هڪ هنڌ سميٽيون وڃن، جيئن اياز جي شخصيت ۽ دور تي روشني وجهي سگهجي.

فيروز احمد

فهرست

خط [۱۳ کان ۵۳]

۰۱ لامون تنهن وٽ سڏيون (پيغام ۽ ٻه خط) ۱۳
۰۲ ڪانارئا ڪڙڪن.... ۴۳
۰۳ مدد علي سنڌيءَ ڏانهن ۵۲

انٽرويو [۵۵ کان ۸۳]

۰۱ چٽنڪ جو چٽاءُ ۵۷
۰۲ منهنجي شاعريءَ جو ساٿ آدرشن سان آهي ۷۰
۰۳ سرهن سانجهه، سويرن ۾ ۷۷

تقريرون [۸۵ کان ۲۰۲]

۰۱ قومي جدوجهد ۾ سنڌي شاعريءَ جو حصو ۸۷
۰۲ سنڌي شاعريءَ جو مزاج ۹۱
۰۳ ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين ۹۷
۰۴ جهول ۾ گل ۽ هٿ ۾ مشعل ۱۰۱
۰۵ هڪ تقرير ۱۰۹
۰۶ اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو! ۱۱۳
۰۷ تعليم کان سواءِ آزاديءَ جو صحيح شعور ممڪن نه آهي ۱۱۶
۰۸ پيغام ۱۲۱
۰۹ شاعرو، اديبو، سنڌ ديس جي ثقافت جا وارثو! ۱۲۶
۱۰ ڌرتيءَ جي ڌيئرن ڏانهن ۱۳۵
۱۱ موت جي ذڪر تي پٽيءَ جو ردعمل ۱۴۰

١٢.	لطيف ايوارڊ واري تقريب ۾ ڪيل تقرير	١٤٦
١٣.	هاڱوڪا ۽ اڪيان هموطنو، سنڌي دوستو!	١٥٣
١٤.	سانگهڙ ۾ سنڌيائي تحريڪ واري ڪنڌجائيءَ ۾ ڪيل تقرير	١٥٦
١٥.	شيخ اياز نمبر جي مهورت وقت ڪيل تقرير	١٦١
١٦.	درياهه جي ڪناري، درياهه کان پڇو	١٧١
١٧.	شاهه، سچل، سامي سيمينار جي مهورت وقت ڪيل تقرير	١٨٣
١٨.	حيدرآباد ۾ سنڌيائي تحريڪ جي مشاعري ۾ ڪيل تقرير	١٩٧

خاڪو ۽ مهاڳ

[٢٠٣ کان ٢٥٧]

١.	محمد عثمان ڏيپلائي منهنجو محسن (خاڪو)	٢٠٥
٢.	نند جويري جي ڪتاب 'چوواٽي' تي لکيل مهاڳ	٢١٥
٣.	تاجل بيوس جي ڪتاب 'سنڌ منهنجي امان' تي لکيل مهاڳ	٢٢٥
٤.	اياز گل جي شعري مجموعي جو مهاڳ	٢٣١
٥.	ادل سومري جي شعري مجموعي جو مهاڳ	٢٣٨
٦.	بدر ابڙي جي ڪتاب 'جيل جي ڊائري' تي لکيل مهاڳ	٢٤٦

خط

ٻريمودا (شڪنتلا کي)- تون جو وڻ سان تيڪ
ڏيئي ويٺي آهين، تہ اهين لڳي رهيو آهي
ڄڻ هن وڻ سان ڪنهن سُندر ول جو
سنجوڳ ٿي ويو آهي.

ڪاليداس.

لامون تنهن وڻ سنديون، لوڏيان، لايان ڪري-
منهنجي، ووا شهر پنهور ۾.
(سُر کوهياري ـــ شاهہ)

لامون تنهن وٽ سنديون

سال ۱۹۶۸ع ۾ رسالي روح
رهاڻ ۾ ڇپيل پيغام ۽ ٻه خط

پيغام

[حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي سيڪريٽري جنرل،
جام ساقيءَ، ڏانهن پيغام]

۱- ڊسمبر ۶۷ع. ادا جام— افسوس اٿم، جو حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن طرفان (۳ ڊسمبر ۱۹۶۷ع تي) ”قوم ۽ زبان“ جي موضوع تي سڏايل مذاڪري ۾ ڪن اڻٽر مجبورين سبب شريڪ ٿي نٿو سگهان.

قومي مسئلن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ ۽ انهن جي جوڳي حل تلاش ڪرڻ لاءِ اهي مذاڪرا نهايت فائدي وارا ثابت ٿي سگهن ٿا. پاڪستان ۾ قومن ۽ زبانن جو مسئلو ڪيڏو نه اهم آهي ۽ ان جو جوڳو ۽ جٽاءُ وارو حل ڪيڏو نه ضروري آهي، سو ڪنهن به دانشور کان ڳجهو نه آهي؛ نه وري اها ڳالهه ٿي ڪنهن کان ڳجهي آهي ته پاڪستاني زبانن کان اڳاترائي ۽ ڏاڍائي سان قومي ۽ علائقائي درجا ڏيئي جنهن نموني مسئلي کي رفع دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، ان کان هن علائقي جا ماڻهو راضي نه آهن، ۽ هو پنهنجيءَ زبان کي آئيني طور جائز درجي ڏيارڻ لاءِ ڪافي عرصي کان جدوجهد ڪري رهيا آهن.

سنڌي زبان بابت اهو عام ويچار ته اها اولهه پاڪستان جي هڪ ننڍي پيل زبان آهي، ڏاڍو غلط ۽ گمراهه ڪندڙ آهي. اولهه پاڪستان جي زبانن ۾ سنڌيءَ جي امتيازي حيثيت جو اقرار خود حڪومت ان وقت ڪري چڪي، جڏهن مارشل لا کان پوءِ مقرر ڪيل تعليمي ڪميشن جي رپورٽ ۾ سنڌي عوام جي گهر سبب، ترميم آڻي، سنڌي زبان کي ڪنهن حد تائين تعليم جو ذريعو تسليم

ڪيو ويو. پر فقط انهيءَ هڪڙي قدم سان سنڌي زبان جو مسئلو نه حل ٿيئو هو ۽ نه ٿي سگهندو. هاڻي ته انهيءَ ذيل درجي کي به ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جنهن جو هڪ مثال سنڌ ۾ قائم ڪيل ڪامپريهينسو (Comprehensive Schools) آهن. منهنجي راءِ ۾ اردوءَ ۽ انگريزيءَ جي ڇڪتاڻ جو مسئلو به تڏهن حل ٿي سگهندو، جڏهن پهرين اولهه پاڪستان جي قومي زبانن، سنڌيءَ، پنجابيءَ، بلوچيءَ ۽ پشتوءَ جو مسئلو حل ڪيو ويندو.

زبان، زمين، تاريخ ۽ معاشي ۽ نفسياتي سٽاءَ جي لحاظ کان، اسان سنڌي هڪ قوم آهيون، ۽ اهڙيءَ طرح پاڪستان، جو هڪ گهڻ-قومي ملڪ آهي، ان ۾ هر قوم سان هڪجهڙائيءَ ۽ نياءَ جي ورتاءَ جو طريقو ڳولڻو آهي. جي اسان ۾ سچائيءَ ۽ ڏاڍپيءَ جي من-ورتي آهي، ته انهيءَ مسئلي جو حل ڳولڻ ڏکيو نه آهي. انسان سڀ ڀائر آهن، شرط اهو آهي ته هڪڙو ٻئي جي پيٽ تي لت ۽ نڙيءَ تي ننهن نه ڏئي. اسان جي مسئلي کي، جيڪڏهن ڪوئي سنڌي ٻڌجي ڏسندو، ته هو اسان جي من جي پيڙا کي سمجهي سگهندو.

مون کي وڏي اميد آهي ته اوهان جي مذاڪري ۾ شريڪ ٿيندڙ عالم ۽ دانشور زبانن ۽ قومن جي مسئلي جي چڱيءَ ريت ڇنڊڇاڻ ڪري، ان جي جوڳي نياوَ لاءِ ڪارائتيون رٿون تيار ڪري سگهندا.— اوهان جو، شيخ اياز.

خط ١-

١٥ سيپٽمبر، ١٩٦٧ع. ادا، تنهنجو خط پهتو. تو لکيو آهي ته مون نه فقط اردوءَ ۾ هائڪوءَ کي پهريون ڀيرو روشناس ڪرائي، ان جي اهميت محسوس ڪرائي، پر ''ڀونر ڀري آڪاس'' ۾ ٻه اهڙا ٽه-سٽا نظم (فارسي بحر وزن ۾) ڇپيا آهن، جن ۾ هائڪوءَ جي ڪيفيت آهي؛ ۽ ان ڪري تو اصرار ڪيو آهي ته مان ڪجهه هائڪوءَ تي لکان. ائين ضرور آهي ته سال ٦٢ع ۾ منهنجا هائڪو، جي پاڪستان رائٽرس گلڊ جي اردو رسالي ''هم قلم'' ۽ شعر جي انتخاب ''ريگزار ڪي موتي'' ۾ شايع ٿيا هئا. تن ڪي اردو ادب ۾ ڪجهه اهميت ڏني ويئي هئي. مون ڪيتري وقت کان اردوءَ ۾ شعر گوئي ڇڏي ڏني آهي ۽ نه وري پنهنجي اردو ڪلام جي جائزي وٺڻ جي ڪا ضرورت محسوس ڪئي آهي. باقي سنڌي هائڪوءَ جي باري ۾ منهنجو رايو آهي ته اهو سنڌي شاعريءَ جي سڀاوَ سان ٺهڪي نٿو اچي. پيارا، هي پنسيءَ ۽ پيروانيءَ جو ديس آهي ۽ ان ۾ ''ڇوريءَ'' جي ڳالهه جي اهميت فقط وقتي ۽ تجرباتي آهي. سياست بين الاقوامي ٿي سگهندي آهي، شاعري فقط قومي هوندي آهي. جي انسان ذات جي ڪائي شاعري آهي، ته اها اهو گلدان آهي، جنهن ۾ هر قوم پنهنجا پنهنجا ٻه، ٽي گل سجايا آهن. انهن جي واس ورنَ ۾ ساڳيائپ جي ڀولا آڪارٿي آهي. ائين برابر آهي ته جپاني ۽ چيني رنگ آميزيءَ جي تقليد مغربي مصوريءَ کي نئين هوا ۽ نئون آسمان ڏنو آهي، پر رنگ به ٻئي وانگر بين الاقوامي اظهار جو ذريعو آهي، ۽ ان جي تجربي جي معيار تي ٻوليءَ جي ڪنهن به تجربي کي پرکي نٿو سگهجي. ان ڪري جيڪڏهن ثقافت جي ڪنهن حصي ۾ بين الاقواميت جي گنجائش آهي، ته ڪنهن به ان جي انهيءَ حصي کي،

جنهن جو شاعريءَ سان واسطو آهي، پنهنجيءَ ٻوليءَ جو لوڙهو ڏنل آهي ۽ ان ڪري ئي دنيا جي هر عظيم شاعريءَ جو ٻيءَ ٻوليءَ ۾ تسليءَ جهڙو ترجمو اگر ناممڪن نه آهي، ته به نهايت مشڪل آهي. مون کي فن ۽ فلسفي ۾ بين الاقوامي پيغام جي گنجائش کان انڪار نه آهي، پر، قومي ڪردار وانگر، شاعريءَ جي جڙ به پنهنجيءَ ڌرتيءَ ۾ هوندي آهي، ۽ ان سان پٺجي، شاعري اها خوشبو نه ڏيندي آهي، جا ان جي خمير ۾ هوندي آهي. ان ڪري مون کي سنڌيءَ ۾ هائڪو، سانيٽ، ترائيل وغيره جو تجربو انهيءَ ڳنڍ ـ ڪپ جي جهڙپ وانگر لڳندو آهي، جنهن جو پنهنجو کيسو خالي هوندو آهي.

جپاني هائڪو جو گهڻو اثر آمريڪا جي شاعريءَ تي ٿيو آهي؛ مون اها ڪا ئين روسي، فرينچ يا ٻيءَ ڪنهن مغربي ٻوليءَ ۾ هائڪو نه پڙهيو آهي. آمريڪا جي شاعريءَ کي، والٽ وٽمئن ۽ رابرٽ فراسٽ جي باوجود، پنهنجو ڪوئي خاص ادبي ورثو نه آهي نه وري هن نئين سامراج جي ڌرتيءَ کي اهڙي ورثي جي حفاظت جي ڪا ضرورت آهي. اسان کي انهيءَ حفاظت جي ضرورت آهي. اسان جو ادبي ورثو اسان جي قوميت جو ضامن آهي. ان سان گهٽي هٿ چراند اسان جي قومي انفراديت لاءِ هاڃيڪار آهي، ۽ اها انفراديت ئي ته ٻڌيءَ پيڙهيءَ جو تختو آهي، جنهن کي اسين چنبڙيا پيا آهيون. اسان جا بهت سنڌڙيءَ جي چنيءَ جون ڦلڙيون آهن؛ انهن ۾ هن ڌرتيءَ جي آٽت آهي. آهي صدين کان اسان جي عوام جي روح ۾ رمي چڪا آهن، ۽ توڙي جو اسان انهن ۾ جديد دور جي تقاضائن سان مطابقت پيدا ڪيون ٿا، تڏهن به انهن ۾ ڪا اجنبيت محسوس نٿي ٿئي.

هائڪو فطرت جي شاعري آهي، ۽ مون کي فطرت جي شاعريءَ جي اهميت کان انڪار نه آهي؛ پر جي ڪوئي وچ سير ۾ غوطا کائيندي، ترندڙ هنس جي ڳچيءَ تي گهڻو ڌيان ڏيندو ته هن جو ٻڏڻ آوس آهي.

”ٽنڪا“، ”هائڪو“ ۽ ”سينريو“ (Senryu)، جپاني

شاعريءَ جا قديم فارم آهن. جيتوڻي ٻنهي صنفن جو فارم ساڳيو آهي، سينريو ۾ اهـا مام نه آهي جا هائڪو ۾ آهي؛ سينريو فقط مخصوص تائين محدود آهي؛ اُن ۾ رڳو اوڻائي ۽ آڏري جي ڪـَچيءَ وکريءَ جي وَٽ آهي، اُن ۾ ٻـي انت جي اکٽ پندار مان ٿوڻي ڀرڻ تـي روڪ آهي. مثال طور:

هُو گـهر ۾ ويٺو آهي،
ڪوسَ جي ڇاٽ-
آناڙي وڃ.

—

جين پروهت،
ڏيان پورو ٿي چڪو-
منگهڻ لاءِ واجهه.

—

پنهنجيءَ ڄال کي،
گهڻو ڏيئي،
هُو ڇانور رڏي رهيو آهي.

—

ڦاهو،
ڦهرين ڪير مـُرڪي-
لڄ.

—

در کوليندي،
او! او! او!
برفاني باک.

—

”هن کي هڪڙي اک آهي،
پر اها هرڏيءَ جهڙي آهي“،
ڏوُتيءَ چيو.

سالي،
اڱڻ ۾ جاچي وٺندي آهي،
گهوٽ جون اوٺايون!

—

ڪنڌو ۾

ڪپڙن جي ٻچڪي مٿان،
نئين گهوٽ ڪنوار جي گهر ۾!

—

سپاهيءَ جي گود ۾،
وچايل ٻار اشارو ڪري رهيو آهي،
مٺائيءَ جي دُڪان ڏانهن.

—

مون اڳ "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ" ۾ لکيو آهي ته ڪنهن ڪنهن سنڌي بيت ۾ هائڪوءَ جي ڪيفيت آهي. نه فقط اهو، پر ڪنهن ڪنهن بيت ۾ 'سينريو' جي ڪيفيت به آهي. وڳند جي باري ۾ چيل پٺائيءَ جي بيتن ۾ ساڳي ڪلٽي چٽ - پيڪوڙ آهي. مون کي ٿر ۾ هڪ پَٽ هيٺيون بيت ٻڌايو هو، جنهن ۾ انسان جي اوٺائيءَ تي اهڙي ئي اچوتي ٺٺڪار آهي، جهڙي سينريو ۾ آهي:

هَنڌي مَٿان هوڏَ، ڪَنڌهان ڪَر ڪُٽن جي،
هَنڌي ساڳي لوڏ، چوپيندڙ چَلي ويا.

يا اسحاق جو هڪ مشهور دوهڙو آهي:

بي عقل کي بانوَرَ جي، آهي ٻاڪر پيرن سيڻن؛
عقل جو اسحاق چئي، تنهن کي ڪانُ لڳندو ڪيئن!

سنڌ جا ڪيئي لوڪ-بيت آهن، جن کي پيڙهيءَ پيڙهيءَ ساهه ۾ سانڍيو آهي. انهن جي هيئت ۽ اسلوب (Form and style) سان جي ادبي ذوق ۾ رچي چڪو آهي ۽ اهو ادبي ذوق اسان جي

ثقافت جو پائيندو حصو ٿي چڪو آهي. اسان جي لوڪ سنگيت ۾ بيت وائيءَ سان گڏ ائين لڳايا ويندا آهن، جيئن گج ۾ ڪاوا ناڪبا آهن. ان ڪري مون کي سنڌي هائڪوءَ جي فارم ۾، بيت جي هيئت سان هٿ ڇراند ڪي نٿي لڳي. مان نٿو ڀانيان ته جي مٿئين لوڪ بيت کي سينريو جي هيئين نه ـ سٽي فارم ۾ ڏنو وڃي، ته ڪو نتيجو خوشگوار نڪرندو:

هندي سڌان هوڏ،
ڇوپندڙ ڇلي ويا:
هندي ساڳي لوڏ!

فقط نواڻ ۽ نراليپڻ لاءِ ڏوڪ ڏوڪان ۾ اسان بيت جون تيرنهن ماترائون ڇا لاءِ لتاڙي ڇڏيون؟ ڇا سنڌي هائڪوءَ جي وچين سٽ، جا ڊيڍ وانگر نڪري اچي ٿي، توکي وڻي ٿي؟ ڇا بيت جون چوويهن ماترائن واريون ٻه سڌيون سٽون، توکي اڌامندڙ ڪونجن جي جوڙي وانگر نه ٿيون لڳن؟ ڇا اها جدت لاءِ بي معنيٰ ٻهچڻي، احساس ڪمتريءَ جي نشاني نه آهي؟ ڇا اسان جو ڪوئي ڪلونت هائڪو ڳائڻ لاءِ تيار ٿيندو، ۽ جي ٿيندو ته تنهنجي ڪنن کي ڪجهه جي ضرورت نه پوندي؟ جپاني هائڪوءَ جو فارم ته صديون پراڻو آهي ۽ ممڪن آهي ته اهو گيشا سنگيت جو حصو ٿي چڪو هجي، پر ڇا سنڌي هائڪوءَ جي فارم جي ڪائي اهميت آهي، ۽ جي اهميت ان جي فارم جي نه، پر ان ۾ آيل ڪنهن ازلي ڪيفيت جي اڻ ـ لکي ڇُهاوَ جي آهي، ته ڇا اها ڪيفيت اسان جي بيت ۾ اڳيئي اچي نه چڪي آهي؟

هڪ ڀيري اسان ڪارونجهر وٽ ويٺا هياسين. چوٽر ۾ ڳاڙهو هئي ۽ اپ پهاڙ تي گريبي اوڙهي ويٺو هو. اسان سان هڪ ٿري چارڻ به ساڻ هو. اوچتو ڪارونجهر جي ڪور تي مور ڪنب ٽيڙيا ۽ ڪنڌرجي ڪنڌرجي، سنجها ـ سوني آڪاس جي سنگهاسن اڳيان ڪنهن ديوداسيءَ وانگر نچيو. مون چارڻ کان پڇيو:

”هي مور پارڪر جو آهي يا گجرات جو؟“

چارڻ جواب ڏنو: ”مور نہ پارڪر جو ٿيندو آهي، نہ گجرات جو. مور تہ سدائين نيري آڪاس جو هوندو آهي!“

مون کي هن جي ذهانت تي حيرت آئي. هن اڳ بہ مون کي پارڪري سنڌيءَ ۾ انوکا بيت ٻڌايا هئا (پارڪري سنڌيءَ ۾ گجراتيءَ جي ڪافي ملاوٽ آهي)، سو مون هن کي چيو تہ ”انهيءَ مور جي باري ۾ ڪوئي بيت ٻڌاءِ!“ — ۽ هن بہ ٻہ بيت ٻڌايا، جن ۾ هڪ بيت هي هو:

ڪارونجهر جي ڪور، مَرئين تہ ملڪين نهين،
ماٿي ٺُهوڪي مور، ڏونگر لاڳي ڏِيپتو!
[ڪارونجهر جي چوٽي، سرندين تڏهن بہ نہ ڇڏي سگهندين.
جڏهن ان جي مٿي تي مور ٺهوڪو (رڙ) ڪندو آهي،
تڏهن ڏونگرُ ڏيئي وانگر لڳندو آهي.]

ادا، اهو حيرت انگيز تصور، مون ڪنهن بہ هائڪوءَ ۾ نہ ڏٺو آهي. مور تہ برابر نيري آڪاس جو آهي، پر ان جو ناچ ڪارونجهر تي ڇڱو آهي، ڇوجي مايا تي ان جو تصور بہ ڪري نٿو سگهجي. جپاني سونهن تي هرکي، اسان کي پنهنجو نَڪُ بيئو تہ نہ ڪرڻو آهي!

مون اڳ بہ لکيو آهي تہ جپاني هائڪوءَ جو فني حسن دائميءَ ۽ عارضيءَ جي ٽڪراوَ ۾ آهي، جو اڃا سنڌي هائڪوءَ ۾ پيدا نہ ٿيو آهي. ان ڪري سنڌي هائڪو فقط مور جو ڪنبي آهي، جنهن اسان جي بيت جي چال بگاڙي وڌي آهي.

ڇڱو، آءُ تہ توکي جپاني شاعريءَ سان ڪجهہ وڌيڪ روشناس ڪرايان. جپاني شاعر باشوءَ وغيره ڪانئين قديم هائڪوءَ جو ڪجهہ ترجمو تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ اچي چڪو آهي. آڙيون سترهين صديءَ ۾ بہ تاڙيون وڄنديون هيون، جڏهن آهي اتر ڏانهن اڏامنديون هيون، پر ويهينءَ صديءَ ۾ انهن جو تصور هيئن آهن:

وڏيارڻي،
گهٽو ڪري گدلا،
آڙيون اڏار ۾!

مون جديد ڪان جديدترين جپاني هائڪوءَ جو مطالعو ڪيو آهي ۽ مون کي نظر آيو آهي ته جپاني شاعر ان ۾ موضوع جي جدت ڪاميابيءَ سان آڻي نه سگهيو آهي ۽ ڪامياب جديد هائڪوءَ جي ڪيفيت ۾ قديم هائڪوءَ جهڙي آهي. شايد جديد جپان ”باشوءَ جي پائي جو ”جينيس“ پيدا نه ڪري سگهيو آهي يا شايد هائڪوءَ جي مزاج سان هٿ چراند هائڪو جو موت آهي.

ڪجهه جديد هائڪو، جي مون کي پسند آيا آهن، آهي ذس-

ڇونيءَ تي نيڪٽ،
پٽ - ڪيئن جو ڳوٽ،
ننڍو ٻر!

—

ٻيڻ جون ڏيڏيون پٽيندي،
ننڍا در ٻنيگر،
ونجهه هٿي رهيو آهي!

—

نٽڙ تي ڳانڍو،
هن جو گيت پيهي ويو،
ميرانجهيءَ باڪ جي ڪوهيري ۾!

—

ڪنون ڪيچي،
جڻ منهنجيءَ ڇاتي تي ڪري -
اچا آءَ جيئرو!

—

منهنجي پياري جي پاڇهاري هٿ وانگر،
منهنجي ڪُلهي تي ٿمجي ويو آهي،
سرءُ جي آس جو تڙڪو!

—

ڇڪلي ۾،
هڪ ڪوٺي، خالي -
سرءُ جي شام!

—

ميٽيءَ جي ٻنّ تي،
ٻوپٽ ويٺو آهي -
اڪيلو اداس!

—

اڱڻيءَ جي ڪوٺيءَ جي ڳڙکي،
جنهن کي جنديءَ تي رنگيو آهي،
مانگهه جي پوري ناسي ڪڪر!

—

ادا، مون کي ڪاوڙ سندي هائڪوءَ تي آهي جنهن ۾ ته کي ڏيڊ ٽنگ ڏني آهي؛ باقي ائين نه آهي ته مون کي جپاني هائڪو نه وڻندو آهي. هڪ ڀيري مان جيل جي کوليءَ ۾ بند هوس ته اوچتو هڪ ٻوپٽ سيخن مان اندر آڏري آيو هو. مون هن کي ٻڪ ۾ جهلي، هن کان پڇيو هو: ”تون هتي وڃان ته نه آيو آهين؟“ هن ٻرڙا پتوڙيا هئا ته مون هن کي ڇڏي ڏنو هو ۽ پوءِ هن کوليءَ جي ڇتين سان ٽڪري ڪنڊائيون کوهي وڌيون هيون. ”ٻوپٽ، اڪيلو، آداس“، مون هائڪوءَ جا لفظ ٽڏي ساهه سان جهونڪاريا هئا.

پر هاڻي ٽڏا ساهه پري پري، اسان مٿيون پيکوڙي، ڏند ڪرٽي آئيا آهيون ۽ اسان کي ملايم جذبات گهٽو نٿي آنڊي. اسان جي زندگي وهه جي وڻي آهي ۽ اسان کي زبردستيءَ پياري وڻي آهي. اهو هائڪوءَ جوڙس گڏلي، جنهن ۾ حقيقت جي ڏاڍيءَ کان وقتي فرار آهي، فن جي آن عملي جدوجهد ۾ رڪاوٽ آهي، جا قوم جي تقدير بدلائي سگهندي آهي.

هڪ ڀيري اسان ٿر جي سفر تان موٽي رهيا هئاسين. اسان ڪي ٻه سواريون هيون ۽ ڇاڇري وٽ پهچڻ جا ڦيٿا پنڪچر ٿي پيا هئا. ڊرائيور پنڪچر ڳنڍي رهيا هئا، ته سج لهي ويو هو. واريءَ ٽبي ڪنڊيءَ ۽ نم جا وڻ، سنجها جي پرڇانئينءَ ۾، ڌرتيءَ - ديول جا پروهت ٿي لڳا. ان وقت مون واريءَ تي ٻه آڪ - مڪڙ ڏٺا هئا، جي شفق جهڙا رنگين هئا ۽ هڪٻئي جي ڪڍ ٽپا ڏيئي رهيا هئا. جڻ جيئري هاڪوءَ وانگر ٿي لڳا. انهن کان پريرو هڪ ڀونگيءَ جي ٻاهران ڪائي جوڀنونت مينگهواڙ دانگيءَ تي ٻاجهريءَ جو ڍوڍو پچائي رهي هئي ۽ هن جا ٻارڙا هن جي ڀرسان ڪڏڪي رهيا هئا. مينگهواڙ ڪي پولڪو ۽ ڳاڙهو پڙو پيو هو ۽ مانيءَ اٿلائڻ وقت هن جي ٻانهنءَ ڪڙ ڪڙ ٿي ڪئي. بکايل ٻارن لاءِ ماءُ جي آنتر - انيوءَ اڌ - پڪيءَ مانيءَ جي آڪنڊيءَ آئل هن جي چهري تي هڪ عجب ڪيفيت پيدا ڪئي هئي. مون ٿر ۾ اها ڪيفيت آتي ڏٺي هئي، جتي آڳر ۾ ڪجهه آن - ڪٽا هئا. ڇا سومرا - سمَ جون ڏريچاٽيون، ڇا سومرا چند جون ٻجهراٽيون — سڀني جي سورج - ونسي سونهن، گهٽو ڪري گهوماٽيل نظر آئي هئي، ڇو ته ڇوڏاري آن جي آڻاٽ هئي. (آن جي آڻاٽ جي باري ۾ ڪنهن ٿريءَ هڪ درد انگيز جملو چيو هو، جو مون کان وسري نٿو وسري — "سائين، ڪڻڪ ته ميوو آهي. اسان کي ته آن به ٻه نٿو ملي!" آنَ مان هن جي مراد پُرت مُرت وغيره گاهن جا داڻا هئا.)

اسان ڇاڇري مان رات جو نائين بجي آمر ڪوٽ ڏانهن روانا ٿيا هئاسين. ٻهڙي جي چوڏينهنءَ جي رات هئي ۽ چانڊوڪيءَ جي ڀاڪر ۾ واريءَ سومل جي ڏيک ٿي ڏني. آنهيءَ مينگهواڙ جي سڀاجهڙي صورت وري وري منهنجي اکين اڳيان ٿي آئي ۽ مون سوچيو هو ته سگهي پورهيت مانيءَ پچائيندي ڪهڙي نه پياري ٿي لڳي! گوگامر نالي وستيءَ ۾ هڪ هوٽل هو، جتي اسان سواريون روڪيون. جيسين ڊرائيور انجڻ ۾ پاڻي وجهن، تيسين اسين هوٽل ٻاهران ٻيل مُوڙهن تي وڃي ويٺاسين. هوٽل ڇپري جي ٻاهران هو

۽ مٽيءَ جي چلهه تي چانهه ٽچڪي رهي هئي. اوچتو ڇپري مان ڪنهن ڪڙڪڻ جو آواز آيو ۽ مون منهن ڦيري ڏٺو ته ڪوئي ٽوڙ اندر تڏي تي لڇي رهيو هو. مون هن جي باري ۾ پڇا ڪئي، ته هوٽل واري جواب ڏنو. ”سائين، هن کي ’وارو‘ آهي!“

”وارو ڇا آهي؟“ مون پڇيو.

”هتان جي پلر جي پاڻيءَ ۾ ڪا اهڙي بيماري آهي، جنهن جي پيش سان، ماڻهوءَ جي جسم ۾ ڪيئان پنجي وڃن ٿا. سائين، وارو ڏاڍو بڇڙو آهي؛ ماڻهوءَ کي جهپ به نه لڳندي آهي ۽ سڄي سڄي رات رڙندو آهي!“

”هي ڪنهن اسپتال ۾ علاج لاءِ ڇو نٿو وڃي؟“

”ڇهن ڏينهن کان اتي پڙي ڇڪي رهيو آهي، نه هن وٽ پئسو آهي ۽ نه اسپتالن ۾ دوائون ئي علاج لاءِ آهن. هتي ته نانگ-ڪاڏي جو به علاج ڪونه آهي، روز هڪ نه ٻيو ڇڪ وگهي مري رهيو آهي!“

مون چپ ٻيڪوڙي آسمان ڏانهن ڏٺو هو ۽ مون کي ائين لڳو هو ڄڻ چنڊ جي ڪرڻن مان ٻَر ٻُر ڪيئان ڪري رهيا هئا!

ادا، جتي انسان کي نه تحفظ آهي،نه تسلي آهي، نه آجهو آهي، نه اٽو آهي، نه اڳهائيءَ ۾ آسرو آهي،جتي زبان تي پهرو آهي ۽ قلم تي بندش آهي، آتي تصور جي عياشيءَ لاءِ ڪنهن به اهل دل شاعر وٽ گنجائش گهٽ آهي. جڏهن شاعر کي انهيءَ ڳالهه جو احساس اچي ٿو ته ٻولي گوليءَجو ڪم ڏيئي سگهي ٿي ۽ آنڌير ۽ انياءَجا ايماني ڳاٽ آڏائي سگهي ٿي، تڏهن هن کي آڪ-سڪڙ تي هائڪو لکڻ ڪيترو نه بي معنيٰ ٿو لڳي!

هاڻي اچ ته انهن پَٽ- ڪيٽن جي دنيا جي ٻي شاعري به ڏيکاريانءِ، جنهن ۾ وڇونءَ جهڙو ڏنگ آهي. ويهين صديءَ جي ٻئي ڏهاڪي ۾ مغرب جي جديد فن ۽ سياسي شعور سان آشنائيءَ، جپان ۾ نه فقط دادازم (Dadaism)، سوريئلزم (Surrealism)، ڪيوبزم

(Cubism) جي بورجوا فن جا نظريا جپاني شاعريءَ تي اثرانداز ٿيا، پر آتي نراج وادي ۽ پرولتاري شاعري به وجود ۾ آئي. جپاني ٻوليءَ جا هي ترقي پسند نظم ڏس:

انهن جا گيت نه ڳاءِ
اهي ڪرمچي ڪونپل،
اهي پوپٽ جا پر،
اهو واءُ، جو پڻ-جهڻ ڪري رهيو آهي،
۽ اها استريءَ جي وارن جي سڳنڌ؛
جو ڪجهه به ڪومل آهي،
جو ڪجهه به گهنگهريل آهي،
جو ڪجهه به اداس آهي،
هٽاءِ، آن کي!
جو ڪجهه به سٺرو آهي
نه ڳاءِ، آن کي!
ان جي بدران ڳاءِ ان کي،
جو ڪجهه به جوڳو آهي:
جو من جي آنت آهي،
ڇاتي ڏوڪي ڳاءِ،
ڌهڪاءَ ۾ به —
اهو گيت ڳاءِ، جنهن جو پڙلاءُ ڦهلجي وڃي،
اهو گيت، جو هانوَ کي ڏاڍو ڪري،
۽ ان کي ڇڪي وٺي،
پڇتاوَ جي پاتار مان:
پنهنجو گلو ڦاڙي ڳاءِ
اهي گيت
پنهنجي جانڻي جياري سر ۾،
۽ سماءِ انهن کي
هرڪنهن جي دل ۾! (ناڪانو شگي هارو)

مان خاموش ته لڳان ٿو،
پر امڪان آهي ته ڪجهه سوچيان ٿو.
مان ڳالهايان ته ڪونه ٿو -
پر مٿان مون کي ديوار سمجهين.
(تيسوڻ پوءِ شڪي جي)

سڙڪ ۾ ڪنهن سڄڻ،
هڪ صوف موڪليو،
موں ان کي کاڌو
يڪدم -
سرخ، بي حد سرخ صوف،
منهنجي تريءَ تي ڪُوڙو
ايترو ڪُوڙو جيترو هيءَ دنيا آهي!
(تسڻ پوءِ شڪي جي)

پوئين نظم ۾ صوف، مسيحي روايت وارو ممنوع ميوو آهي، جنهن کي کائي، آدم دنيا ڏانهن رجوع ٿيو هو. شاعر، صوف کي سرخ چئي، پرولتاري فلسفي لاءِ ڪهڙي نه سهڻي تشبيهه پيدا ڪئي آهي!

١٩٤٥ع ۾ جپان جي شڪست، شاعرن کي پنهنجي فنڪارن کان وڌيڪ مات ڏيئي ڇڏي. فاشزم جي رزمي شاعريءَ جي دور جي خاتمي کان پوءِ، جن به شاعرن جي جپان جي جنگي محاذ سان جذباتي وابستگي هئي، آهي خاموش ٿي ويا، ۽ فقط آهي پرولتاري شاعر اڳي کان اڳرا ٿي آيا، جن جنگ هلندي پنهنجي دور جي فاسد حب الوطنيءَ کان خاموشي بهتر سمجهي هئي يا جنگ جي کُلم کُلا مخالفت ڪئي هئي ۽ ان ڪري قيد ڪيا ويا هئا. جي پرولتاري شاعر ويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي ۾ جوڀنيءَ جا شاعر ليکيا ويندا هئا، انهن ان جي پنجين ڏهاڪي ۾، وري پنهنجي جاءِ اهي والاري ۽ اجا تائين وڃائي نه آهي.

اداس مٿان اِئين سمجهين ته مان سانوري شيام سان رڌو آهيان، جو ته هُن کي سنڌي هائڪوءَ جي هڪ - هئي آهي. شيام به سنڌي

ڀڳل آھي. مون ته ھن کي ’ڪُڙتا جو ڪاڪ ـ ڊٺي‘ ڪوٺيو آھي؛
اھا ٻي ڳالھه آھي ته مون کي ڪاڪ ـ ڊٺيءَ ڪان ڪاڪِ وڌيڪ
پياري آھي. ڇانگي کي ڇنڊن ڇاريندي ته مون ڪيئي ڏڻ ڪوئي
موسل کي ڏاڍا تان موڙائي ته مڃان . — تنھنجو پنھنجو ....

خط ٣ -

١ آڪٽوبر، ١٩٦٦ . ادا!— ڪٿي جو مٿھن ڪٿي جو مٿھن
آھي، پوءِ اھو سوا سڌيڪا جي جھڙي ھيڻان ھجي يا ٻئي ڪنھن
جھڙي ھيڻان. فاشي ڪٿي گوئرنگ چيو ھو، ”جڏھن مون اڳيان
ڪوبه آرٽ جو نالو وٺندو آھي ، تڏھن منھنجو ھٿ پستول ڏانھن
ويندو آھي!“ ٻيءَ جنگ عظيم ۾ فاشزم شڪست کاڌي، ۽ نيورمبرگ
جون ڪارروايون انسانذات لاءِ عبرت ٿي آيون، پر اسان وٽ ته اڃا
تائين ڪرسيءَ ڪرسيءَ تي ڪٿو ويٺو آھي ۽ ڪاٺيئا ڏيکاري رھيو
آھي. ڪالھه اھڙي ھڪ پسونءَ گھرايو ۽ چيائين ته ”تو ھيٺن ڇو
لکيو آھي ۽ ھونءَ ڇو لکيو آھي؟“ مون چيو ته چيو، ’تون سامراج
جو ڪفن چور آھين، تون قانون جي ڪل ۾ انڌي گھوڙي آھين ،
تون اھو اٺ ڳاڏو آھين، جنھن ۾ آمريڪا جا ڏاڍ ۽ عرب جو اٺ
آھي، تون ڏاڍي اڳيان گونگو ۽ ھيٺي اڳيان ٻوڙو آھين، مان تو کي
ڇا ٻڌايان ته مون ھيٺن ڇو لکيو آھي ۽ ھونءَ ڇو لکيو آھي؟‘
ھن ڪڙڪي سان چيو، ”ڪجھه ڏاڍيان ڇڙ ته مان به ٻڌان!“
مون مجبور ٿي جواب ڏنو، ”تو شاعريءَ لاءِ سنڌ ۾ ورتي آھي
ڇا؟ تو وٽ ’حشم و جمِ سڪندري‘ آھي ، مون وٽ ’رسم و راهِ
قلندري‘ * تون مون کي ڇا سمجھي سگھندين!“

* تو و حشم جاهِ سڪندري، من و رسم و راهِ قلندري،
(قرآة العين طاھره)

”ڇو مون علامه اقبال کي پڙهيو آهي، مون کي چڱيءَ طرح خبر آهي ته ’رسم و راه قلندري‘ ڇا آهي!“

”تون هن جي آيه ’اِن الملوک‘ جي تفسير به پڙهي آهي؟ تو اهو به پڙهيو آهي ته هن سلطنت کي غالب قومن جي جادوگري ڪوٺيو آهي ۽ اهو به چيو آهي ته آخر اسرائيل جو خون جوش ۾ ايندو آهي ۽ ڪوئي موسيٰ سامريءَ جو طلسم ٽوڙي ڇڏيندو آهي؟“

”نه، اهو ڪهڙي شعر ۾ چيو اٿائين؟“

”توکي اها خبر آهي ته علامه اقبال جو فلسفو خود هڪ سامريءَ جو طلسم آهي!“

”اهو ڪيئن؟“

”ڇا تون ڄاڻين ٿو ته فاشزم ڪهڙي راڪاس جو نالو آهي؟ تو نٽشي پڙهيو آهي؟ توکي اهو علم آهي ته ’بقول زردشت‘ (١) جي ’فوق الا انسان‘ (٢) ۽ هٽلر ۾ ڪوئي خاص فرق نه آهي؟ توکي علم آهي ته روميءَ جو ’انسان ڪامل‘ ڇا آهي ۽ ان کي علامه اقبال ڪيئن پيش ڪيو آهي؟ ڇا تون ڄاڻين ٿو ته ’انسان ڪامل‘ لاءِ شاهين جي تشبيهه ڀرين ڪنهن ڏني هئي- شاهين، جنهن لاءِ ڪبوتر کي ڇرڻ ڦاڙڻ ’لهو تمز رکڻ‘ جو بهانو آهي! ڇا تون يهوديءَ لاءِ نفرت ۽ ’شانتيءِ جي پوڄاري‘ لاءِ تڪار ۾ ڪوئي نفسياتي امتياز ڪري سگهندين؟ ڇا تون چئي سگهندين ته حڪيم الامت، مسولنيءَ ۽ نادر شاهه جي مدح سرائي ڇو ڪئي آهي؟“

”منهنجو ايترو مطالعو نه آهي، مون لاءِ منهنجو يقين ڪافي آهي!“

”تو علامه اقبال جو اهو فارسي شعر پڙهيو آهي ته ٻه سو گڏهه، انسان جو فڪر پيدا ڪري نٿا سگهن!“

”ها، مون اهو پڙهيو آهي، ان ۾ جمهوريت تي طنز آهي.“

”چڱو، جي تو اهو پڙهيو آهي، ته ٻڌ: علامه اقبال جي دؤر ۾، ٻه سو گڏهه انسان جو فڪر پيدا نٿي ڪري سگهيا، پر اڄ ٻه

Thus Spake Zarathushtra (1)
Superman (2)

ڪروڙ ڪندم به انسان جو فڪر پيدا ڪري نٿا سگهن. تون چاهين ته انهن جو تعداد اڃا به وڌائي سگهين ٿو.“
هو تپي لوهه ٿي ويو ۽ چيائين ”تون زبان دراز آهين!“
”گونگو نه آهيان!“
”مان تنهنجي چپ ڪپي، توکي گونگو ڪري ڇڏي سگهان!“
”گوئرنگ! پوء مون تي ميار نه رهندي!“

ادا، اها شاعري، اها طبيعت جي روشني مون لاء بلا ٿي آئي آهي. اکر اڳيان ايري، واڳو ٿي وريا آهن. ههڙيءَ افسرشاهيءَ کي ڇا چوان ته ’اي پيسي ۽ عهدي جا هڏا چوسيندڙؤ! اوهان ڇا ڄاڻو ته مون وٽ ڪهڙي امرت-رس آهي!‘ تو مون کي بار بار چيو آهي ته زماني سازيءَ کان ڪم وٺان ۽ ڪڏهن سيزر کي سلام ڪندو رهان، پر مون کان اهو نٿو پڄي. هتي فقط سيزر کي سلام ته نه ڪرڻو آهي، ڪورنش بجا آڻڻي آهي. ڪن-پڪڙ ۽ نڪ-گيسات ڪرڻو آهي، ۽ پٺي کي صليب تي ڏسي، ماٺ ڦيرائي ڇڏڻو آهي. اهي پورا ٽوٽيون ٺٺيا منهنجا پرڪيل آهن؛ نيٺ اها صاحب سيزر جي مٺي تي ڦهڪائي هٿبي، فقط ڪجهه وقت جي دير آهي!

ادا، مون کي آنهيءَ ڪويءَ ۽ ڪلاڪار لاء عزت آهي، جو مٿئين معاملي ۾ نراج وادي (١) آهي، جنهن پڙهي پڇتايو نه آهي ۽ ڪڙهندي ڪيپايو نه اٿائين. هر سچي فنڪار جي زندگيءَ ۾، اورنگزيب سان سرمد جي پنجه ڪشي آهي، ۽ سرمد جي شهادت اورنگزيب جي ابدي موت آهي. تو سرمد جي زندگي پڙهي آهي؟ دراصل امير خسرو ۽ سرمد هن ننڍي کنڊ جا ٻه عظيم وحدت پرست فنڪار هئا، جن جي زندگي تي اڃا ڏاڍين ايتري تحقيق نه ڪئي ويئي آهي، جيتري هنن جي اهميت آهي سرمد، جنهن کي ڏٺي جي هڪ سنڌي ڇوڪري جي محبت، مجاز جي پل تان اڪاري، حقيقت جي ٻرار تي پهچايو هو، هونءَ ته هڪ مجذوب شاعر هو، جنهن عريانيءَ کي هر لباس تي ترجيح ڏني هئي؛ پر هن جي وحدت پرستيءَ، هن

(١) نراج وادي Anarchist

کي برصغير جي سياست ۾ ڇڪي، هن کان داراشڪوه جي حمايت ڪرائي، ۽ هن اڳڪٿي ڪئي ته سلطنت داراشڪوه کي ملندي. هن جا معتقد وڌي رهيا هئا ۽ ان ڪري اورنگزيب سازش ڪري، قاضي القضات کان فتويٰ وٺي، هن کي شهيد ڪرايو. سرمد جي زندگي هڪ شاعر جي بي باڪيءَ، حق گوئيءَ ۽ ان جي اگري نتيجي جو عبرت انگيز داستان آهي. محمد اڪرم، پنهنجي ڪتاب "رودِ ڪوثر" ۾ لکيو آهي:

"اورنگزيب، ملا عبدالقويءَ کي موڪليو ته هو سرمدؔ کي ڪپڙن پائڻ لاءِ تاڪيد ڪري. ملا، سرمد کي گهرايو ۽ هن کان پڇيو ته 'تون اگهاڙو ڇو ٿو رهين؟' پتو ناهي ته سرمد ان وقت ڪهڙيءَ لهر ۾ هو! هن رڙ ڪئي، 'شيطان قوي آهي!' ملا قويءَ کي، 'شيطان قوي (ڏاڍو) آهي' جو فقرو ڏاڍو ڪڙو لڳو هوندو، پر رڳو اگهاڙپ ڪنهن جي قتل جو سبب ٿي نٿي سگهي. ان ڪري سرمد جي فرد، جرم (چارج شيٽ) ۾ اضافو ڪيو ويو. قتل جو بهانو هن جي هڪ رباعي به هئي، جنهن جي باري ۾ چيو ويو هو ته ان مان معراج جو انڪار ثابت ٿئي ٿو. معلوم ٿئي ٿو ته اورنگزيب جي محتاط طبيعت انهيءَ کي به ڪافي نه سمجهيو، ۽ هن علماءُ کي چيو ته سرمد کي چيو وڃي ته هو 'ڪلمئه طيبه پڙهي' هن کي معلوم هو ته سرمد جي هڪ عجيب عادت هيءَ به آهي ته جڏهن هو ڪلمئه طيبه پڙهندو آهي، تڏهن 'لااللہ' کان اڳتي نه وڌندو آهي. جڏهن علماء، سرمد کي ڪلمي پڙهڻ لاءِ چيو ته هن لااللہ کان اڳتي نه پڙهيو، جو ڪلمئه نفي آهي (يعني 'اللہ ڪونه آهي'). ان تي علماء اعتراض ڪيو ته سرمد چيو ته 'مان هن وقت تائين نفيءَ ۾ غرق آهيان ۽ اثبات جي مرتبي تي نه پهتو آهيان- جڏهن پهچندس، تڏهن الااللہ به چوندس!' علماء فتويٰ ڏني ته لااللہ چوڻ ڪفر آهي ۽ جي سرمد توبهه ڪري ته ٺيڪ، نه ته واجب قتل آهي. سرمد توبهه نه ڪئي، جنهن ڪري، ٻئي ڏينهن، هن کي جامع مسجد جي سامهون قتل لاءِ وٺي ويا. سرمد ان وقت گڏ گڏ ٿي نظر آيو، جڏهن هن جي سامهون

آيو، تہ هن مرڪي، (فارسيءَ ۾) چيو تہ ’توتي ڪهور وڃان ! اچ، اچ! تون جنهن صورت ۾ بہ اچين ٿو مان توکي چڱيءَ طرح سڃاڻان‘ ۽ پوءِ هيٺيون شعر پڙهي، تلوار جي هيٺان ڪنڌ رکي ڇڏيائين :

(ترجمو): شور ٿيو ۽ مون عدم جي خواب مان اک کولي،
ڏٺم تہ اڃا فتني جي رات باقي هئي، وري سمهي پيس!

”ماثرالا مراء“ ۾ سرمد جي قتل جا سبب لکندي چيو ويو آهي تہ ’جيڪڏهن سچ پڇيو وڃي تہ قتل جو سبب دارا شڪوه جي سنگت هئي، نہ تہ سرمد جهڙا اگهاڙا مجذوب ۽ آزاديءَ سان گفتگو ڪرڻ وارا گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ ڦرندا هئا ۽ انهن کي ڪوئي پڇندو بہ نہ هو.‘ ٻئي بہ هڪ تذڪري نگار لکيو آهي تہ ’چون ٿا تہ سرمد جو دارا شڪوه سان رستو هو ۽ گهڻو ڪري عالمگير کي پٽيندو هو. وڌيڪ حال جي حقيقت جو علم الله کي آهي.‘ مولانا ابوالڪلام آزاد بہ ان خيال جي تائيد ۾ لکيو آهي ’ايشيا ۾ هميشہ کان پالٽڪس (Politics) مذهب جي آڙ ورتي آهي ۽ هزارين خونريزيون، جي پوليٽيڪل سببن ڪري ٿيون آهن، تن کي مذهب جي چادر ۾ ڇپايو ويو آهي‘ (١)

ادا، توکي منهنجي تحرير بي ربط تہ نٿي لڳي؟ گوئٽي، اقبال، سرمد، اورنگزيب، ملا قوي - آخر تون پڇندين تہ انهن جي ذڪر ۾ ڪهڙو منطقي تعلق آهي؟ جي تون تاريخ ۾ نيئي هٽي ڏسندين تہ ان ۾ توکي آنهيءَ ذهنيت جو تسلسل ملندو، جنهن سان دؤر دؤر ۾، ڪنهن نہ ڪنهن سچي فنڪار، پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي، ذڪر ڪاڏو آهي. مون کي مفڪر ۽ فنڪار جي انانيت وڻندي آهي، ڇو تہ اها جبر جي احساس برتريءَ خلاف ڊال آهي. جنهن انسان موت جي جبر کي للڪاريو آهي، ۽ جو پنهنجيءَ تخليق کي جاودان ڪري سگهيو آهي، ان لاءِ زندگيءَ جي جبر اڳيان سر جهڪائڻ اسهائيندڙ آهي. مشرق ۽ مغرب جي فن ۽ ادب ۾ اهڙا ڪيئي مثال آهن، جڏهن سرجڻهار، ڏاڍ ۽ ڏمر اڳيان ڳاٽ اوچو

(١) ”رود ڪوثر“ — محمد اڪرام، صفحا ٢٦٤-٢٦٥

رکيو آهي ۽ زماني سازيءَ جي ذلت برداشت نہ ڪئي آهي. سون کي روسي شاعر يوتوشينڪو جي آتم- ڪهاڻيءَ ۾ اهو پڙهي حيرت نہ آئي تہ پرولتاري انقلاب کان پنجاهہ سال پوءِ بہ شاعر کي افسر- شاهيءَ خلاف جدوجهد جي ضرورت نظر اچي رهي آهي. مان ڀانيان ٿو تہ اهو ڪرسيءَ ۽ ورديءَ وارو جانور، جنهن کي ڏکي جي منڍي ۽ چيٽي جا چنبا آهن، ڪنهن بہ سماج ۾ مرڻو نہ آهي ۽ شاعر کي سدائين پنهنجو قلم ان تي ڏڦو ڪري ڪم آڻڻو آهي.

مارڪسي فلسفي موجب طبقي جو مفاد اهو زنجير آهي، جنهن ۾ هر انسان جڪڙيو پيو آهي ۽ هن جي مفڪر ۽ عمل جي ڪڙي ڪڙيءَ ۾ جڙي پئي آهي. پر ساڳئي فلسفي لاطبقاتي (Declassed) مفڪر جي وجود کي بہ ڪافي اهميت ڏني آهي. جاگيرداري طبقي منجهان هوندي، ان طبقي هـو ڪسان تي بي انتها ظلم ڏسي، جيڪڏهن ڪنهن مفڪر کي بورجوا انقلاب جي چاهنا ٿئي ۽ هو ان لاءِ وڙهي؛ يا سرمايدار طبقي منجهان هوندي، پرولتاريت جي بدحالي ۽ بورجوا نظام جي خونريزي ۽ سفاڪي ڏسي، جيڪڏهن هو پرولتاري انقلاب جو حامي ٿئي، تہ هن جي لاطبقاتي شعور جي سمجهاڻي مارڪسواد ۾ آهي ۽ ان سمجهاڻيءَ لاءِ هستي واد (وجوديت- Existentialism) جي سهاري جي ضرورت نہ آهي. پر اچا تائين اهو طبقاتي جدوجهد جو نظريو مون کي تاريخ جي پوري سمجهاڻي نہ ڏيئي سگهيو آهي. اڪبر جي دور کان وٺي، هندستان ۾ صنعتي انقلاب جا آثار تہ نظر اچن ٿا، پر ڇا، اورنگزيب جا رجعت- پسند نظريا تاريخ جي ڌارا کي پٺ تي موڙائي رهيا هئا ۽ صنعتي انقلاب ۽ ان کان پوءِ لازمي بورجوا انقلاب لاءِ رڪاوٽ پيدا ڪري رهيا هئا؟ ڇا، دارا شڪوه ۽ سرمد انهيءَ انقلاب لاءِ غير شعوري ڪوشش ڪري رهيا هئا؟ ڇا هي ضمير جو آواز فقط انهيءَ طبقاتي سنڌاڻ جو آواز آهي، جا انسان کي جدوجهد لاءِ ٿيڇي رهي آهي؟ يا انساني زندگي هڪ گوناگون حقيقت آهي، ۽ حسن، صداقت ۽ نيڪي آهي مستقل قدر (Absolute values) آهن، جن لاءِ انسان سدائين وڙهندو رهيو آهي ۽ جن مان طبقاتي

جدوجهد جو لازم ۽ ملزوم وارو واسطو نه آهي؟ ڪيئن به هجي، آهي انسان، جي حسن، صداقت ۽ نيڪيءَ جي حمايت ۾ جان جي بازي لڳائي ويا، تاريخ جي عظيم حقيقت آهن ۽ انهن کان سواءِ طبقاتي جدوجهد جي ارتقا ناممڪن هئي. مون ان تي به سوچيو آهي ته ڇا سرمد ۽ داراشڪوه جي شهادت اجائي ويئي آهي يا آها تاريخ جي ضمير ۾ ڪجهه صديون سُن ۾ اچي ويئي آهي ۽ نيٺ ان جي صدا اڀري ايندي ۽ ڪشمير کان ڪارو منڊل تائين ڪيتري وقت لاءِ گونجندي رهندي؟ مون کي يقين آهي ته ڪوبه سچو انسان مرندو نه آهي ۽ اهو تاريخ جي وهڪري ۾ هڪ ابدي لهر ٿي رهندو آهي. موت، ويَر جو ڪوڙو منسو آهي ۽ ڪائنر جي ساڀيا آهي، ۽ ڪائنر اتهاس ۾ سدائين ڪوڙ جو ساٿي رهيو آهي.

تو کي خبر آهي ته جيل ۾ مون سان گڏ ٻيو ڪير نظربند هو؟- سوڀو گيانچنداڻي، جنهن جهڙي آزاد طبيعت ۽ کهري صداقت؛ مون ٻئي ڪنهن مائيءَ جي لال ۾ ورلي ڏٺي آهي. جڻ پهاڙ آهي، جو هر آنڌيءَ، هر طوفان ۾ اڏول بيٺو آهي. نه ڄاڻان ڪيترا اهڙا انسان، پنهنجيءَ ڇاتيءَ جا ڇهه ڇپائي، ڳاٽ اوچو رکي، ظلم جو مقابلو ڪندا آهن ۽ گمناميءَ جي گهٽيءَ ۾ چوٽ کائي، ڪري، لهو لهان ٿي، گهٽيءَ جي مٽيءَ ۾ ملي ويندا آهن، ۽ جڏهن ظلم جو انت ايندو آهي ۽ زندگيءَ جي سڄي سجائي ڪنوار پنهنجي، ڏوليءَ ۾ اڳتي وڌندي آهي، تڏهن اها گهٽيءَ جي مٽي، ڪنوار جي ڪهنبي ۽ ڪهارن جي جتيءَ کي چنبڙي، پنهنجيءَ ستماناسيءَ جو اجر گهرندي آهي يا نه! ڪجهه سال ٿيا ته پاڪستان جو هڪ سياستدان، جنهن کي برٽرانڊرسيل ۽ سارتري جهڙين هستين سان گڏ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو آهي، لاڙڪاڻي وڃي رهيو هو، ته سکر ۾ ڪنهن هن کان پڇيو، ”اوهان موهن جو دڙو ٿا ڏسڻ وڃو؟“ هن جواب ڏنو، ”مان موهن جي دڙي کان به وڌيڪ عظيم حقيقت ڏسڻ ٿو وڃان!“

”اهڙي ڪهڙي حقيقت آهي!“

”سوڀو، سوڀو گيانچنداڻي!“

سچ پچ اڄ سوڀو موهن جو دڙو آهي جو چوڪيداري سمر ۽ ڪار ڏسي اداس آهي. تو کي اهو پڙهي حيرت ايندي ته سوڀو، جي .ايم.سيد وانگر ڪيتري وقت کان سياست کان ڪناره ڪشي ڪري چڪو آهي؛ ۽ پنهنجيءَ نالي هڪ واهڻ ۾، اتي پنهنجي مشين تي وقت گذاريندو آهي، جنهن هماليه ڪوٺي جي در ۾ بند آهي. معلوم ناهي ته هن کي پوءِ به ڇا لاءِ نظر بند ڪيو هئائون؟ شايد واڳهه جا ڏند ڪڍي ڇڏيا ۽ ننهن ڪپي ڇڏيا، تڏهن به واڳهه واڳهه رهندو ۽ هن جي هيبت هاٿيءَ جي هانوءَ کي جهڪائي وجهندي. سو ان لاءِ هن جي صحبت وڏي غنيمت هئي. اسان جي وارڊ ۾، هوائي حملي کان تحفظ لاءِ هڪ وڏي کاهي کنيل هئي ۽ ان مان نڪتل مٽي، ان جي چوڌاري ڍير ٿي جمي ويٺي هئي. وارڊ ۾ گهمي گهمي، اسان پوياڙيءَ جي پاڇاون ۾ ٿڪ کان ڪٺا ويهي، جڏهن انهيءَ ڍير تي ويهندا هئاسين، ته به ابوالهول لڳندا هئاسين، جن جو راز اڃا تائين ڪنهن نه ڄاتو آهي. مان خود ڪنهن وقت هن جي اجنبي چهري ڏانهن ڏسي سوچيندو هوس ته هي انسان، جو هن ڌرتيءَ جي پنجاهه سالن جي تاريخ آهي، ان جون غلطيون به آهن ۽ ان جي عظمت به آهي، مون کان ڪيترو نه دور آهي!

هن کي شام جو ڇهين بجي ڪوٺيءَ ۾ بند ڪندا هئا ۽ مان پوءِ ڪوٺيءَ جي ٻاهران وڃي ويهندو هوس. اسان جي وچ ۾ لوهي سيخن سان دري هوندي هئي. هڪ دفعي مينهن ڪجهه ڪاٽ ڪري وسي رهيو هو ۽ بجلي بتيون وسامي ويون هيون. سوڀو ڪوٺيءَ ۾ بند هو ۽ مان دريءَ جي ٻاهران ويٺو هوس ۽ هن کي سنڌي ادب جي جديد رجحانن تي ڪجهه ٻڌائي رهيو هوس. ان وقت مون هن کي چيو: ”سوڀا، مون ڪٿي پڙهيو آهي ته ڪبير ۽ نانڪ جي پوئلڳن ۾ هنن جي موت کان پوءِ هنن جي چادر ورهائي ڪئي هئي. مون کي به اهوئي انديشو آهي ته منهنجي موت کان پوءِ منهنجي ڪفن کي اڌ اڌ ڪيو ويندو، پر مان سوچيان ٿو ته جي مان پنهنجي جيئري ان کي هڪ جهنڊو بڻايان ۽ ان کي پنهنجي رت ۾ ريٽو ڪري اڌو

ڪيان، ته ان کي منهنجي موت کان پوءِ ورهائڻ جي ضرورت نه پوندي!“

ان وقت ڪنوڻ پئي چار ڪڙڪا ڪيا ۽ مون ڏٺو ته موڙو آئي بيٺو آهي ۽ دريءَ جي سيخن ۾ منهنجن هٿن ڪان ڪڇهڻي، پنهنجا هٿ ڪپائي ڇڏيا اٿائين. اوچتو هن چيو هو، ”مون کي پنهنجو جهونو نظم ’او باغي، او راج دروهي! ‘ ٻڌاءِ. مون کي اهو ڏسي عجب ايندو آهي ته تون ڪيتري وقت کان، جوالا جي مٽيءَ ۾ راڻيل جا پوڻا پوکيندو رهيو آهين!“

وري ڪنوڻ ڪڙڪي هئي ۽ مون ڏٺو هو ته هو مرڪي رهيو هو. اها مرڪ مون کان ڪڏهن به نه وسرندي. اها مرڪ هڪ جهوني، جانباز بولشويڪ جي مرڪ هئي، جڻ آرڙهه جي آس ۾ رڪ جو چاقو چمڪي رهيو هو. پوءِ مون سيخن کي زور سان جهٽڪي، بلند آواز سان، ’او باغي، او راج دروهي....‘ پڙهيو هو ۽ جيل جا پهريدار واٺڙا ٿي ويا هئا. مون کي محسوس ٿيو ته جنهن لوهه ۾ اسان جا هٿ پيا هئا، ان ۾ چقمق جهڙو اثر پيدا ٿي چڪو هو. اُن رات کان وٺي، اسان ۾ ڪائي اجنبيت نه رهي هئي ۽ مون کي هن ڪان سواءِ ماڻيءَ ڪرهه ڏڪيءَ ۾ ڪٽجو ٿي لڳندو هو.

مان ان رات جڏهن موڙي کي ڇڏي پنهنجيءَ ڪوليءَ ڏانهن موٽيو هوس، تڏهن مون سوچيو هو ته واريا سي جي گل جي اهميت ٿي کهڙي آهي! نه اهو ڪنهن جي چوٽيءَ ۾ لڳندو آهي ۽ نه ڪنهن مالها ۾ پوئبو آهي! واهوندو ورند آهي ته اهو لهڪندو بهاچاتو آهي ۽ لڙيءَ ۾ مرجهائيندو به اچاتو آهي ۽ ڪاريءَ رات ۾ رڳو آڪاس جا نسو لڪ نيڻ ان جي مرجهايل پتين کي راڻي تي رلندو ڏسندا آهن. مون ڪوليءَ ۾ موٽي پنهنجيءَ ڊائريءَ ۾ لکيو هو:-

”تون، جو اڇٽو ٻم آهين ۽ جنهن کي مون ڏٺو به نه آهي؛
تون، جنهن جي زلف جو سلسلو، هن زندان تائين پهتو
آهي ۽ منهنجي ضمير کي وڪوڙي چڪو آهي- هاڻي
آءُ، چو ته ڪافي دير ٿي وئي آهي ۽ عمر تي ڪوئي
اعتبار نه آهي!“

ادا، تون ته چائين ٿو ته مون هن انڌير نگريءَ ۾ ڇا ڇا نه

سٺو آهي! منهنجيءَ نظربنديءَ جي دوران ۾، ڪڏهن مون کي مُلحد ۽ غدار ٿي سڏيائون، ڪڏهن گهر کي باهه ٿي ڏنائون، ڪڏهن گولي ٿي هڻيائون ۽ ڪڏهن ڦاهي ٿي چاڙهيائون. مان پنهنجي صليب تان واجهائي رهيو هوس ته ڪوئي آهي جو ٻڙڪ ٻاڦي، پر ڪنهن جي چپ تي ٻـٽڪو نه آيو. شايد ٻه چار اهڙا هئا، جي آن صليب سان گڏ ملائي، گونگا ڳوڙها ڳاڙهي رهيا هئا. اهو ڪنهن به نه پڇيو ته ڪهڙي قانون ۾ ڪهت جي سزا نظربندي آهي، قيد آهي، موت آهي؟ پر شايد وچئين طبقي ۾ اها اميد ئي اجائي آهي ۽ منهنجا گيت اڃا تائين سنڌ جي مزدور ۽ هاريءَ تائين نه پهتا هئا. اهو وچون طبقو ڪچري جو ڍير آهي، جنهن ۾ سڙاند کان سواءِ ڪجهه به نه آهي؛ ان جي زندگي ايتري ته ٻڌ ذوق آهي، ان جي ماحول ۾ ايتري ته عفونت آهي ۽ ان جا خيال ايترا ته غليظ آهن، جو جيڪو به ان جي لاش جو ڪانڌي نه آهي ۽ ان جي ڪفن ۾ ڪافور جي بوءِ لنگهي، هٿن پاسي ٿيو آهي، اهو انقلابي آهي. جيستائين وچين طبقي جي ڪنهن فرد ۾ لاطبقاتي لاڙو نٿو اچي، تيستائين هن جو وجود ڪنهن به آزاديءَ جي تحريڪ لاءِ پوريءَ طرح ڪارگر نه آهي. هن وچولي طبقي جو ڇا ۾ اعتبار آهي؟ هي جي جهاد ۽ عالم اسلام جي غلبي جي نشي ۾ چور آهن، جن پوري دنيا ۾ پاڻ کي دين جي تجديد ۽ احيا جو مرڪز سمجهيو آهي، جي پاڻ کي خالد بن وليد ۽ طارق بن زياد جو اولاد ٿا سمجهن ۽ جن جي زندگيءَ جي ماوا ۽ ملجا حقيقت ۾ رشوت خوريءَ ۽ چور بازاريءَ کان مٿي نه آهي، سي ڪيڏانهن وڃي رهيا آهن؟ هي، جي مجدد الف ثانيءَ وٽ ڇڪ وڃائي آهي ۽ ابن العربيءَ جي نانءُ کان به واقف نه آهن. جن جي دماغ ۾ جمال الدين افغانيءَ ۽ مهدي سوڊانيءَ کان وٺي حالي ۽ اڪبر الهٰ آباديءَ تائين آٽ وڳ ڪري وڃي رهيا آهن، تن مان ڪهڙي ترقي پسند سماج جي اوسر جي توقع آهي؟ هي، جن جي پور پور ۾ نفرت ڀري وئي آهي، جن پنهنجيءَ ترقيءَ کي ٺڪاريو آهي، هي سامراج جي ڇاڙتي اوڳاڇيل ٻوڙن جا ٻوجرا ڪيئان، ڪهڙي انقلاب جا اهل ٿي سگهن ٿا؟ صحيح انقلابي قوت، مزدور ۽ ڪسان

آهي، ۽ وچولي طبقي جو ڪوئي به فرد انقلابي صلاحيت جو اهل تڏهن ئي ٿي سگهي ٿو، جڏهن هن ۾ پنهنجي طبقي لاءِ بي انتها نفرت ۽ مزدور ۽ هاري لاءِ محبت پيدا ٿئي، ۽ هو انهن جي تقدير کي پنهنجي تقدير سمجهي، انهن جي طبقاتي جدوجهد ۾ شامل ٿي وڃي.

مون کي وچولي طبقي جا ڪونٽرا ڪيٽرا انٽيليڪچوئل به ڪونه وڻندا آهن. تو ڪٿي بتين جي روشني ۾ ڪيڪڙا ڏٺا آهن- اونداهين راتين ۾ ڪلفٽن جي ڪپر تي ڪيڪڙا؟ انهن کي ڪهڙي چاڻ ته اونهي جو آنت ڇا آهي! اهي انٽيليڪچوئل اديب، انهاس جي هٿ ۾ ڪاغذ جا لغڙ آهن. پهرين اهي لغڙ هڪٻئي کي ڪاٽا ڪندا آهن ۽ پوءِ طوفان سيني جي پني جا پرخچا اڏائي ڇڏيندو آهي. هن ڏيوالي ڏيهه ۾ مون کي جي به ڏات ڏني مليا، اهي انهيءَ وچين طبقي جا انٽيليڪچوئل هوندي به آن جا باغي هئا. طالب العلميءَ جي دور ۾، مون سان ٿي اهڙا ڪاپڙي مليا، جن تنهي جي باري ۾، مون کي پٺائيءَ جي هيئين سٽ ياد ايندي آهي:

جو ڪنهن جا ڪهائي، ماري وڌو مامري!

۽ آهي هئا- سوڀو گيانچنداڻي، ابراهيم جويو ۽ حشو ڪيولراماڻي.

سوڀو اسان جو لال قلندر آهي، جنهن جي جُتيءَ ۾ اڃا تائين ڪنهن به پير نه پاتو آهي. وقت پلٽو کائيندو ۽ هن جي مٽيءَ تي ميلا لڳندا، ان ۾ مون کي ذرو به شڪ نه آهي. جويو، ڪرسٽ ۽ ڪرانتڪاريءَ جو ڳوڙهو ڳانڍاپو آهي. تو ته هن جي اٿت ڏٺي آهي، پر جڏهن سنڌڙيءَ لائون لڏيون، تڏهن ڪير چوندو ته ان جو سارو لال لباس، هُن جي اڏائي ۾ آئيل آهي! هو آهو آدي جڳادي الوپ ماڻهو آهي، جو نؤ ورنيءَ جي سينڌ ۾ ستارا سجائي، ڪم ٿي ويندو آهي. هن ئي مون کي سيڪاريو ته شاعري زمهرير جي برف نه آهي، جهنم جي آڳ آهي ۽ جڏهن ان جا شعلا تيز ٿي وڃن ٿا، تڏهن اوچتو جنت جا دروازا کلي پون ٿا. باقي حشوءَ سان تنهنجي واقفيت نه آهي. جي تون هن سان مليل هجين ها، ته تو کي معلوم ٿئي ها ته پٺائيءَ جي انهيءَ سٽ "مون سي ڏٺا ماڻ، جنهن ڏٺو پرينءَ کي!"

۾ ڪهڙي ڪيفيت سمايل آهي. حشو- سنڌ ڀيو حشو ڪٿان آئيندي؟ حشو، جو چوندو هو ته ”مان واڻيو نه آهيان- ڇڻ آهيان، مانڻ سردار حشمت الله آهيان. ڇڻ ڪهاڙي آهي، ڪوڏر آهي، هر آهي، واهولو آهي، ڏر تتيءَ جي دانهن آهي، ڀڳهر جي ڀڪار آهي؛ واڻيو موڙي آهي، مرادي آهي، ٽر جي ٽڏي مٽي آهي، اڳڙيءَ جو انقلابي آهي. سنڌ ۾ سچو ڪرانتڪاري فقط ڇڻ ٿي سگهندو آهي!“

حشوءَ مون سان مُرڪي موڪلايو هو ۽ مون اهڙي مُرڪ اڃا تائين ڪنهن جي به چپن تي نه ڏٺي آهي، جنهن ڏک جي ڏائڻ جو ڪنجرو ڪيري ڀيو هو ۽ ان مان ڪائي اپوجهه نينگري ڳڏيءَ جا ڪپڙا سبي رهي هئي. ڪهڙي نه انوکي هئي آها مرڪ! جنهن ڀنڀور جي پٽ تي سسئيءَ جي پوئين چُمي هئي! جنهن راءِ ڏياچ جو ڌڙو دان هئي! پر اهو دان هن ڪنهن کي ٿي ڏنو؟ ڪنهن کي هن جي سِر جي طلب هئي؟ مان جڏهن به حشوءَ جي باري ۾ سوچيندو آهيان، تڏهن اٿين نظر ايندو آهي ته مٽيءَ جي ڍير ۾ ڪائي سرنگهه آهي، جنهن مان هو دور دور وڃي رهيو آهي. اها سرنگهه موت جي سرنگهه آهي، جلاوطنيءَ جي سرنگهه آهي، ۽ ان جي مٽيءَ ۾ سنڌ جون روايتون ليٽيون پيون آهن ۽ هُو مومل جي مانڱ ۽ مارئيءَ جي لوئيءَ کي لتاڙيندو وڃي رهيو آهي. هن کي ويندو ڏسي مان ڊوڙ پائيندو آهيان ته هن جي پاند کي پڪڙيان، روئان، ليلڙائيون ڪيان، ۽ هن کان پنهنجو عظيم گناه بخشايان، پر سرنگهه جو لنگهه مون لاءِ بند/ ٿي ويندو آهي ۽ حشو موٽي نه سگهندو آهي!

مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته- ڪيئن مان حشوءَ کي هوائي جهاز تي چڙهي، موٽي برنس باغ ۾ آيو هوس ۽ بينچ تي ڦان ٿي ڪريو هوس. ان وقت هڪ پونر گينڊي جي گل تي پري رهيو هو. مون ان کي ٻنهي ۾ پڪڙي، پنهي ترين جي وچ ۾ چيپاٽيو هو ۽ منهنجا هٿ هن جي لوڊل نچوڊل ڪنهڙائين ۾ لٿجي، ڪندا ٿي ويا هئا. پوءِ مون آهو گينڊي جو گل پٽي، ان جي پٽي پٽي ڇپٽين ۾

مروڙي ھئي ۽ ان جـي ڏانديءَ کـي لنون ھئي، ان کي جـَـڙ کان جھونجھاڙي، ڇڪي ڪڍيو ھو. جڏھن ڀوءِ بہ مون کي چين نہ آيو ھو، تڏھن ڪيسي مان چاقو ڪڍي، مـون ان کي ناريل جـي ٽـڙ ۾ ڪيئي ڀيرا ھنيو ھو. ”ڪانئر، ڪمينا، نيچ!“ مون پاڻ کي باربار گاريون ڏنيون ھيون. جڏھن رات ٿـي ھئي، تڏھن مون کي ستارا ائين لڳا ھئا، ڄـڻ ڪنھن ازلي بادفرنگ جون ڦرڙيون ڦسي پيون ھيون.

ادا، ان کان پوءِ زندگيءَ ڪيترين نـہ قلابازيون کاڌيون ھيون! مون کي اھا رات ياد اچي رھي آھي، جڏھن مون سستي رَم جي بوتل پنھنجي ۽ حشوءَ جي (مرحوم) دوست مئونس اڳيان آڻي رکي ھئي ۽ ھن کي چيو ھو، ”آءٌ نـہ پيئون! اڄوڪي رات نجات جي رات آھي!“

”ھر باده نوشيءَ جي رات نجات جـي رات ٿيندي آھي.“ مونس چيو ھو.

”نہ، اڪي ائين نہ ھو، پر ھاڻي شايد ائين ٿئي!“

”اڪي ڇو نہ ۽ ھاڻي ڇو؟“

”ڇو تہ ھاڻي شراب شاعريءَ لاءِ نہ، شراب شراب لاءِ پيئندو آھيان!“

”يعني؟“

”اڄ مان ڏھين ورھئين جي عمر کان وٺـي ھن وقت تائين لکيل پنھنجو پورو ڪلام جلائي رھيو آھيان!“

”ٺيڪ، شراب زنده باد!“

”شاعري مرده باد!“

پوءِ مون پنھنجن قلمي نسخن جي ڍير تي ڪجھ رم ھاريو ھـو ۽ ان کي تيلي ڏنـي ھئي ۽ اسان انھن جي آڳـ تي ھٿ سيڪيندي رم پيئندا رھيا ھئاسين. جڏھن اھو ڍير رک ٿي ويو ھو، تڏھن مونس ٺھڪ ڏئي چيو ھو—

”پر، تو کي تـہ پنھنجو پورو ڪلام يـاد آھي؛ جيستائين

انهيءَ ياد کي جلائي رک نہ ڪندين، نيستائين تنهنجي نجات ناممڪن آهي."

مون ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر ان ياد کي رک ڪري نہ سگهيس: اها چٽنگ ٻڄي دکندي رهي ۽ ڪجهہ سالن کان وڄ ٻڄي منهنجي وجود کي وڪوڙي ڇڏيو آهي. شاعريءَ کان فرار مون کي ڪٿي ڪٿي پهچايو ۽ منهنجي روپوش روح ڪٿي ڪٿي پناهہ ورتي، اهو هڪ لمبو داستان آهي ۽ ان جي وستار لاءِ هڪ پوري ڪتاب جي ضرورت آهي. پر اهو لهُوترنگ جنهن 'او باغي، او راج درو هي!...' سرجيو هو، ڪيتري وقت کان وري وڄي رهيو آهي ۽ مون کي پنهنجي نجات شاعريءَ کان فرار ۾ نہ، شاعريءَ جي آغوش ۾ ملي چڪي آهي.

هاڻي مان جڏهن بہ انهيءَ فراري دؤر تي سوچيندو آهيان، تڏهن مون کي يوتوشينڪو جو هيٺيون نظم ياد ايندو آهي:

"مون کي اها ڏورانهين ماٿري ياد اچي رهي آهي،
آها پٿر پراڻي پل-
۽ آها گهوڙي ني نکو نکو ويندڙ منڊ،
ڏڏڙ جي ميرانجهيءَ لڙاٽ ۾ هيٺڙي، اڏنگي-
'خون'

هن رڙ ڪئي!
مون کان اها ڳالهہ ڪٿي بہ نہ وسري آهي.
ڪيترائي ماڻهو هن جي ڪڍ پڄندا آيا هئا،
پنهنجا ڏاٿا ڳاهہ ۾ ڦٽي ڪري؛
۽ اداس ۽ اجنبي 'هو' پيو هو،
لڪڙيءَ جي پرڻين پاسي،
پنهنجيءَ پاسريءَ ۾ رڪل گهاوَ سان،
ڏاڙهي ۾ ٻيڏوهہ مارجي ويل.
مون کي ڇڪتڻ جي ڪاري چيٽ ياد آهي،
۽ گهوڙي جا سنب ڪنن ۾ وڄي رهيا آهن،

۽ ڏڏڙ ۾ انهيءَ منڊ جو دهو اڇا تائين مون تي پئجي رهيو آهي.

'خون'

اها رڙ اڃا تائين منهنجي هانوَ کي چيري رهي آهي.
مون کي هن دنيا ۾ رهڻ ڏکيو ٿو لڳي،
اها دانهن آسَهه آهي؛
مان انسان جي موت تي اڃا هيريو نه آهيان.
وٺي يا نه وٺي، مون اکئر روح جي غير محسوس تباهي ڏٺي آهي.
ڪنهن جهوني ساٿيءَ کي پنهنجي پورهئي ۾ ڏسي،
مون کي هن جي موت جي اڳڪٿي ڪنبائي ڇڏيندي آهي-
موت، جو هن جي ٻڍل ٻول کي ٽڙائون ڪري ڇڏيندو؛
مان ايترو پڪو نه آهيان،
مان ڏند پيڪوڙي ماٺ ئي ويندو آهيان—
'خون'
مان ذري کهٽ رڙ ڪندو آهيان!"

ڪالهه هو نادان مون کان پڇي رهيو هو ته 'مان هيئن ڇو ٿو لکان ۽ هون ڇو ٿو لکان!' هن کي ڪهڙي خبر ته مان ازلي باغي آهيان ۽ جي آدم ڪڻڪ جو دائو نه کائي ها ته مون کي هن جو اولاد سڏائيندي شرم اچي ها. هوَ چا چاٺي ته شاعر پنهنجيءَ آزاديءَ مان آزاد ٿي نه سگهندو آهي. جنهن ڀکهار جا چار سڪا وٺي ضمير وڪيو آهي، تنهن کي ڪهڙو علم ته اديب جي زبان اهو ضربخانو آهي، جتان لفظ لفظ چانديءَ سوني جي نئين سڪي وانگر نڪرندو آهي ۽ ان تي هن جي مُهر هوندي آهي! هن ۾ ڪجهه ادبي ذوق هجي ها ته هن کي فرانسي شاعر پرورٽ (Jacues Prevert) جو هي نظم ٻڌايان ها:

مون پنهنجي ٽوپي پڃري ۾ رکي،
۽ پکي مٿي تي رکي ٻاهر نڪتس—

”سو هاٿي ڪوبه ٽوپي، لاهي سلام نٿو ڪري؟“ ڪمانڊر پڇيو.

”نه، هاٿي ڪوبه ٽوپي لاهي سلام نٿو ڪري!“ پڪيءَ جواب ڏنو.

”اوه! ٺيڪ،

”مون سمجهيو هو ته اڇا ٽوپي لاهي سلام ڪبو آهي!“ ڪمانڊر چيو.

”توکي معافي آهي. هر ڪوئي ڪانه ڪا غلطي ڪندو آهي!“

پڪيءَ چيو.

مون جڏهن مٿيون نظم پڙهيو هو، تڏهن الاجي ڇو اردوءَ جا ترقي پسند شاعر ياد آيا هئا. شايد ان ڪري جو هنن پڪي پڃري ۾ موڙائي رکيو آهي ۽ ٽوپيءَ ۾ سنهري ڦندڻ لڳائي گهمي رهيا آهن. پيارا، پنهنجي مٿي تي نه عقاب آهي، جو ڪنهن به ڪمانڊر جون اکيون ڪڍي سگهندو آهي— تنهنجو پنهنجو.

ڪانارڻا ڪٽڪن....

پيارا حميد،

نوسان فون تي وعدو ته ڪري ويٺو آهيان، پر هاڻي سوچيان ٿو ته توکي ڇا موڪليان. مٿان وري سليم جو خط پهتو آهي.

منهنجي شاعري اُنهيءَ ٽوٻي وانگر آهي، جو جڏهن ٽُٻي هڻي، مٿ پري مٿاڇري تي ايندو آهي، تڏهن هن جون اکيون ڀاڙيءَ ۽ ميٺيءَ سان ايترو ته لڙاٽيل هونديون آهن، جو هن کي ٻيءَ ٽٻيءَ لاءِ ڪافي ساهي پٽڻي پوندي آهي. شاعريءَ ۾ به جندڙيءَ جي جوارياٽا آهي؛ آها وير وانگر ايندي آهي ۽ سوٽ ڪاٽي فقط سُڪل ٺوٺ پهاڙيون ڇڏي ويندي آهي. جڏهن شعر جي آمد ٿيندي آهي، تڏهن دل جو دڙڪو ايترو تيز ٿي ويندو آهي، جيئن وحشي آفريڪي گهاٽن جهنگن ۾ ڍُهل وڄائيندا آهن، اُنهن جي هَلّ هلاچي تي شڪار هيڏانهن هوڏانهن ڀڄي، آخر اُنهن جي ڄار ۾ اٽڪي ڦاسي ويندا آهن، ۽ پوءِ ڍُهل جو آواز ڍرو ٿيندو ويندو آهي ۽ نيٺ اُن جي جهيڻي جهانءِ پاتار ۾ پيهي ويندي آهي. جيستائين اهو شڪار ونڊيو ورهايو نه آهي ۽ وري آهيڙين جا آنڊا ٻُڪ ۾ وتيا نه آهن، تيستائين اهي ڍُهل ٻڌڻ ۾ نه ايندا آهن. شعر جي تخليق هڪ عجيب تجربو آهي. باشعور ۾ باشعور شاعر به پنهنجي تحت الشعور جي هيجان جو محتاج آهي.

مون محسوس ڪيو آهي ته مون ۾ بُت تراش جو جنون آهي. بُت تراشيءَ لاءِ جذبات جي شدت، خون جي گرم رويءَ ۽ جاڪنيءَ جي ضرورت آهي. تخليق کان پوءِ مصور جا هٿ رنگ ۾ ٿڦيل نظر ايندا آهن؛ پر بت تراش جا هٿ، ڇيڻيءَ تي زبرا ڌڪ هڻي، لهولهان ٿي پوندا آهن،— ۽ وري پٿر ۾ پيهي، ٻيءَ مورتيءَ کي ڇڪي اچڻ لاءِ اُنهن ڇتيل ڇچريل هٿن کي ڪجهه آرام جي

ضرورت محسوس ٿيندي آهي.

شعر، جي واقعي شعر آهي، ته هر سٺ شاعر جي هڏي جي ميڪ آهي. ان جي تخليق ۾ جسماني ڪاوش به ايتري ئي آهي، جيتري روحاني. سرجڻهار جي سرير ۾ هر نئين سٺ ايتريءَ تيزيءَ سان ڦرندي آهي، جيئن ڪا ئي شيءِ جنديءَ تي ڦرندي هجي. ڀٽائيءَ 'رڳون تيون رباب' چئي ساڳيءَ ڪيفيت جو اظهار ڪيو آهي، پراهو رباب 'ويل سڀ ڪنهين' فقط شاعر جي تحت الشعور ۾ وڄندو رهندو آهي.

بهرصورت، جنهن دور مان اسان گذري رهيا آهيون، ان ۾ ساهي پٽڻ جي گنجائش نهايت گهٽ آهي. ڀٽائيءَ جي 'سوُنا، پالڪ، چوڪا' واري ڪهاوت جيتري اڄ معنيٰ خيز آهي، اوتري ڪڏهن به نه هئي. هن وقت ذات کي خالي ڪارتوس وانگر ڦٽي ڪري نه ڇڏڻو آهي. جي نظم ۾ نه، ته نثر ۾ ان کي سنڌ جي نجات لاءِ ڪم آڻڻو آهي. ڪنهن به محافظ دستي جي ڪاهيءَ ۾ اک ـ ٻوٽ اهو جرم آهي، جنهن لاءِ تاريخ وٽ ڪا ئي معافي نه آهي. في الحال اڳئين مجموعي مان (جنهن کي تو يا ابراهيم 'جل جل مشعل جل جل' جو عنوان ڏنو آهي) جي ڪڇ ڪوڏيون رهجي ويون آهن، تن کي اچو آجرو ڪري موڪلي رهيو آهيان * دراصل مون اڳئين مجموعي جو عنوان 'وڄون وسڻ آئيون' سوچيو هو ۽ ان جي وضاحت لاءِ ڀٽائيءَ جي هيٺين سٽ عنوان جي پرسان ڏيڻ جو ارادو ڪيو هو —

'منڊائتي مينهن جي، ڪوڙ نه ڪوتي.'

مون کي ڀٽائيءَ سان ايتري عقيدت ٿي وئي آهي، جو هر ڪتاب جو عنوان هن جي ڪلام مان ڪڍڻ چاهيان ٿو. مون کي هميشه ائين لڳو آهي ته اهو عنوان چڙهي منهنجي ڪتاب جي سرورق تي ڀٽائيءَ جو هٿ آهي، جو ان جي مٿي تي رکيو آهي ۽ ان کي

* اهي 'ڪڇ ڪوڏيون' هن ئي پرچي جو سينگار آهن. (ادارو)

دعا ڪري رهيو آهي.

رسول بخش پليجي مون کي هڪ ڀيري چيو هو، ’تنهنجي نثر ۾ ته زندگيءَ جو مادي نظريو ملي ٿو، پر تنهنجي نظم ۾ ڀٽائيءَ وانگر مابعد الطبيعاتي ابهام (Metaphysical vagueness) آهي.‘ مون کي هن جي تجزيي سان اتفاق نه هو. پر ان وقت مون محسوس ڪيو هو ته شايد منهنجي انسان ۽ ڪائنات، زمان ۽ مڪان جي تخيل کي مادي نظرئي وارا اپنائي نه سگهندا. هونءَ ته منهنجيءَ نظر ۾ وحدت الوجود (Pantheism) دهريت (Atheism) لاءِ هڪ ملايم لفظ آهي؛ پر پوءِ به مون کي پليجي جي اعتراض ۾ پنهنجي دور جي ذهين طبقي جي آها يڪ جهتي نظر آئي هئي، جنهن شاعر جي روح تائين پهچڻ کان انڪار ڪيو آهي.

تازو ’سوويت ادب‘ ۾ مون روس جي عظيم شاعر ۽ ناولسٽ پيسٽرنڪ تي هڪ تنقيدي مضمون پڙهيو آهي، جنهن منهنجيءَ انهيءَ سوچ ۾ ڪافي ڦيرو آندو آهي. ٻه چار ڏينهن اڳ مون بورجوا پريس جي هڪ خبر پڙهي ته پيسٽرنڪ جو نوبل انعام کٽندڙ ناول، روس جي مشهور ادبي رسالي نووي مير (Novy Mir) ۾ شايع ٿي رهيو آهي. ان کان اڳ ٻه چار ڀيرا مون ترقي پسند ادب ۾ فني آزاديءَ تي بحث ڪندي چيو هو ته ’مون کي ان جو انتظار آهي ته ”ڊاڪٽر زواگو“ روس ۾ ڪڏهن ٿو شايع ٿئي.‘ مون کي توقع هئي ته ڪنهن نه ڪنهن وقت اتي ان جي اشاعت ٿيندي. اليا اهرنبرگ جي ناول ’برف رڃي وئي‘ (The Thaw) کان وٺي يوتوشينڪو (Yevtushenko) جي آتم ڪهاڻيءَ ۽ شاعريءَ ۽ ووزنيسينسڪيءَ (Vozne Sensky) جي شاعريءَ تائين، جو روسي ادب انگريزي ترجمي ۾ مون تائين پهتو هو، ان مان مون کي يقين ٿي ويو هو ته پرولتاري انقلاب جي جنم ڀومي، پنهنجا اقتصادي ۽ سياسي مسئلا حل ڪري، انساني آزاديءَ جي روحاني مسئلي ڏانهن توجه ڪري رهي آهي. سندريءَ اُتمچندانيءَ جي هونءَ دلچسپ ترجمي ’امن سڏي پيو‘ ۾ يوتوشينڪو ۽ ووزنيسينسڪيءَ

جا آهي نظم شامل نه ڪيا ويا آهن، جن مون کي وڏيڪ متاثر ڪيو آهي. مون يوتوشينڪو جو نظم 'بابي يار (Babii Yar)' ۽ وزنيسينسڪيءَ جو نظم 'پوري دم جو گيت (Ballad of the Full Stop)' پڙهي يڪدم چيو هو ته هيءَ عظيم شاعري آهي ۽ روس، جنهن ڪنهن وقت پڪاسو جي سوُرئيلي آرٽ (Surrealistic Art) کي مصلحت سبب اپنايو هو، هاڻي سچ پچ فن ۽ ادب ۾ عظيم تجربن ۽ فنڪار جي روحانيءَ آزاديءَ ڏانهن موٽي رهيو آهي.

هڪ دفعي فيض احمد فيض سان اسٽالن جي دؤر جي سخت گيريءَ ۽ جديد روسي ادب ۾ جمود تي بحث ڪري رهيو هوس ته هن چيو: 'پر ٽالسٽاءِ ۽ دوستوفسڪي ته جينيس (Genius) هئا ۽ جينيس صديءَ ۾ ڪٿا پيرا پيدا ٿيندو آهي؟ ترس، اچا انقلاب کي سال ڪيترا ٿيا آهن؟' مون ان وقت فيض سان اتفاق ڪيو هو ۽ سوچيو هو ته شايد جينيس پيدا ٿيندو ٿي روحاني آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي دور ۾ آهي. پرولتاري انقلاب، ڪنهن ٻار جي جنم وانگر، هڪ ڪارڙهي، رت پوڄ، هاڻي نئين زندگي آهي؛ ان ۾ پيڙا به آهي، ۽ ان جي آئيندي جو آلڪو ۽ اونو به آهي. اهو آلڪو ۽ اونو جڏهن آزاديءَ جي آڏو اچي، تڏهن اُن تي يڪدم صحيح فتويٰ ڏئي نه ٿي سگهجي. اها فتويٰ تاريخ کي ڏيڻي آهي. صدين جا زنجير ڪپيندي، ڪپيندڙ کي هٿ به ڪپي وڃهندا آهن، پر هر انسان دوست مفڪر ان انقلاب کي انسان جي روحانيءَ آزاديءَ جو پيش خيمو سمجهيو آهي. سياسي ۽ اقتصادي آزادي به فقط ذريعو آهي روحانيءَ آزاديءَ جو. ڌرتيءَ ڏکرو يا مانيءَ ڪيو گيت ڪان زياده اهم نه آهي، جيتوڻيڪ ان لاءِ بلڪل ضروري آهي.

ڏس، الاجي ڪتان جو ڪٿي وڃي پهتو آهيان! پر انسان هڪ ٻئي جي ايترو ويجهو اچي چڪا آهن، جو عالمي ادب جو هر مسئلو دنيا جي هر باشعور اديب جو مسئلو ٿي پيو آهي. هوڏانهن، چين جي ثقافتي انقلاب (Cultural Revolution) جو چيني ثقافت تي ڪهڙو اثر ٿيندو ۽ اڄ ڪلهه 'چيني ادب' رسالي ۾ ڇا اچي

رهيو آهي، ان تي پوري پاڪستان جا ذهين اديب ڪافي ڪجهه سوچي رهيا آهن. اها ٻي ڳالهه آهي ته اسان جي ننڍڙي ديس جي هر مسئلي جي اهميت به ان جي جاگرافيءَ ۽ سياسي اهميت مطابق آهي. پر ڪونه ڪو وقت ايندو، مثال، ڪوڏي وقت ايندو....

سو مون توکي ٻڌائڻ ٿي چاهيو ته روسي ادب اديب جي ذهني آزاديءَ ڏانهن موٽي رهيو آهي.

'سويت ادب' ۾ ڪورنيئي چڪوفسڪي پيسترنڪ جي هڪ نظم، 'چيل جا وڻ'، جو حوالو ڏنو ٿو، جنهن ۾ شاعر هڪ لحظي لاءِ جاودان ٿيڻ واري ڪيفيت محسوس ڪري ٿو، ۽ هو درختن ۾ معرفت پائي ۽ انهن جي مراقبي ۾ محو ٿي اذيت کان ۽ باطل کان ۽ موت کان به آزاد ٿي وڃي ٿو.

مون نه فقط شاعريءَ ۾ پر پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيئي ڀيرا اها ڪيفيت محسوس ڪئي آهي. اسان جي پاڙي ۾ اٽڪل ٽيهه پرهه اونهو کوهه هوندو هو. ننڍي هوندي اسان ڏينهن جو ڪڏهن ان جي ڳاڙيءَ تي ڦرندا هئاسين ۽ ڪڏهن ماله تي هيٺ لهي ويندا هئاسين. انٽ، ارڙيون، ڪنگريون، نيسر، مطلب ته ان جي هر شيءِ اسان جي اگونڌري الهڙپڻي ۾ سمائجي چڪي هئي. هڪ رات پاڙي ۾ شادي هئي. اها آسوءَ جي تارن ڀري رات هئي. پاڙي ۾ ڌرتيءَ تي گلم غاليچا وڇايل هئا، جن تي گهٽ- ٻٽيون ڀري رهيون هيون ۽ ڇاڄي، مولودي، آيا ويا، پنهنجا پراوا سڀ سجيا سجايا ويٺا هئا. اسان غريب هئاسين ۽ مون کي موقعي لاءِ چڱا ڪپڙا ڪونه هئا. انڪري مان اتان اوچتو کسڪي، ماله تان کوهه ۾ لهي ويو هوس ۽ ڪيترو ئي وقت پاڻيءَ ۾ ٽڪون لٽڪائي ويهي رهيو هوس. کوهه ۾ چوڏاري سڻ هئي ۽ فقط منهنجين لتن لڳڻ ڪري پاڻي لپ لپ ڪري رهيو هو. تارن جا ٽڙڪا کوهه جي پاڻيءَ ۾ ائين ٿي پيا، ڄڻ موسلاڌار مينهن ۾ ڪڙڪيپتا چمڪي رهيا هئا. ان وقت مون کوهه مان مٿي آڪاس ڏانهن ڏٺو هو، آڪاس جو وشال آهي، جنهن جو ڪوئي انت آد نه آهي، جنهن جي پولار ۾ هيءَ ڌرتي

ڪنهن تاري جي نبڪي جيتري ٻه نه آهي. مون کي انهيءَ ڪوهه ۾ پنهنجي جندڙي ڏاڍي ننڍڙي لڳي هئي. اوچتو مون محسوس ڪيو هو ته مان اها مالهه آهيان، اهو ڀاڻي آهيان، اهو آڪاس آهيان، جنهن ۾ اهي سڀ ستارا سمائجي ويا آهن. مون محسوس ڪيو هو ته مان محدود نه آهيان، لامحدود آهيان، پوري ڪائنات آهيان، ازل کان ابد تائين زندگي آهيان، منهنجو ڪوئي موت نه آهي.

جيئن مون پنهنجي اڳين خط * ۾ لکيو هو، هڪ 'لحظي لاءِ جاودان ٿي وڃڻ'جي اِها ڪيفيت وحدت‌الوجود جي ڪيفيت آهي، ۽ ان ۾ ۽ مادي فلسفي ۾ ڪو ٽڪر ڪونهي.

اڄ مون کي نفرت آهي انسان ۽ ڪائنات جي هر انهيءَ تصورکان، جنهن جي آڙ ۾ انسان انسان تي ظلم روا رکيو آهي، ۽ هن کي غلاميءَ، بک ۽ بدحاليءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙيو آهي. مون کي نفرت آهي انهي هر پير، پيغمبر، واعظ، خطيب، محتسب ۽ مذهبي ۽ سياسي مفڪر ۽ رهنما کان، جنهن انسان کي ڪو به اهڙو تصور ڏنو آهي. انهن ڪڏهن به پنهنجي محدود ذات مان نڪري انهيءَ لامحدود کي ڇُهي نه ڏٺو آهي ۽ انڪري انهن انسان کي ننڍڙو سمجهيو آهي ۽ اُن تي ظلم روا رکيو آهي. انهن انسان جي زندگيءَ جي عظيم وسعت ڪڏهن به محسوس نه ڪئي آهي ۽ تنهن ڪري ان جي تذليل ۾ نه ڪيٻايو آهي.

ادا، اهو پليجو، جيڪو تنهنجو يار آهي ۽ جنهن ۾ انگرسال (Ingorsol) جيتري بلا جي ذهانت، فصاحت ۽ رواني آهي، پنهنجيءَ انهيءَ انٽري سُڀاءَ سان مون کي ڪرنارڪ جي مندر جي ڪنهن تانترڪ شاڀيءَ جي هٺ سان بٺايل يتڪش وانگر لڳندو آهي. [هن کي منهنجي هندي ٻوليءَ ۽ سيتا سان گهڻيءَ دلچسپيءَ تي مٺيان لڳندي آهي ۽ انڪري تشبيهه به اهڙي سجهي آئي آهي، جنهن کي

* 'ابر ۾ آءُ ٿيو': روح-رهاڻ: مئي-جون، ۱۹۹۷ (ادارو).

سمجهڻ لاءِ هن کي ساڳيءَ ٻوليءَ ۽ سپنا جو سهارو وٺڻو پوندو.]
اهڙي ئي انٽري يار ڪي 'روح رهاڻ' ۾ ٻه پيرا ڇپايل 'جل جل مشعل جل جل' پسند نه آيو. ابراهيم جويي جي مهاڳ مان نه ظاهر آهي ته، آهو مجموعو هن کي ڪنهن يوگيشور ۽ تپيشور جي من جي مينڪا وانگر لڳو آهي ('وري ساڳي ٻولي، وري ساڳيءَ سپنا سان هٺ چراند!' پليجو چوندو). ابراهيم آهو مهاڳ لکي منهنجي ذات جي ستياناس ڪرڻ جي پرخلوص ڪوشش ڪئي آهي. ابراهيم ايترو ته وڏو آهي جو مون کي هن جي هر فتويٰ قاضيءَ ازل جي فتويٰ وانگر لڳندي آهي. پر هن پيري هن جا فتويٰ ڏئي مون کي زندگيءَ جاويد جي سزا ڏني آهي، آها مون کي قبول نه آهي. مان جوت جو ڳنڍ- ڪپ نه آهيان؛ مون لاءِ پنهنجيءَ جندڙيءَ جي ڳنڙي ڪافي آهي. جڏهن ڪوچ جو سنک وڳو، تڏهن مان اها ڳنڙي ڇنڊي، هٿين خالي نڪتو ويندس.

ها، مون تو کي ٻڌايو ٿي ته هڪ يار پنهنجيءَ مونين مول ٻوليءَ ۾ اڻ-گهري فهمايش ڪندي چيو: 'مون کي تنهنجو "جل جل مشعل جل جل" پسند ڪونه آيو. ڇو تو پنهنجيءَ ذات کي اجايو وڃائين ۽ ساڳي وقت پنهنجي لاءِ بي‌معنيٰ مصيبت پيدا ڪرين؟ بهتر آهي ته پنهنجيءَ جمالياتي دنيا ۾ موٽي وڃ. نادرشاهه سنڌ ۾ ڪيتري خونريزي ڪئي هئي، پر ڀٽائيءَ اُن تي هڪ سٽ به نه لکي آهي.'

مون 'ادب ادب لاءِ' جي ڪوٺي سڪي کي پر کي، جواب ڏنو: 'نادر شاهه سنڌ ۾ ڪوبه ڪوڙي ته ڪونه ويٺو هو، جو ڀٽائي هن جي باري ۾ به لکي ها. اهو ورلي ٿيندو آهي ته ڪو به عظيم شاعر، ڪنهن به حادثي سان مقابل رهي يا اُن کان يڪدم پوءِ اُن جي باري ۾ ڪجهه لکي سگهي. مون کي برصغير جي زنده جاويد شاعريءَ ۾ اهڙو فقط هڪ مثال نظر آيو آهي— اميرخسرو جو سلطان محمد جي شهادت تي مرثيو. نه فقط اهو، پر ان دور ۾ باغي شاعر فقط هجوگو ٿيندا ها. ڀٽائي هجوگوئيءَ جو به اهڙيءَ طرح اهل نه هو،

جهڙيءَ طرح قصيده گوئي جو (سنڌ بلاول نه ڪربخشائيءَ جي رسالي ۾ آهي، نه ترمپ جي ۾) سان اها قصيده گوئي پٺائيءَ جو ڪلام نه ٿو سمجهان.) ظلم هن ۾ فقط مظلوم لاءِ رحم ۽ ظلم لاءِ نفرت پيدا ڪئي آهي. چئي سگهندين ته تاريخ جا آهي ڪهڙا حادثا هئا، جن شاهه کان ههڙيون سٽون لکارايون هيون:

ڪانارڻا ڪنڌڪن، جنين لوهه لڱن ۾.

—

رهي اڇجي رانڙي، تن واڍوڙڻن وٺاءِ،
جن کي سنور سرير ۾، ڪٽهڻ منجهارا ڪهاءِ،
لڪائي لوڪاءِ، ڀاڻهه ڀڏن ڀٽيون.

—

ويا مور مٽري، هنج نه رهيو هيڪڙو.

—

سڙهو سٽر وڃائيو، ڪوڙن ڪانيرن،
رڻا روهه وڃن، هيڏائيءَ کان هنجڙا.

—

حسن و جمال سان ته مون کي به محبت آهي، پر باهه جي وقت ڀاڻيءَ جي ضرورت ڦلواڙيءَ کان وڌيڪ فاير برگيڊ کي آهي. جنهن هٿ ۾ بنسري هئي، اُن ۾ بيو ڪل ڏسي وانڙو نه ٿيءُ. ڪنهن به سچي شاعر لاءِ حقيقت کان دائمي فرار ناممڪن آهي. ڪلا ڏرتي آهي، ڏيئي جو ڪوڙو تڏڪار نه آهي. پر اها جمالياتي دنيا ڇا آهي؟ ڇا اها فقط گل ۽ بلبل، زلف ۽ رخ جي دنيا آهي؟ ڇا آها فقط ازل جي چڪ ۽ ابد جي چوٽي آهي؟ ڇا ڀٽائيءَ جي انهيءَ سٽ 'ڪانارڻا ڪنڌڪن، جنين لوهه لڱن ۾' ۾ سونهن نه آهي؟ ۽ جي آهي ته آها سونهن 'ڪانياري' ۾ آهي يا هن جي 'ڪنڌڪن' ۾ آهي يا انهيءَ لوهه ۾ آهي جو هن جي لڱن ۾ پيهي ويو آهي؟ اسپتال ۾ ڪنهن زخميءَ جي صورت جمالياتي احساس ته نه

آپاريندي آهي؟ نه، اها سونهن انهيءَ سٽ جي پوليءَ ۾ ڪلپنا جي مٿر ميلاپ ۾ آهي. شاعر خـود حسن و جمال جو خالق آهي ۽ هن جي زبان ۽ تصور جي هم آهنگيءَ ۾ ئي جمال جي تخليق جو راز آهي. جي ان معيار تي جاچيندين ته توکي انقلابي شاعريءَ ۾ بـ جمالياتي احساس جي ڪمي محسوس نه ٿيندي. ڪرانتيءَ لاءِ ترقي ڪلا ڪي نهوڙيندي نه آهي، وڏيڪ تاريندي آهي.

ادا حميد، مون کي اُنهيءَ فنڪار کان نفرت آهي، جنهن کان جيڪڏهن پڇيو وڃي ته 'تنهنجي ڌرتيءَ تي هيترا انڌير پئي ٿيا، تو ڇا ٿي ڪيو؟' ته هو جواب ڏئي، 'مان زنده رهيو آهيان.' مون کي هر سنڪيءَ (Cynic) ۽ هر ڪانئر کـان بڇان ايندي آهي. ان ڪري ئي مغربي ادب ۾ مون کي اسپين جي شاعر لورڪا (Gracia Lorca) جي شخصيت ۽ شاعريءَ لاءِ بيحد محبت آهي. هو فاشزم جي خلاف وڙهندي ماريو ويو هو. هن کي پنهنجي پيڙهي بورجوا طبقي لاءِ ايتري نفرت هئي، جيتري مون کي سنڌ جي مٿين وچولي طبقي لاءِ آهي ۽ هـن کي جپسي عوام جي آزاد زندگيءَ سان ايتري محبت هئي، جيتري مون کي ٿري عوام سان ٿي وئي آهي، انقلابي هوندي به هُو حسن و جمال جو خالق هو.

ادا، هاڻي رات جا چار لڳا آهن. منهنجي ننڍڙي ڌيءَ ننڊ مان ڪـڙ موڙي پاڻيءَ پيئڻ لاءِ اُٿي آهي ۽ مون کي لکندو ڏسي چوي ٿي، 'بابا، اڃا تائين، ڇا ٿـو لکين؟ بتي وساري اسان جي ننڊ ڦٽائي اٿئي.' هن کي ڪهڙي خبر ته هن جي بابا بتي ٻاري سنڌ جي پوري نئين نسل جي ننڊ ڦٽائي آهي.

— تنهنجو پنهنجو

فيبروري ١٩٧٣ع ۾ مدد علي
سنڌيءَ ڏانهن لکيل خط

پيارا مدد علي، منهنجا سائين جي.ايم. سيد سان ڪجھ اختلاف نہ ٿي سگهن ٿا، ۽ رهيا بہ آهن، پر مون کي ان ۾ ڪوئي شڪ ناهي تہ سائين سنڌ آهي. منهنجي هن سان پهرين ملاقات ٦ آگسٽ ١٩٧٢ع تي سکر ۾ ٿي هئي، ۽ ان کان ٻہ چار ڏينهن پوءِ هو نظربند ڪيو ويو هو، هو سنڌ جو دورو ڪندي خيرپور پهتو هو، ۽ شام جو سکر ۾ سکر بار جي دعوت تي اچڻو هو، مان ١٢ وڳي خيرپور پهتس، سائين هڪ وڏي ميڙ ۾ اسٽيج تي ويٺو هو، ۽ تقريرون ٿي رهيون هيون. مان بہ پاسو ڏيئي هن جي پيرن وٽ ويهي رهيس، سائين جي ٻنهي پاسي ٻہ بندوقچي پراڻيون رائفلون جهليو بيٺا هئا، ۽ ميڙ جي چوڌاري سنڌي ۽ غير سنڌي پوليس آفيسر اسٽين گنون تاڻيو ويٺا هئا، تہ متان ڪوئي فساد نہ ٿي پوي. جي.ايم. سيد سنڌ ۾ بہ محفوظ نہ هو. سنڌ، سنڌ ۾ بہ محفوظ نہ هئي. ان وقت ٺونگي بہ شعر پڙهي لاءِ چيو ويو تہ مون سر ڪيڏارو ٻڌايو جنهن ۾ هيٺيان بيت بہ هئا:

سدا ايريا سنڌ ۾،
ڪوپا ڪنجل لوڏ،
هوڙهايون ۽ هوڏ،
ڏسي پنهنجي ڏيهہ سان.
سدا ايريا سنڌ ۾،
ڪوپا ڪيهر وڪ
ڏوران جن جي ڏک
ويريءَ جي جهپايو.

ميٽنگ بعد سائينءَ سان ڪجھ وقت تنوير جي جاءِ تي گذريو ۽ پوءِ اهو چئي اجازت ورتم تہ سکر ۾ ملنداسين.

سکر ۾ جي.ايم. سيد جي دعوت انٽر ڀاڪ هوٽل ۾ هئي، مان سادي ڇهين وڳي اتي پهتس ته سيٺي وڪيل واڊيرا ٿي لڳا، رشيد ڀٽيءَ کان معلوم ٿيو ته سائين کي سکر پهچڻ کان پوءِ دل جو دورو پيو هو، ۽ هو هڪ ڪمري ۾ آرامي هو؛ مان ڪمري ۾ ويس ته ڏٺم ته سائين اکيون ٻوٽي ليٽيو پيو هو، ۽ هن جو نوڪر هن جي پيرن کي زور ڏيئي رهيو هو. مون نوڪر کي اشاري سان ٻاهر هلي وڃڻ لاءِ چيو. ۽ پاڻ سائينءَ جي پيرن کي زور ڏيندي سوچيو ته انهن پيرن ڪيڏو نه پنڌ ڪيو آهي، پر پوءِ به انهن جي منزل ڪيتري نه دور آهي - مون اهو سوچيو ته پنهنجي بقا لاءِ جدوجهد ڪندڙ قوم لاءِ شخصيت پرستي ڪيڏي نه ضروري هوندي آهي. تاريخ شخصيتون اپارينديون آهي، ۽ شخصيتون تاريخ کي اڳتي وٺي وينديون آهن. شخصيتون تاريخ جا پير آهن، تاريخ انهن کان سواءِ جڏي هوندي آهي، لينن کان سواءِ روس ۾ انقلاب ايترو جلدي نه اچي ها، ڪاسترو ۽ هوچي منهه کان سواءِ ڪيوبا ۽ ويٽنام اڄوڪا ڪيوبا ۽ اڄوڪا ويٽنام نه هجن ها- ۽ جي.ايم. سيد، کان سواءِ دودي ۽ دولهه دريا خان، جي سنڌ هميشه لاءِ دفنائجي وڃي ها. ايتري ۾ سائينءَ، اکيون پٽيون ۽ مونکي ڏسي مرڪيو. اسان ٻنهي جي اکين ۾ ڪو ئي اختلاف نه هو، ڇو ته ٻئي ساڳي منزل ڏانهن ڏسي رهيون هيون، باقي اهو نئون سفر ڪيئن طئه ڪجي، منهنجي لاءِ اهو فيصلو مون کي پاڻ ئي ڪرڻو آهي، ۽ مون ڪيو آهي.

— تنهنجو شيخ اياز

انٹرویو

چنڊنگ جو چنڊاءُ

شيخ اياز سان هي انٽرويو باقاعده پلان ڪري ڪونہ ورتو ويو هو پر هڪ اوچتي ۽ محبت سان ڪيل ملاقات جو ڏڻ آهي جيڪو نئين ٿهي جي ليکڪ ۽ شاعر نصير مرزا سائنس صرف هڪ ڪلاڪ گڏجاڻي ڪرڻ کان پوءِ منفرد ڏانءَ سان تحرير ڪيو آهي. هي انٽرويو نما تاثر شيخ اياز جي انهن ڏينهن جو يادگار آهي جڏهن هو ڪافي ناچاڪ هئا. شيخ اياز سان ١٥ آگسٽ ١٩٨٨ع تي ٿيل نصير مرزا جي ان مختصر ملاقات جو هي تاثر ڪونج (انڊيا) نومبر ڊسمبر ١٩٨٨ع واري شماري ۾ شايع ٿيو.

'سگهيچر ڏيوُن'

تاريخ جي ٻُرونگ فنگر، ٿورو لکندي، گهڻو ڪجهہ ڇڏيندي، سرڪل ۾ ڦرندي ٿي رهي. تاريخ نويس ڪو، ڪراسا، ڪاتبين تہ آهي ڪونہ، جو سڀ ڪجهہ لکندو وڃي. ڪجهہ تہ 'پويان ايندڙ' پانڌيڙن لاءِ بہ راهڻو آهي، جئين پيرا سلامت رهن. سفر جاري رهي. آزل تا آبد.

هنن ستن ۾ مون پيرا ڪنيا آهن. بي ڳاهہ مهل، ادل سومري ۽ آغا سعيد سان گڏجي، 'جنات چوڪ' جون سنهڙيون ۽ پُر پيچ گهٽيون لتاڙي، پراڻي سکر جي ان گهر ڏانئين پهتو آهيان، جنهن ۾ سنڌ جو **Brain** رهي ٿو: شيخ اياز.

وڏي پکيڙ ۾ پکڙيل سيمنٽ رنگ جي شاهي عمارت. چوڌاري عالم پناهہ جي اوچي ديوار، ديوارن تي لکيل رنگا رنگي

سياسي نعرا. سلوگنس. گهر دروازي جي ڀرسان پاسي چاڪنگ:
MQM (مهاجر قومي موومينٽ)

اندر، انهيءَ ساهي وڏي گهر ۾، شيخ اياز رهي ٿو.
سنڌي شاعريءَ جو شينهن۔ شير خدا.
اڄڪلهه سنڌس لائيف سرڪل:
روٽين ۾ فرينڊز.
گهر. ڪورٽ. آفيس. مطالعو. محدود/ لامحدود دنيا. لکڻ
کان سواءِ ڪا بي ايڪٽوٽي؟
’نه‘. پالٽيڪس؟ ’نه‘. مشاعرا محفلون؟ ’نه‘ جلسا جلوس؟ ’نه‘ ڪو
تحرڪ، ڪا قيادت؟ ’نه‘. پوءِ ٻيو جنهن رخ کان، جنهن ڪارنر
تان ڏسجي، هن جو جائزو وٺو، شيخ اياز۔ جهڙو آسٽر پهاڙ. جهڙو
ڪارونجهر جبل.

ادل سومرو، گهر۔ دروازي جا ڏاڪا چڙهي، ٻاهرين ڀت ۾ کڙيل
ڪال بيل تي آڱر ٿو رکي. گهنٽيءَ جي ٽرررن، ٽرررن ڇڻ، پوري،
ٻرانڊي سکر تي پکڙجندي ٿو محسوس ڪريان.

فليش بيڪ

اوڻيهه سو اناسيءَ جي ايڪٽيهن مارچ تي ٽيڪ ڏيڍ وڳي
ٻپهرن جو، ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. فون ڪيم.
25913. ٽو. فائيو. نائين. ون. ٿري؟
Yes!
اوهان سان شيخ اياز ڳالهائڻ ٿو چاهي.
اوچتو مونکي لڳو، سنڌو ماتريءَ جي پنج هزار سالہ تهذيب،
مون سان مخاطب ٿيڻ ٿي چاهي.
هيلو....!؟
منهنجي ڪنن ۾ ماضيءَ جي ماضيءَ ۽ مستقبل جي مستقبل،

جي مهان ڪوئيءَ جو آواز ٻڌيو.

نصيرا (اياز چيو):

مونکي ’سائين مرنا‘ جي اڪتاري تي وڄايل، ڊنن واري لانگ پلي جي رڪارڊنگ، ڪئسيٽ تي گهرجي.

What?

سائين مرنا؟— سائين مرنا، جنهن جون اڪتاري تي وڄايل سيڊ ٽيونس، ريڊيو تان، ڪنهن جي غمخواهي پروگرامن جي بيڪ گرائونڊ ۾ يا ڊيٿ آئنيورسريز (Death Anniversaries) جي موقعن تي نشر ٿينديون آهن. جنهن جي هر تار، هر سُر مان، بيابان واڪا ڪري نڪري نروار ٿيندا آهن. جن جي ٻڌڻ سان، اکين جي اڳيان مڪليءَ کان به وڏا قبرستان، پکڙجي ويندا آهن. سائين مرنا، جنهن جي ’اڪتاري جو آواز Wind-up جي علامت ۽ پڄاڻيءَ جو اهڃاڻ آهي.

فون تي اياز صاحب سان، شروعاتي ’هيلو هاءِ‘ ڪرڻ وقت اکين ۾، جيڪا خوشيءَ ۽ مسرت جي مرڪ هئي. اُن ۾ اوچتو، اداسيءَ جو هيڊو رنگ دائرا دائرا ٿي، پکڙجندو ويو.

[فليش بيڪ ختم]

پندرهين آگسٽ ١٩٨٨ع تي، رات جو ڏهين وڳي، شيخ اياز صاحب در— اوپن ڪيو. گهر دروازي جي ڏاڪڻ وٽ، ادل، ’شيخ صاحب‘ سان مونکي انٽروڊيوس ٿو ڪري.

نصير مرزا.

نهايت ڏيرج سان شيخ اياز جو پاڻ ڏانهن وڌيل هٿ، پنهنجي هٿ ۾ جهلي، هلڪو دٻاءُ ڏنم. جيئن ’گريٽ گِڊ اولڊمئن‘ کي پنهنجي اندر جي گرميءَ ۽ خلوص جو ڀرپور احساس ڏياري سگهان.

اياز صاحب، اسان کي، پنهنجي هڪ مختصر، مستطيل نما

اسٽڊي روم ۾ آڻي ويهاري ٿو. اسٽڊي روم جي هڪ سائيڊ سان، نيٽ سان واٺيل ڪرسين جو سيٽ. ڪرسين تي آرامده ڪُشن رکيل. وچ ۾ ننڍڙي ٽيبل. ٻيءَ سائيڊ کان آمهون سامهون ڪبٽ. ڪبٽ ۾ اندر، مٿان، پاسن کان، ڪتاب ـ سوڙها ٿيل، هڪ ٻئي سان، سلهاڙيل، هڪ ٻئي مٿان سٿيل. (لڳو ههڙن ڪتابن کي ڪنهن هٿ جو ڇهاءُ ڏٺي ورهيه لنگهي ويا آهن). ڪبٽن جي مٿان رسالا، اخبارون، ميگزينس جا بنڊل. انهن جي اوچائي ڇت تائين. (آبوءِ! اهو سڀ ڪجهه، اياز اڪيلي سر پڙهيو آهي. اهو سوچي منهنجا هوش خطا ٿيا، ٿيو وڃن.)

اياز صاحب ٻڌايو ته، گهر ۾ مون کان، زرينه (زال ۽ 'بوا' کان سواءِ، ڪوبه ڪونهي. هڪڙو پٽ ٻارن سوڌو ڪراچي ۾ سيٽل آهي.

ٻيو Abroad.

ڳالهائيندي ڳالهائيندي، هو، اسانجي سٽ مان، اوچتو، آٿي ٿو ڪڙو ٿئي. چيائين: هينئر ماني کائي، پنجن منٽن کان پوءِ دوا جو ڊوز وٺڻو اٿم. مون ڏٺو، شايد گهٽ سوجهري سبب، يا آءُ، سائيٽ ويڪ هجڻ سبب، اياز صاحب پيرن جي گسڪي سان رستو ڏسي اڳيان وڌيو ٿي. اسٽڊي روم جي دروازي مان وچڙندو، اندر گهر ۾ داخل ٿيو. باوجود، پيڙي در بند ڪرڻ جي، سنهڙي ڇيوٽي رهجو ٿي وڃي. اندر خوبصورت ڊرائنگ روم جو منظر. فرش تي قالين وڇيل. چوڏاري صوفا سيٽ. ڪارنر تي ٽيبل. ان تي ڪتابن جو شيلف. پرسان ڀت تي. ويءَ تي رکيل، فريم ٿيل ڪاٺي بليڪ اينڊ وائيٽ تصوير. انهيءَ سوري سيڙيو ۾ پيرن جي گسڪي سان ڪهندڙ: شيخ اياز. ٻانهان، خالي عمارت ۾ تن تنها، پڪنديءَ، مون ٻڌو. هو مسلسل ڪنهن کي پڪاري رهيو هو. بوا....بوا ـ بوا....بوا....

اِنهن ڏي پيرن تي، اياز صاحب جي پيرن جي گسڪي جو

رخ، پاڻ ڏانهن محسوس ٿا ڪريون. ڪنهن زوردار ڌڪي سان، دروازو ائين ڪليو جڻ طوفان ۾ ٻيڙيءَ جا سڙهه ڦڙڪندا آهن.
دروازي جي ڪاٺ فريم ۾، هو اسانجي سامهون بيٺو هو.

هٿن ۾ سهڻي ٽري. ٽري ۾ رکيل، برف جي ڪاٺز سان ڀريل باؤل. پاڻيءَ جي دنگي. ٻي خالي گلاس ۽ گلابي، 'جام شيرين'.

هالي اياز، منهنجي ڪلوز – اپ ۾ هو.
اڇي سلوار ۽ اڇي لون جو پهراڻ پاتل.
پيشانيءَ تي لٽڙيل پڪڙيل، اڇا ڪارا وار.
کهاٿا پرڏوُن.
پرپور سانورو چهرو – عقابي اکيون.
[اياز کي ايترو ويجهو ۽ ايترو ڀرپور نموني ڏسڻ جي اِن سوئمبر ڪان وڏيڪ، مون لاءِ ٻيو پلا ڪهڙو سوئمبر ٿي سگهي ٿو؟ پاڻ کي، پاڻهي جواب ڏنم. 'ڪوبه نه'!]

ٽري، ٽيبل تي رکندي پڇيائين:
بسڪيٽ وغيره....؟
'نه ڪجهه به نه' سپ ڳنڍجي ڪورس جي انداز ۾ ورائيون ٿا. ماني کائي موٽي اچو. ٻيو ڪجهه نه گهرجي. صرف اوهان گهرجو.
[الاڏي ڪيستائين ننڍڙي لائبريريءَ ۾ اسانجي آوازن جا پڙاڏا گونجندا رهيا. ٻيو ڪجهه نه گهرجي. صرف اوهان گهرجو.]

هن چيو ٻمي: مون وٽ ملڻ وارن لاءِ، ۽ شايد زندگيءَ لاءِ به هاڻي وقت، گهٽ آهي (پاڻ کي خبردار ڪيم. ڪاڪا! هي ڪهڙي سمي تون هتي هليو آيو آهين؟ اهڙي سمي، جڏهن هن جو پل پل املهه، ۽ ڪهڙي ڪهڙي قيمتي آهي).
موت منهنجي ڪهر– دروازي تي بيٺو آهي (اياز صاحب جو

آواز، آنبر-ٽون هو) مان هاڻ اٺين آهيان، جو هر ورق، آخري دفعو پيو ورايان. هاڻ جڏهن مان ٦٥ سالن جو ٿي چڪو آهيان، زندگي کي پنهنجي End ڏانهن پل پل ويجهو ٿيندي پيو پائيان. (۽ اياز صاحب جي ڳالهين جــي بيڪگرائونڊ ۾: 'سائين مرنا' جون ڊيٿ ٽيونس وڄڻ شروع ٿي ويون) زندگيءَ جي نوٽ بڪ جا پنا، پورا ٿيڻ وارا آهن. چند صفحا وڃي باقي بچيا آهن. مان مسلسل ڏينهن رات لکندو، رهندو آهيان. ريٽائر ٿيڻ کان پوءِ، جڏهن ريٽائر ڪامورا فل ٽائيم، ڪنهن، نه ڪنهن عبادت ۾ جنبي ويندا آهن. مون وٽ هن جمار ۾، لکڻ ئي وڏي عبادت آهي.

زندگي ۽ موت جــي فلاسفيءَ کي جسٽيفاءِ ڪندي، هــو مسلسل (بنان پڇڻ جي) ان ٽاپڪ تــي قنوطي انداز ۾ ڳالهائيندو رهيو. نڌهن اوچتو، مون کيس وچ ۾ انٽرپٽ ڪيو. ايڏي فرسٽريشن چــو؟ مون ڪراس ڪوسچنگ شروع ڪئي ۽ اچانڪ ڪمري ۾ چڻ چڻنگ جو چناءُ ٿيو. اياز صاحب جو موڊ آف ٿي ويو. هن جو پاري آواز، ويتر پاري ٿــي ويو. مون کي پنهنجي ڪنڌ تي، ڪالر پويان، پگهر نڪرندو ٿو محسوس ٿئي. گهڙيءَ لاءِ ذهن جــي آس پاس ايڏو ڪوڙ ٿو محسوس ڪريان، ڄڻ منهنجي سامهون ڪوئي جهاز ڪريش پيو ٿئي. وچ وچ ۾، 'ادل'، مونکي ڊفينس ڪندو ٿو رهي. پشيمانيءَ منجهان، مان پاڻ کي چنيبان ٿو.”ايڊئيٽ! بي عقل. نادان. جاهل! عقل وارن اڳيان آول جلول ڳالهيون، بي معنيٰ سوال ڪونه آثارڻا آهن. جن ڳالهين بابت ڊيٽيل جــي چاڻ نه هجي، باادب ٿي. خاموشي سان آها ٻڌڻ گهرجي ۽ بس“. ان کان پوءِ، ان ٽاپڪ تي، مان هن کي ٻڌندو رهيس. منهنجو ري-ايڪشن. رکو ڇهري جـا ايڪسپريشن. هون.... هون.... ها، اچـا! (۽ حرف ندا) - واهه - زبردنست - اوهه! مارولس - گڊ.

هاڻي اياز صاحب کي ماني کاڌي پنج منٽ گذري چڪا هئا. دوا جو وزن وٺڻ لاءِ، هڪ دفعو وري هن، اندر گهر جو رخ رکيو.

اندر ويندي، شيخ اياز، زندگيءَ جي ڏکهي ڪاريڊار ۾ مون کي اڪيلو بيٺل نظر آيو. اهڙو شخص، جنهن جو فائل (بقول سندس) عنقريب بند ٿيڻ وارو آهي.

اوچتو هوا جي زور تي دروازو پنهنجو پاڻ بند ٿي ويو: ٺا ٺڙڪ.

ڪنهن ڪتاب وانگر اڄ
در ڪلي پيو آهي
باغ يادگيرين جو....
ساڏونئيون سهيڙي جڏهن
اڄ ٻُهلي پيو آهي.

پنهنجي جنم يوميءَ واري شهر شڪارپور ۾، هڪ شام جو پنهنجي گهر- اڱڻ ۾، 'بابا' سان گڏ ويٺو هئس. اياز صاحب، پنهنجي يادگيرين جي اسٽاڪ جو دروازو کوليو: ڇڪار سبب، مٽيءَ منجهان هڳاءُ پئي نڪتا. سرڪل ۾ رکيل موڙن پرسان ڪٽ رکيل ۽ ڪٽ تي ٽريل وهاڻي تي ٽيڪيل/آهليل بابا. حقي جي نڙي سندس چپن ۾.... ۽ هوا ۾ تماڪ جي دونهين جا دائرا.

مان پرسان موڙي تي ويٺل. هٿ ۾ ڪليل 'الف ليليٰ' جي قصي وارو عشقيه داستان. ڏيان ۽ دلچسپي سموري، ڪتاب جي سٽن ۾.... السلام عليڪم.... اوچتو آن چپ- ماٺار ۾ ڪنهن سلام ورايو. آهو منهنجو 'مامو' هو. بابا سان خوش خيريافت ڪندي سندس نگاهه اوچتو منهنجي هٿ ۾ جهليل 'الف ليليٰ' واري قصي تي پئجي وئي. ڪاوڙجي پيو. بابا سان مخاطب ٿيندي چيائين: "پٽهين کي جهلين نٿو، هينئر کان ئي، هڙا ڪتاب ويٺو پڙهي!" بابا حقي جي نڙي تان چپ هٽائي، نهايت ڌيرج سان ورائيس. پاڏو! آخرڪار به پڙهڻا ته، اٿس! پوءِ هاڻي کان ئي ڇو نه.....!؟

آن ئي زماني ۾، مون شڪارپور مان جاري ٿيندڙ رسالي 'سنڌوءَ' ۾ نادر بيگ مرزا جي ڪهاڻي پڙهي هئي. پاڻيان تو آها

١٩٣٢ع جي ڳالهه آهي. مان نون سالن جو مس هوندس. نادر بيگ جي آها ڪهاڻي، مونکي ڪافي ٿرلنگ لڳي هئي. ڪنهن سيٺ جو پٽ ڪنهن پنگياڻيءَ سان عشق ڪري، ڪيس Own ٿــو ڪري. آن زماني جي لحاظ کان اهــو ٽاپڪ ڪافي بولڊ هو. ۽ آن ٽاپڪ تــي، نــادر بيگ، نهايت جرئت سان نئين اسلوب واري اصلوڪي ڪهاڻي لکي هئي. جيتري قدر ياد پويم ٿــو، مــون آهائي پهرين سنڌي ڪهاڻي پڙهي هئي.

نادر بيگ مرزا جي اِشوءَ تي ڳالهائيندي، اوچتو اياز صاحب، ٽريڪ بدلائي، اسان سڀني تــي پنهنجي يادن جي رنگ رتي آمبريلا تاڻي ڇڏي. رنگا رنگ يادون. يادن جا رنگين ڏ‌ڏرا، جوانيءَ جــا پرپور واقعا،ـــ ۽ دروازا کلندا ويا. مون ڏٺو، هن جــي اکين جي سڌ ۾، ڪا ريکا دور ڊنڊلڪي ۾ روشن ٿيندي وئي.

روشن!؟

آءِ مين، روشن مغل....!؟

يادن جــي ايوان ڏانهن، ماضيءَ جــي ڳڙ کين مان ڏسندي، ايــاز صاحب سمائلنگ فيس سان چيو: ”نا ـــ ڪيتريون ڳالهيون محض اسڪينڊل. محض لپو ـ سروس آهــن. روشن مغل بابت جــو ڪجهه حقيقت ۾ آهي آهو پنهنجيءَ آتو باءِ گرافيءَ ۾ چاڙهيندس. هن جــي يــاد، هن جي وجود جــي روشني ۽ پيون ڪيتريون ڏــي روشنيون منهنجي امانت آهن.

روشن مغل جي، روشن يادن مان اوچتو، مرحوم حفيظ شيخ اِئين نڪري نروار ٿيو، جئن ڪل تــڙڻ سان، پنکڙين مــان خوشبو برآمد ٿيندي آهي.

مون چيو: اوهان جــي ڪن همعصرن کان هڏو اٿئون تــه روشن جي مسئلي تي، اوهان ۽ حفيظ شيخ وچ ۾ ڪا ڇڪلش....!

No. روشن مغل يا ڪنهن ٻئي اِشوءَ تــي منهنجي مرحوم حفيظ شيخ سان ڪابه دشمني، ڪابه جيلسي ڪانه هئي. حفيظ، اسان جو

ساٿي هو. يار هو. سکر ۾ ٻيرلوءِ جي، ڪنهن گهٽيءَ ۾ هن جو گهر هو. حفيظ مجذوب ٽائيپ، بـولڊ ڳالهيون ڪندڙ شخص، ۽ خواجه سليم جو گهاٽو دوست هو. مان رشيد ڀٽيءَ سان گڏ، سکر جي جيل ۾ هئس ته، اوچتو صبح جو جيل ڪوليءَ ۾ هن جي دڪدائڪ ڏيٺ جي خبر ٻڌم. بيحد دک ٿيم. ويچارو حفيظ شيخ :Poor Soul

[”جڏهن روح جا ريلا سـڪي ويندا آهـن تڏهن نه، توني معيار، نه مون تي“ حيدرآباد ۾ حفيظ شيخ جي تربت تي ڪتبي تي اڪريل اکر. جيڪي هاڻي سندس جهڙندڙ قبر جي سيراندي‌ءَ ڇجڻ بدران ـــ محض ڪتابن ۾ محفوظ.]

اهي سڀ قبرون
جن تي ڪوبه ڪتبو ڪونهي
اهي سڀ منهنجون آهن (سلطانه و قاضي)

ماڻهو چون ٿا، شيخ اياز ڪئرفل انداز ۾ ٿو زندگي گذاري. موت کان ڊڄي ٿو. ان ڪري ۾ سگريٽ نٿو ڇڪي. ڊرنڪ ڇـڏي ڏني اٿس. آءِ سي.... منهنجا ڦڦڙ، سگريٽ جو دونهون نٿا ائڪسيپٽ ڪن! نٿـو ڇڪيان سگريٽ. صحت! فزڪ. ڇمار، ڊرنڪ نٿـي هنڊائي سگهي. ڇڏي ڏنو اٿم پيئڻ.... ۽ مـان ڪو شرابي آهيان؟ هيبچوئل ڊرنڪر آهيان....؟. نه! مان ناهيان شرابي.... شرابي ناهيان مان.... گهپيرتا ۽ ڪاوڙ سبب، ڪن پلڪ لاءِ، هـن جـو .B.P، هاءِ ٿي ويو. مون ڏٺو: اياز صاحب جي ٻن آڱرين ۾، آڌ دکيل سگريٽ، سندس رڳن ۾ گردش ڪندڙ رت جيان، گول گول ڦـري رهيو هو. گول گول گول گول....

[رليڪس ـــ رليڪس ـــ رليڪس]

شاعر آهو وڻ هوندو آهي،

جنهن جا گل،
هن جي موت کان پوءِ
اڳي کان به، وڌيڪ ٽڙندا آهن!

همعصر ڪڏهن به هڪ ٻئي کي، صحيح نموني آپريشئٽ نه ڪندا آهن. اهو ازل جو ڪوئي قانون آهي. پوءِ، ايندڙ نسل ئي، آنهن کي صحيح معنيٰ ۾ ايڪناليج ڪري سگهندو آهي.

باوجود اِن عذر پيش ڪرڻ جي، مان اياز صاحب جي آڏو ڪجهه نالا وٺان ٿو:

نارائڻ شيام.

شيام، مونکي وڻندو آهي. هو جديد سنڌي شاعريءَ جو، هڪ وڏو شاعر آهي.

نياز همايوني.

گهڻو عرصو ٿيو آهي. نياز سان منهنجي ملاقات نه ٿي سگهي آهي.

مون چيو: نياز صاحب جي شاعريءَ بابت ٿو پڇان.

اياز صاحب خاموش. نو ڪمينٽس

شمشيرالحيدري

شمشير، جو جيڪو نازو 'آزاد نظم جي اوسر' بابت مونو گراف ڇپيو آهي. هڪ نظر ڏٺم. پريس ڏانهن موڪلڻ کان اڳ، آن ۾ نوان اضافا ڪري ۽ فوٽ نوٽس ملائي، آن کي آپ ڏو ڊيٽ بنائڻ گهرجي ها.

مون چيو: مان شمشيرالحيدريءَ جي شاعري بابت پيو پڇان.

اياز صاحب خاموش. نو ڪمينٽس.

تنوير عباسي

تنوير صاحب جي شاعري بابت ڳالهائيندي، اياز صاحب فارسي شعر پڙهڻ شروع ڪيو.

مان چيو: ٽرانسليشن پليز.

اياز صاحب مرڪندي، فارسي شعر جي معنيٰ ڪجهه هن ريت ٻڌائي.

....

....

[فارسي شعر جي ٽرانسليشن — آف دي رڪارڊ]

پهرين خود شيخ اياز صاحب جي شاعريءَ لاءِ ڇا ٿا چئو؟
اِن سوال جو جواب، اياز صاحب ڪونه ڏنو. سندس ڪتاب، ”پتڻ ٿو پڪور ڪري“ مان ڪولي هٿ ڪيو اٿم.
هماليه جي جاءِ ڀرڻ ٿو چاهين؟
منهنجي موت جي انتظار ۾ آهين!؟

اڄ جو نوجوان شاعر، نهايت ذهين ۽ ٽئلينٽيڊ آهي. ۽ مان ڪنهن ڀاڱي اُن مان مطمئن آهيان. اياز صاحب اطمينان جو اظهار ڪندي ٻڌايو پئي ته: ٣١ مارچ تي، سنڌي ادبي سنگت جي سنگت ايواردس ورهائڻ واري تقريب لاءِ، حيدرآباد ۾ هئس ۽ جوڻيجي صاحب سان سندس جرنلسٽ ڪالوني واري گهر ـ ڪمري ۾ ڪجهه نوجوان ليکڪن جي سٽ ۾ ويٺو هئس، تڏهن جوڻيجي صاحب چيو: اياز! هنن نوجوانن ۾، هڪ نوجوان ڏاڍو پلو شاعر اٿئي. پرائيويسيءَ ۾ ويهي، هن ڪان هوند، ڪجهه نظم ٻڌي وٺ ته، چڱو. پوءِ اُن نوجوان کي ٻئي ڪمري ۾ وٺي، وڃي، مون ٻڌو.

سچ پڇ ته، اُن نوجوان جي شاعري، مونکي پنهنجي Continuty لڳي.

[سکرکان حيدرآباد موٽي، مون يڪدم حيدرآباد جي سيني نوجوان شاعرن کان پڇيو: عزيزو؟ اياز صاحب کي، اوهان مان، ڪنهن الڳ روم ۾ ويهي، شاعري ٻڌائي هئي. هر ڪنهن جو اِهوئي جواب: ’نه يار! مان نه ڪونه هئس.... مان به ڪونه هئس. (ٻئي جو جواب) .... نه يار مان پڻ ڪونه هئس. (ٽئين جو جواب)]

۽ ايــاز صاحب، نـوجوانن ۾ وڏي دلچسپي رکن ٿا... ۽ ويهــي، جنهن خوشنصيب نوجوان شاعرکان، سندس شاعري پڙهي ٿي، اُن جي ناليءَ جو، اڄ تائين ڪو پتو ڪونه پئجي سگهيو آهي.

اياز صاحب جــي اِسٽڊي روم منجهان آئــي، جنات چوڪ ڏانهن ايندي، موڪلائڻ کان ڪجهه گهڙيون اڳ، هن چيو: نصير! منهنجو گهر وٺيو تو ڪي؟ (مون ڏٺو، اياز صاحب جــي اِن گهر جو رخ تاريخ جي ڪئميرا ڏانهن هو، دل ۾ چيم، هڪ ڏينهن اِهو گهر سنڌي ادب جــي تاريخ ۾، ايتروئي مانُ ماڻيندو، جيترو رتبو دنيا جي، ادب جــي تاريخ ۾، شيڪسپيئر، ڪارل مارڪس، پڪاسو ۽ جيڪ لنڊن جا گهر ماڻي چڪا آهن).

مون هڪ دفعو وري اياز صاحب جي سيمنٽ رنگ بلڊنگ تي نظر وڌي. ڪنهن وڏي آڪٽوپٽ جيڏو ته منزله گهر، اندران وشال. ٻاهران وڏي پکيڙ ۾ پکڙيل. مون ڏٺو ته اِن بلند عمارت جي پيڪ ۾، اُن کان بــه بلند شخص، اسان سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي، وک وک هلندو جنات چوڪ ڏانهن وڌي رهيو هو. مون مڙي ڏٺو. گهر جي ديوارن تي رنگا رنگ سياسي سلوگنس ۽ درواري ۽ درين جــي پاسي کان چاڪنگ هئي (معاف ڪجو اِهــا ڳالهه مون کان رهيٺ تي وئي آهي).

چوڻ چاهيم تــه، اِهو سڀ ڪجهه پنهنجي گهر ــ ديوارن، درين ۽ دروازن تان، رب ڪرائي، ميٽرائي ڇو نٿا ڇڏيو؟ پر چيم ڪونه. چيم: مــان اوهانجي ڪنهن شاعريءَ جــي مجموعي جــو Preface لکڻ تــو چاهيان. چيائين: منهنجي، جيڪا بــه شاعري، منهنجي سيني مجموعن مــان تون ڪي سُوٽ ڪري، سليڪٽ ڪري مهاڳ لک، ڇپائڻ جي اجازت اٿيئي.

مون ڪڇيو ڪجهه بہ ڪونه. چپ رهيس ۽ اُنهيءَ لمحي اچانڪ جنات چوڪ تي لوڊ شيڊنگ سبب بجلي هلي وئي. هڪ موڙ

ڪان ٻئي موڙ تائين پوري ڳلي سنسان. نه اسٽريٽ لائيٽ، نه ڪنهن در اڳيان ڪا روشني. چوڌس ڳهپ اوندهه. اچانڪ، اياز صاحب جا، ڪجهه ڳهڙيون آڳ چيل اڪر، ذهن ۾ جرڦل وانگر جهرڪڻ لڳا: مان سنڌي ادب جي تاريخ جو، هڪ وڏو جن آهيان. اوچتو، جنات چوڪ تي آڌيءَ رات جو، ڳهڙيءَ جي موڙ وٽ بيٺل شيخ اياز، سونڪي واقعي ڪنهن پراسرار جن جو روح لڳو. آچن ڪپڙن ۾، ڏن پاڇولن جي دائري ۾ اچانڪ شيخ اياز صاحب جو پهراڻ ۽ پاڇولو هوا ۾ لڏڻ لڳا. تڏهن ڪنهن پراسرار هيلو سينيشن جهڙي منظر ۾، ادل سومري، آغا سعيد ۽ مون، نمبر وائيز، هٿ ملائي، هن ڪان موڪلايو. مون جهڪي سنڌس چرن ڇهيا، ۽ پنهنجي پاڇولي کي سنڌس پيرن ۾ جهڪندو پڪڙجندو ڏٺم- ۽ ڳم.

'ڪلوزنگ'

پرائي سکر ڪان نئين سکرڏانهن نينڊي، 'ٽانگو'، معصوم شاهه جي مناري واري چاڙهي لهي، ڳهنتا گهر ڏانهن ڊوڙندو رهيو. مون واچ ۾ ڏٺو. رات جا ساڍا ٻارهن. سکر جو آسمان ستارا ستارا.... رستا سنسان. ڪنهن اونهي سناٽي ۾ ڳم. رستن جي ٻنهي پاسي، سکر شهر جون اتهاسڪ جايون. ديوارن تي انهن جا هيبتناڪ پاڇولا. خالي روڊ تي ڊڪندڙ ڳهوڙي جي سنبن مان نڪرندڙ آواز. ٽپ ٽپ، ٽپ ٽپ.... مون رليڪس ٿي اکيون پوري ڇڏيون— ۽ اياز صاحب جون اهي سڀ ڳالهيون، جيڪي پنهن هڪ ڪلاڪ دوران، مون پنهنجي ذهن جي ٽيپ رڪارڊر تي، ٽيپ ڪري ورتيون هيون، هر هر روائينڊ ڪري ٻڌندو، ۽ دهرائيندو رهيس. ٻڌندو ۽ دهرائيندو رهيس.

منهنجي شاعري جو ساٿ آدرشن سان آهي

فقير محمد لاشاري کي فيبروري ١٩٨٩ع
جي سنڌ سجاڳ رسالي لاءِ ڏنل انٽرويو.

سوال: توهان جي شاعريءَ سنڌ ۾ هجومن ٺاهڻ ۽ انهن کي چرير ۾ آڻڻ جو ڪم شروع ڪيو. جنهن جو هڪڙو نتيجو اڄ جي جمهوري صورتحال بہ آهي. ان جمهوري صورتحال ڏانهن توهان جو ڪهڙو رشتو ٿهي ٿو؟

جواب: مان ساري عمر جمهوريت، انسان جي عزت نفس ۽ هن جي برابريءَ لاءِ وڙهيو آهيان. قلم منهنجي تلوار بہ رهي آهي تہ ڍال بہ.... نہ رڳو اهو پر برصغير ۾ مون جنگ ۽ ڇڪتاڻ جي مخالفت ڪئي. نہ رڳو مون ايوب خان کي مخاطب ٿي لکيو هو.

منهنجو اکيون ڇپين ٿو آمر
منهنجا گيت ڪنهي سگهندين تون؟

نہ رڳو اهو پر ١٩٦٥ع واري جنگ جي خلاف بہ لکيو هو. اهو نظم هڪ وال پوسٽر تي ڇپي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ لڳايو ويو. خيرپور جي ڪمشنر مونکي گهرائي پڇيو تہ توکي ڇا گهرجي؟ ڪوئي عهدو گهرجي تہ ٻڌاءِ. مون هن کي جواب ڏنو تہ منهنجا عهدا ازل ۾ آهن. مونکي رڳو پنهنجي تحرير جي آزادي گهرجي. پر هو منهنجي آزاديءَ اظهار کي بار بار نهوڙيندا رهيا. نہ رڳو هنن منهنجن ڪتابن 'پونر پري آڪاس' 'ڪلهي پاتم ڪينرو' ۽ 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ' تي بندش وڌي. نہ رڳو مونکي باربار قيد و بند ۾ وڌو ويو پر ڪيئي دفعا جڏهن مونکي حيدرآباد ۾ صدارت ڪرڻ جي لاءِ گهرايو ويو، پوءِ اها مشاعري تي صدارت هجي يا ڪنهن ادبي ڪانفرنس تي. مونکي شهر نيڪاليون ڏنيون ويون.

چوڪيداري سي- آءِ- ڊي جو پهرو هيو. گهر تي، آفيس تي، ڪورٽ ۾، اچڻ وڃڻ تي، گهمڻ ڦرڻ تي، هر ڳالهه جي رپورٽ ڏيندي هئي. سي-آءِ-ڊي جا نادان ۽ جاهل رپورٽر منهنجي شاعريءَ تي رپورٽون ڪندا ها ته انهن ۾ وطن دشمني آهي، اسلام دشمني آهي. رجعت پرست اخبارن هزارين ڪالم لکيا، اردوءَ ۾، انگريزيءَ ۾، سنڌيءَ ۾. اسلام جا ٺيڪيدار ملا ۽ مشائخ وچڙي ويا، ۽ وري مونکي ١٩٧٠ع واري جنگ ۾ جيل ۾ وڌو ويو. پرپٽ سنڌ جي پيپلز پارٽي ۾ رزوليوشن بحال ڪيو ته منهنجو جنگ سان ڪوئي واسطو نه آهي مونکي يڪدم آزاد ڪيو وڃي، پر گورنمينٽ جي نادان ۽ متعصب بيوروڪريسيءَ منهنجي قيد و بند جو پيو ٽرم به وڌايو. جيستائين بنگلاديش وجود ۾ آيو. ملڪ لٽجي ويو، ۽ شهيد ڀٽو پاڪستان جو چيف مارشل لاءِ ايڊمنسٽر ٿي آيو. يڪدم سنڌ جي گورنر سکر جيل ۾ فون تي آرڊر ڪيو ته مونکي ڇڏيو وڃي. لکت ۾ آرڊر پهتا. شهيد ڀٽي پوءِ پاڻ جمهوريت بحال ڪئي ۰ ٧٣ جو آئين وجود ۾ آيو. ٧٧ ۾ هو گرفتار ڪيو ويو، لڳ ڀڳ سال عرصو هن جيل ۾ اذيتون برداشت ڪيون. چلي ۾ فوجي ڪوڊي ٽا کان پوءِ آلندي به بندوق کڻي ڪڇهه ڪلاڪ مقابلو ڪيو هو ۽ ماريو ويو هو. وڙهندي مرڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي، ڀٽو بيوس هو. بندي وان هو، بيمار هو. هو ٻن سالن کان وڏيڪ ضياءَ جي آمريت جو مقابلو ڪندو رهيو. ان لاءِ نفرت جو اظهار ڪندو رهيو ۽ آڻ نه مڃيائين ۽ نيٺ شهيد ٿيو. شاهه بلاول به اڌ ڪلاڪ گهاڻي ۾ پيڙايو ويو هو. هو ٻن سالن لاءِ وڏيڪ پنهنجي پيچ و تاب ۾ رهيو، اضطراب ۾. شاهه عنايت کي گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ تلوار هڻڻ سر رکي شهيد ڪيو ويو هو. ڀٽي وانگر پورو سال سڄيل مهاڙن جو عذاب نه پوکيو هئائين. شهيد ڀٽو برصغير جي عظيم ترين شهيدن مان هو.

هاڻي به بينظير جي روپ ۾ هو اسان سان آهي. هوءَ شهيد ڀٽي جو جسماني ۽ روحاني ورثو آهي. مونکي اميد آهي ته هوءَ جمهوريت سان، انسان جي عزت نفس سان، انسان جي برابريءَ جي

جذبي سان، عوام جي فلاح ۽ بهبود لاءِ باربار ڪيل اقرار سان پنهنجو وعدو نڀائيندي. پنهنجو ساٿ جمهوريت سان آهي، سنڌ ۽ پاڪستان جي عوام جي روحاني آزاديءَ سان آهي، امن سان آهي، عوام جي اقتصادي خوشحالي سان آهي، عوام جي برابريءَ جي خواهش ۽ عزت نفس سان آهي، پوري سائوٿ ايسٽ ايشيا ۾ امن، ڀائيچاري ۽ فوج ڪشيءَ جي مخالفتن سان آهي. مونکي يقين آهي ته اهي آدرش محترمه بينظير جا به آهن ۽ جيستائين هن جا اهي آدرش رهندا، ۽ مان پاڻيان ٿو ته هوءَ پڻ وانگر اڏول رهندي، تيستائين هن سان ساٿ رهندو، تيستائين منهنجي شاعري سياست سان همرڪاب رهندي. پر مان ورجايان ٿو. منهنجي شاعري جو ساٿ انهن آدرشن سان آهي. ڪنهن فرد سان نه آهي. فرد به تيستائين معنيٰ رکن ٿا، جيستائين انهن جو عڪس انهن آدرشن ۾ آهي.

سوال: جمهوري صورتحال ۾ سماج جي اڏاوت جي ڏس ۾ توهان جي ذهن ۾ ڪهڙيون ڳالهيون آهن؟

جواب: ”انسان ذات خداونديءَ جو پرتو آهي.“ اهو قول جمهوريت جي جڙ آهي. اهڙو ڪوبه قانون نه بڻايو وڃي جو انسان جي عزت نفس کي ضرب رسي. سماج ۾ انهن حالتن جو خاتمو آندو وڃي جي انسان جي عزت نفس جو خاتموڪن ٿيون. نه رڳو انسان جي بنيادي حقن سان هٿ چراند نه ڪئي وڃي پر اهڙيون حالتون پيدا ڪيون وڃن جو هر قسم جي محتاجي، بک ۽ بيماريءَ جو خاتمو آندو وڃي. هڪ فلاحي مملڪت جو قيام جمهوريت جو روح آهي. تعليم عام ڪئي وڃي، علاج جون سهولتون ڏنيون وڃن ۽ جيتري قدر ٿي سگهي ان کي مفت ڪيو وڃي. ضعيفي ۾ پينشن نهايت ضروري آهي ته جيئن عمر پر جي محنت ڪان پوءِ سک جو ساهه کڻي سگهي. سون ته لنڊن ۾ ڏٺو ته جي ڪوئي بيواهو انسان مري ٿي ويو، ته ان جي ڪفن دفن جو انتظام به حڪومت ڪندي هئي. پنهنجي ملڪ جي باشندن کي روزگار جا ذريعا مهيا ڪرڻ به حڪومت جي ذميواري آهي. انگلنڊ ۾ ان شخص کي بيروزگاري

جي پينشن پڻ ڏني وئي، جيستائين ان جي ڪنهن پيشي ۽ ڪنهن ملازمت جو انتظام نہ ٿيو هو. جمهوريت صحيح معنيٰ ۾ اها آهي تہ انسان سر الاهي يعني انسان اللہ جو ڪجھہ آهي واري اصول تي عمل ڪيو وڃي. اسان جو ديس تصوف جو ديس آهي، ڀٽائيءَ ۽ بلا شاهہ جو ديس. جن صدين ڪان انسان جي برابريءَ جو پيغام ڏنو آهي ۽ انسان کي پرتو، ازل سمجهو آهي، ۽ اهوئي جمهوريت جو روح آهي.

سوال: جمهوريت کي وهندڙ درياهہ وانگر رکڻ لاءِ اسان مان هر ڪنهن کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟

جواب: هر وقت هر فرد کي حق ۽ انصاف جي ڳالهہ ڇوڻ گهرجي. انسان جو ضمير وڏي ڳالهہ آهي. اٿين نہ آهي تہ ضمير فقط سماجي حالات جي پيداوار آهي ۽ فقط ان جي نشان دهي ڪري ٿو. نہ ضمير اندر جو آواز آهي جو سچ ۽ ڪوڙ، صحيح ۽ غلط جي وچ ۾ پرک ڪري ٿو ۽ انسان کي اطلاع ڏئي ٿو تہ هو صحيح ڪم ڪري رهيو آهي يا نہ. اهو ڪوئي جاگيرداري دؤر يا سرمايداري دؤر جو وهم نہ آهي. روس جهڙي ملڪ ۾ گوربا چوف جي پيرسترائڪا ۾ بہ ان تي اسرار ڪيو ويو آهي تہ انسان ضمير جي آواز کي نہ لنوائي. هو جيڪي صحيح سمجهي ان تي عمل ڪري. جي روسين جي اڪثريت اسٽالن جي مخالفت ڪري ها تہ هو اهي ظلم نہ ڪري سگهي ها، جي نيوٽائيمس، ماسڪو نيوز ۽ سوويت ادب ۾ اچڪلهہ وائڪا ڪيا وڃن ٿا. فردن ۽ ادارن کي جمهوريت جي قدم قدم تي حفاظت ڪرڻي آهي. جيڪڏهن حڪومت ڪوئي غلط قدم کڻي، جيڪڏهن حڪومت مطلق العنانيت يا آمريت ڏانهن ڪوئي لاڙو ڏيکاري، جيڪڏهن پريس ۽ اظهار جي آزاديءَ تي ڪائي روڪ ٽوڪ رکي، جيڪڏهن ڪوئي اهڙو قانون پاس ڪيو وڃي جو انسان جي بنيادي حقن تي لت اينڌي هجي تہ يڪدم احتجاج بلند ڪيو وڃي. جيڪڏهن قيد و بند برداشت ڪرڻو پوي تہ ڪيو وڃي ۽ جيڪڏهن ان جي خلاف سر جي سٽ ڏيڻي پوي تہ ڏني وڃي. اها زنده قومن

جي نشاني آهي. اهو احتجاج جمهوريت کي زنده رکڻ لاءِ ضروري آهي. پولينڊ ۾ ڪنهن اديب کي احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو. هن کي اهو پڪ ٿيو ته مان احتجاج تي دستخط ڪندس ته ماريو ويندس. ان ڪري هن جواب ڏنو ته مان دستخط نه ڪندس ڇو ته مونکي هڪ پٽ به آهي. ساڳي وقت ٻي اديب کي احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو ويو ته هن چيو ته مان ضرور دستخط ڪندس ڇو ته مونکي هڪ پٽ به آهي. اهوئي ورثو اسانکي پيڙهيءَ پيڙهيءَ تائين ڇڏڻ گهرجي. اهوئي جمهوريت کي برقرار رکي سگهي ٿو. سچ جي بروقت حمايت ڪئي ۽ ان لاءِ هر عذاب سهڻ جي جرئت ئي جمهوريت جي گارنٽي آهي.

سوال: توهان کي عوام ڪان پري رکڻ لاءِ ايوب خان جي دور ڪان وٺي ڪتابن تي پابنديون، جيل ۽ فتوائون ڏنيون ويون تن جو توهان جي تخليقي مزاحمت تي ڪيترو اثر ٿيو؟

جواب: جيئن جيئن مون تي پابنديون وڌيون ويون، جيئن جيئن مون تي ظلم ڪيو ويو، تيئن تيئن مون پنهنجي قلم ڪان تلوار جو ڪم ورتو. پنهنجي ويريءَ، پنهنجي ديس جي ويريءَ، پنهنجي عوام جي ويريءَ تي باربار وار ڪيا. هڪ ڀيري مونکان خيرپور جي ڪمشنر پڇيو ته ايوب خان پڇي ٿو ته توکي ڇا گهرجي؟ مون هن کي جواب ڏنو، مون کي جيڪي گهرجي اهو ايوب خان مون کي نه ڏئي سگهندو. مون کي جمهوريت گهرجي، مونکي آزادي گهرجي، مونکي ون يونٽ جو خاتمو گهرجي، مان چاهيان ٿو ته سنڌ وري پاڪستان جي نقشي تي آندي وڃي، اها پنهنجي زبان، پنهنجي ڪلچر سان قبول ڪئي وڃي، ان کي پاڪستان جي اقتصاديت ۾ جائز حصو ڏنو وڃي. ڇا اهو ايوب خان مونکي ڏئي سگهندو؟ ايوب خان مونکي ٦٥ ۾ جيل ۾ وڌو، ٦٨ ۾ جيل ۾ وڌو. يحيٰ خان مونکي ٧٠ ۾ جيل ۾ وڌو، جنهن جو ذڪر مان ڪري چڪو آهيان. مون ٧٠ واريءَ گرفتاريءَ وقت "هڪڙو ٿو ڪن ڪري" جو شاهه جي رسالي جي اڌ جيترو آهي ۽ ان ۾ باربار پنهنجي ايگزسٽنشلسٽ

چوائس ھو ذڪر ڪيو آھي. ٻاربار آزاديءَ جو ذڪر ڪيو آھي.

اُڪيتي آءُ نہ آءُ سڀ ڪجهہ تنھنجي وس ۾
ازل ڪان آزاد تون، آھين منھنجا پاءُ
جو چاھين سو چونڊ پر، رکي چت چتاءُ
ڪونھي سوريءَ ساءُ، ڪچيءَ جي ڪن ڪوٽ ۾.

مان ضياء جي دؤر ۾ جيترا ڪتاب لکيا اوترا ڪتاب مون اڳ سڄيءَ زندگيءَ ۾ نہ لکيا آھن ۽ انھن ڪتابن ۾ انھن قدرن جو ٻاربار ورجاءُ آھي، جي جمھوريت جا قدر آھن، انساني آزاديءَ جا قدر آھن، ڀائيچاري جا قدر آھن، محبت، امن ۽ انسانيت جا قدر آھن.

سوال: توھان تمام گھڻو لکيو آھي ۽ اڃان توھان جي قلم جي طاقت ۾ ڪمي نہ آئي آھي. ڏاھپ جي رسد جي ان شاھوڪاري جا تفصيل ڪھڙا آھن؟

جواب: مون شاعريءَ کي موسيقيءَ وانگر سڄي زندگيءَ جو رياض سمجھيو آھي. دراصل ھر فن سڄيءَ زندگيءَ جو رياض آھي. منھنجيءَ شاعريءَ ۾ منھنجو مشاھدو ۽ مسلسل مطالعو شامل آھي. شايد دنيا جو ڪو شاعر آھي جو اصل ۾ يا ترجمي ۾ منھنجي نظر مان نہ گذريو آھي. مون اھو سڀ پڙھي پنھنجي دؤر جي حالات کي مدِنظر رکي، پنھنجي ديس ۽ ساري دنيا جي شاعريءَ کي مدِنظر رکي، شعر جي تخليق ڪئي آھي. جيترو ٻيا ساريءَ زندگيءَ ۾ لکي سگھندا اوترو مون ھڪ مھيني ۾ لکيو آھي. ان جو محرڪ جذبو پنھنجي فن سان وابستگي، پنھنجي ديس ۽ انسان ذات جي تقدير سان وابستگي آھي. ٽرتي جي ھر دانھن مون ۾ ٻرندي رھي آھي ۽ جيڪو بہ ٿيو جنھن وقت ٿيو جنھن جاءِ ٿيو، سو مون تي ظلم ٿيو آھي ۽ اوھان کي منھنجي ساريءَ شاعريءَ ۾ اھائي ڪيفيت ملندي.

سوال: توهان جي شاعرائي طاقت مڪمل طرح سان عوام تائين ان ڪري نه پهتي آهي جو اسان وٽ پڙهيل ماڻهو ١٥ سيڪڙو مس آهن. ان حالت کي بدلائڻ، شاعر هئڻ جي ناتي به توهان جي ذميداري آهي. توهان ڇا تجويز ڪندا؟

جواب: شاعري عوام تائين پهتي نه آهي، هر هوٽل تي، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڪئسيٽ وڄن ٿا. عبدالغفور جا، زرينه بلوچ جا، عابده پروين جا، بيدل بدوي‏ء جا، وائيسز گروپ جا، سرمد جا ۽ ٻين جا جن مون کي ڳاتو آهي. انهن مون کي سنڌ جي ماڻهوءَ ماڻهوءَ تائين پهچايو آهي. اها ٻي ڳالهه ته اسان وٽ تعليم ٿوري آهي ۽ منهنجا پڙهندڙ گهٽ آهن پر هي آڊيو وڊيو جو دؤر آهي. شاعري عوام تائين پهچي وڃي ٿي. سنڌڙيءَ تي سر ڪير نه ڏيندو ٿي نه رکيو، خان بهادر کهڙو نچيو هو پر ساري سنڌ نچي آهي.

سوال: توهان وائس چانسلري ڇڏڻ کان پوءِ ظاهري طرح جنهن ماڻار ۾ رهيا ان کي ڪيئن واضح ڪندا؟

جواب: ضياءالحق جي آمريت آزاديءَ لاءِ ڪاڻ وڌي نه ڇڏي هئي. جي مان پبلڪ پليٽ فارم تي اچان ها ته ضياء مونکي يڪدم جيل ۾ وجهي ڇڏي ها ۽ مان اهو ڪجهه لکي نه سگهان ها جو مون ٨٠ کان پوءِ لکيو آهي. مون هڪ سٽ به اهڙي نه لکي آهي جنهن ۾ مون پنهنجي زندگيءَ جي فهم تي مصلحت ڪئي هجي. منهنجي احتجاج جو سڀ کان موثر ذريعو منهنجي شاعري هئي جا مون نهايت زوردار نموني سان ڪئي آهي. مون اڳ ۾ئي چيو ته ضياء مون کي جيل ۾ وجهڻ نٿي چاهيو. مارائڻ ٿي چاهيو. جي هو مونکي جيل ۾ وجهي ها ته بي. بي. سيءَ تان اچي ها ته ضياء اڪيلي وائس چانسلر کي جيل ۾ وڌو آهي ۽ قلم جي آزادي ڪسي رهيو آهي. هن ٿي اڪيڊمي آف ليٽرز ناهي، اديبن کي انعام اڪرام، قرض ۽ رشوتون ڏيئي ثابت ڪرڻ ٿي چاهيو ته هو اهل قلم جو سرپرست آهي. سچ ته هن فقط جڳ جي همت افزائي ٿي ڪئي ۽ اهڙن چيلهه ڀڳل اديبن کي انعام اڪرام ٿي ڏنا جي هن جي ۽ هن جي واهيات نظرئي جي پٺ ڀرائي ڪري رهيا هئا.

سرهن سانجهه سوڀرن ۾

رسالي سگهڙين سٽ جي فيبروري مارچ ۱۹۹۰ع
واري سالنامي ۾ رسالي جي ايڊيٽر فهميده حسين
جو شيخ اياز کان ورتل انٽرويو.

شاعر تخليقڪار آهي، سرجڻهار آهي اهو يقين، لطيف ۽ اياز کي پڙهڻ کانپوءِ پڪو ٿئي ٿو. هر فنڪار جو پنهنجو ماحول هوندو آهي، پنهنجو بيان، پنهنجو انداز پنهنجي فڪر ۽ احساس جي سطح هوندي آهي، ان ڪري ئي هو انفراديت جي دعويداري ڪري سگهندو آهي. هر دور جي شاعريءَ ۾ روايتن جو تسلسل به هوندو آهي ته وري ڪن نين روايتن جي پيڙهه پوندي آهي. جن شاعرن سنڌي شاعري جي دنيا ۾ تبديلي آندي. ادبي قدرن جا رخ موڙيا، قومي ۽ فطري لاڙن کي نوان روپ، نوان لفظ ڏنا، انهن جو تہ سموري ادبي ماحول ۾ تبديلي آندي. هونءَ به ذهني تبديلي بدلجندڙ ماحول ۽ حالتن جو رد عمل هوندي آهي ۽ هرڪو شاعر ان جو اظهار مختلف انداز ۾ ڪندو آهي، سندس خارجي ماحول ۽ داخلي ڪيفيتون ۽ پڻ موروثي اثر سندس ذهني اوسر ۾ وڏو ڪردار ادا ڪن ٿا. شيخ اياز اهڙو ئي هڪ منفرد شاعر آهي جنهن جو بيان ۽ انداز، ڪائنات ۽ زندگيءَ جي مسئلن جو مخصوص ادراڪ، ڏيهي ۽ پرڏيهي حالتن جو شعور کيس جديد دور جو سڀني کان نرالو ۽ پيارو شاعر بنائي ٿو ڇڏي. سندس شاعرائي تخليق جو سرچشمو پنهنجو آهي. رومانوي شاعري هجي يا نظرياتي، هو ماڻهوءَ جي اندرين سطح (Innerself) کي ڇهي سگهڻ جي طاقت رکي ٿو. سندس بنيادي جبلتن پيار (سونهن سان پيار- وطن سان پيار) انسان دوستي ۽ جيئڻ جي چاهنا سان سڌو سنئون تعلق ۾ اچي ٿو. فارسي زده شاعريءَ

جي هڪ ڏکي دور کانپوءِ اياز سنڌي شاعري کي نئون موڙ ڏيڻ وارن جديد شاعرن جو سر موڙ آهي. هن پنهنجي ٻوليءَ، پنهنجي تهذيب، پنهنجين روايتن ۽ ڌرتيءَ جي وڃائجي ويل احساس کي ورائي آندو، ايتري قدر جو هن ڌرتيءَ جا گل ٻوٽا، وڻ ٽڻ، جهر جهنگ جبل، دريا نديون- اشارا ڪنايا، تمثيلون روايتون، سورما، سورميون، جن ٻيهر جياريا آهن جيڪي ڌارين اثرن ڪري سنڌي شاعريءَ مان غائب ٿي ويا هئا. اياز پراڻين روايتن توڙڻ پراڻا (Trends) بدلائڻ ۽ نيون روايتون نوان (Trends) ڏيڻ وارو اهڙو شاعر آهي جنهن پنهنجي فڪر ۽ فلسفي سان، پنهنجي فارم ۽ گهاڙيٽن سان صرف هم عصرن کي نه، پر پويان ايندڙ نسلن کي به متاثر ڪيو آهي. نه صرف ايترو پر عام سنڌي ذهن، خاص ڪري نوجوانن ۾ سنڌ جي حوالي سان ذهني سجاڳي ۽ نئون شعور پيدا ڪرڻ ۾ سندس شاعريءَ جو وڏو ڪردار آهي. (ڀلي ڪير مڃي يا نه مڃي) اها سندس ڪاميابي آهي ۽ اها ڪاميابي يقيناً سندس شاعريءَ جي سچي سونهن ـ سندس 'خيال' جي خوبصورتيءَ ۾ آهي جنهن ۾ سهڻن ۽ لطيف لفظن ۽ گهاڙيٽن سببان اهڙو اثر ٿو محسوس ٿئي جيڪو دل ۽ من ۾ جذبا موجزن ڪريو ڇڏي. سندس خيال ۽ جذبي، هيئت ۽ گهاڙيٽي ۾ ڏاڍي هم آهنگي آهي جيڪا سندس شاعريءَ ۾ ترنم ۽ موسيقيت پيدا ڪرڻ جو سبب آهي. هڪ ٻي خوبي آهي سندس شاعريءَ ۾ ڌرتيءَ جي خوشبو ـــ ڇو جو پاڻ ڏي چيو اٿس "گيت گلن جيئن اپرن ٿا ڌرتيءَ مان" هن وٽ پنهنجي ديس ۾ لڪ لڳڻ سان جيڪي اڪ ٽپن ٿا، تن جو هڪ جدا تخليقي پس منظر آهي جنهن جي پنهنجي سونهن آهي. ٻيو ڪير لڪ لڳڻ سان اڪ جهڙي ڪڙي ڪساري وڻ مان ڦٽندڙ ڦلڙين ڏانهن، متوجه ٿئي نه ٿئي. پر اسانجو هي شاعر هن ڌرتيءَ جي حوالي سان سخت موسم ۽ ڪڙي ڪساري اڪ کي به پنهنجي لاءِ (Inspiration) جو سبب بنائي ٿو. ڇاڪاڻ جو هو ان کي (own) ڪري ٿو. جيئن انسان جي زندگي دورن ۾ ورهايل آهي ـــ ننڍپڻ، جواني، پيري- تيئن تخليق

جي عمل جا ٻه دور ٿين ٿا، شعور جون ٻه سطحون ٿين ٿيون. شيخ اياز جي ڀرئين ڪتاب ”پونر ڀري آڪاس“ کان وٺي سندس هن مهل تائين آخري ڪتاب (اڻ ڇپيل) ”اپر چنڊ پس پرين“ ۾ هڪ تسلسل آهي، جيڪو سندس شخصيت جي مختلف روپن کي نروار ڪري سگهي ٿو. سندس نثر پڻ ضرور ڪنهن اهڙي هستيءَ جي هنج ۾ گذريو هوندو جنهن جي شعوري يا غيرشعوري تربيت هن کي نوجوانيءَ ۾ انقلاب لاءِ ڪليو ڪلايو ڳائڻ تي آماده ڪيو

انقلاب! انقلاب! ڳاءِ انقلاب ڳاءِ

جيئن زمين آسمان

جي ڪلي پون زبان

ڪنڊ ڪنڊ، چوڪ چوڪ

شهر شهر، ڪوٽ ڪوٽ

جيئن ڏئي اٿي جواب ـــ انقلاب!

نوجوان عمر ۾ ايترو جوش ۽ جذبو ۽ ايترو شعور ڪيس يقيناً سندس وسيع مطالعي، باشعور انقلابين سان لهه وچڙ ۽ پنهنجي اندر جي سوجهري سبب مليو هوندو، پر انهن سڀني کان اڳ ٻـــ هڪ مڪتب ٿيندو آهي جتان ڪنهن ڏاهي انسان کي سچ سچائي ۽ پرکڻ جو سبق ملندو آهي ۽ اهو مڪتب هوندو آهي سندس گهر! جنهن ۾ ننڍپڻ ۾ امڙ جي لولين ۽ ڪوڏائڻ کان وٺي راتين جو ٻڌايل آکاڻين ۽ داستانن جو هار جي ذهني تربيت ۾ وڏو ڪردار هوندو آهي ۽ ڪنهن خاص عمر تائين ان هستيءَ جو عمل دخل رهي ٿو. پوءِ وري ڀين عورتن جو وارو ٿو اچي جنهن ۾ محبوبه کان جيون ساٿيءَ تائين عورت جا مختلف روپ رهن ٿا، جيڪي سندس شخصيت ٺاهڻ ۾ مددگار ٿين ٿا. ان حوالي سان شيخ اياز کان منهنجو پهريون سوال هو ته ”توهان جي شخصيت ٺاهڻ ۾ امڙ جو ڪيترو ۽ ڪهڙو ڪردار هو؟“

جواب: مان جڏهن ننڍڙو هئس ته منهنجي ماءُ مونکي پينگهي ۾ لوڏي يا ڇت ۾ لڱل جهلي هلائي ننڊ ڪرائيندي هئي ۽ ان

وقت لوليون ڏينديون هئي جي مون کان اڃا تائين نه وسريون آهن. هن جو آواز ڏاڍو مٺڙو هوندو هو. جڏهن آرهڙ ۾ ٻاهه وسندي هئي ۽ گهر کان ٻاهر ڪانوَ جي اک نڪرندي هئي تڏهن هوءَ مونکي منجهند جي ماني کارائي پنهنجي پسنديده لولي ڳائيندي هئي.

"ڳهل ڏکوڙي نيڻ ٿا ننڊ گهرن"

اهڙي طرح ساوڻ ۽ بدي جي هٽ ۾ جڏهن مونکي ننڊ نه ايندي هئي ۽ مان کٽ تي پاسا ورائيندو هوس تڏهن هوءَ لوليون ڳائي مونکي ننڊ ڪرائيندي هئي. هن کي سنڌ جا ڪيئي لوڪ گيت ۽ لوڪ ڪهاڻيون به ياد هونديون هيون، جي هوءَ مونکي ٻڌائيندي هئي. ساري زندگي هوءَ منهنجي شخصيت تي ڇانيل رهي ۽ منهنجي تحت الشعور ۾ شاعريءَ لاءِ لگن هن ئي پيدا ڪئي. مون هن ساري ڪائنات کي پنهنجي ماءُ وانگر سمجهيو آهي ۽ ان جو تقدس منهنجي دل تي ائين ڇانيل آهي جيئن پنهنجي ماءُ جو هو ۽ پنهنجي اڻ-ڇپيل ڪتاب "اير چنڊ ڀِي پرين" ۾ انهيءَ ڪائنات جي تصور ۽ ان جو پنهنجي ماءُ سان پيٽ جو اظهار به ڪيو آهي.

منهنجو پيءُ تڏهن گذاري ويو جڏهن مان چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ پڙهندو هوس. هن کان پوءِ منهنجي ماءُ ئي منهنجي پرورش ڪئي هئي. مان سڄو جنم وٽي اچان ته هن جو هڪ ٿورو لاهي نه سگهندس. "ماءُ جي پيرن هيٺان بهشت ٿيندو آهي" اها هڪ عام چوڻي آهي، پر مان چوان ٿو ته "ماءُ جي پيرن کان مٿي ڪوئي به بهشت نه ٿيندو آهي!"

عام طور سنڌي سماج ۾ گهرن ۾ عورت سان ڏاڍو اڻنگو ورتاءُ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ اهو مختلف طبقن ۾ مختلف انداز ۾ هوندو آهي. اڄ کان پنجاهه سٺ سال اڳ اهو ڪيئن هو ۽ اوهانجي شاعر ان کي ڪهڙيءَ ريت ڏٺو ان جو اندازو لڳائڻ لاءِ پيو سوال ڪيم.

"ننڍپڻ ۾ اوهان جي آبائي شهر ۾ عورت جي سماجي حيثيت ڪهڙي هئي."

جواب: مان جڏهن ننڍڙو هوس ۽ شڪارپور ۾ سنڌي

اسڪول ۾ پڙهندو هوس تڏهن هندو عورتن کي ڇڏي فقط ٻه شريف عورتون بي پردي هونديون هيون. انهن مان هڪ منهنجي مائٽ ڊاڪٽر عطا محمد شيخ جي انگريز زال هوندي هئي ۽ ٻي هڪ ڪرستان نرس، جنهن کي سارو شهر ”ڪاري منڊم“ ڪوٺيندو هو. باقي رڳو طوائفون بي پرده هونديون هيون جن ۾ ”نونا“ مشهور هوندي هئي جا شڪارپور جي ميونسپالٽيءَ جي انگريز ائڊمنسٽريٽر مسٽر ڊريو جي داشته هئي: ٻيهرين مسلمان عورت جنهن پردو ترڪ ڪري تعليم حاصل ڪئي، اها روشن هئي، جا مون سان ڪاليج ۾ پڙهندي هئي ۽ جنهن جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ”ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون ۾ ڪيو آهي.“

مردن جو عورتن سان ورتاءُ عام طور تي انهن گهر جي ماحول جي عڪاسي ڪندو آهي ۽ ٻارن جي ذهني اوسر تي پڻ اهو اثرانداز ٿيندو آهي ان حوالي سان منهنجو اڳيون سوال اهو ته: ”توهان جي گهر ۾ عورتن سان مردن جو ورتاءُ ڪيئن هو؟“

جواب: اسان جي گهر ۾ بابا جي وفات ڪانپوءِ فقط هڪڙي عورت وڃي رهي جا منهنجي ماءُ هئي ۽ ٻي مون کان ننڍي منهنجي ڀيڻ هئي. منهنجو پيءُ منهنجي ماءُ سان ڏاڍو پيار ڪندو هو ۽ هوءَ به هن کي ايترو پائيندي هئي جو جڏهن هو سياري جي موسم ۾ گذاري ويو تڏهن منهنجي ماءُ، پرسان رکيل رڪ سان پريل سگري جنهن ۾ ڪجهه ٽانڊا به هئا، اوچتو ڪڍي پنهنجي وارن تي هاري هئي ۽ جي اسان جون مائيٽاڻيون هن جو متو يڪدم نه ڇنڊن ها ته، هن جي وارن کي باهه لڳي وڃي ها.

منهنجي پاڙي ۾ منهنجا ڪيترا مائٽ رهندا هئا، جي ان دور جي اڪثر مسلمانن وانگر پنهنجي ماءُ جي ته عزت ڪندا هئا پر پنهنجي زال کي پنهنجي ملڪيت سمجهندا هئا ۽ انها هنن جي ڪائي ڏيءَ ساماڻبي مس هئي ته هن کي گهر اندر.وهاري ڇڏيندا هئا ۽ پردو ڪرائيندا هئا. وري ڪوئي عورتن کي مارڪٽ ڪندو هو يا گهٽ وڌ ڳالهائيندو هو. سڀئي گهٽو ڪري وچولي درجي جا

ڪامورا هوندا هئا ۽ لوڪ لڇا جو خيال رکندا هئا. هاڻي ته اسان جي پاڙي ۾ عورتن جي تعليم ايتري وڌي وئي آهي جو گهر گهر مان ڊاڪٽريائيون آهن جي پردو نه ڪنديون آهن.“

نندپڻ جي اهڙي مشاهدي ڪانپوءِ عورت جي آزاديءَ لاءِ ذهن ۾ پيدا ٿيل معيار جي ڇاڻ خاطر پڇيم ”توهان عورت جي لاءِ ڪيتري آزاديءَ جا قائل آهيو؟“

جواب: ايتري آزادي جيتري هن ڪي مغرب ۾ آهي. عورت به ايتري آزاد آهي جيترو مرد آزاد آهي. هن تي رکيو ايتري پابندي عايد ڪري سگهجي ٿي جيتري مرد تي. ترڪي ته مسلمانن جو ملڪ آهي، استنبول ۾ سون ترڪ عورتون ايتريون آزاد ڏٺيون جيتريون لينن گراڊ يا لنڊن ۾! ها قونيه وغيره اسان جي ملڪ جي ڪجهه حصن وانگر ان ڏس ۾ پٺتي آهي.

منهنجو خيال آهي ته گهر ۽ سماج ۾ عورت ۽ مرد جو باهمي رشتو هڪ جهڙائيءَ ۽ برابريءَ وارو هئڻ گهرجي.“

پڇيم ”ڀلا اهو ٻڌايو ته اوهان جي زندگيءَ ۾ آيل عورتن مان اوهان ڪي ڪهڙي قسم جي عورتن متاثر ڪيو؟“

جواب: گهٽ ڳالهائڻ، گهڻي رد ڪد ڪان پاڻ تي عائد ڪيل روڪ ٽوڪ، وهلور نه وڃڻ، پاڻ کان وڌيڪ خوش حال عورت کي ڏسي حسد نه ڪرڻ ۽ ٻئي سان همدردي جا گڻ رکندڙ عورتن مون کي متاثر ڪيو!“

هڪڙي عام چوڻي آهي ته ”هر وڏي ماڻهوءَ جي ڪاميابي جي پٺيان ڪا نه ڪا عورت هوندي آهي. اوهان جهڙي مهان ليکڪ شاعر ۽ شخصيت جي ڪاميابي پٺيان ڪهڙي عورت رهي آهي.“ ان سوال جو جواب بلڪل واضح لفظن ۾ مليو. چيائين:

”دوستي ته منهنجي ڪيترين ئي عورتن سان رهي آهي، پر جيڪڏهن منهنجي ڪائي ڪاميابي آهي ته ان جي پٺيان منهنجي زال زرينه جو هٿ آهي، هن جو بي انتها تحمل پنهنجي ٻارن جي اڻ ٿڪ پرورش، سليقي سان گهر هلائڻ، زندگيءَ جي هر لاهي-

چاڙهيءَ ۾ شڪايت ڪانسواءِ سان، منهنجي مطالعي ۽ تخليق جي بلڪل آڏو نہ اچن، منهنجي بيماريءَ ۾ خدمت ۽ ٻيون ڪيئي خوبيون، ان ڪاميابي ۾ مددگار ثابت ٿيون آهن.“

رومانوي شاعريءَ جي حوالي سان اياز جو شعر ڏاڍو پيارو لڳندو آهي، اهڙي شاعري ”پيار“ جي جذبي جي عڪاس هئڻ ڪري انسان کي پنهنجي دل وٽان لڳندي آهي ”پيار“ جي جذبي لاءِ ٿورن لفظن ۾ ڪجهہ چوڻ جو چيم تہ جواب ڏنائين:

”پيار زندگيءَ کي معنيٰ بخشي ٿو. اهو ماءُ جو هجي، محبوبہ جو هجي، اولاد جو هجي، قوم جو هجي، انسانذات جو هجي— پيار کانسواءِ زندگيءَ جي ويرانيءَ ۾ ڪنهن سايہ دار درخت جي تلاش بيڪار آهي!“

سنڌ جي مستقبل سنوارڻ لاءِ سڀني فردن کي (زالون مرد سڀ) گڏجي ڀاڱ پتوڙڻ گهرجي ان لاءِ هر ڪنهن جو پنهنجو پنهنجو رول هوندو آهي ان بابت سندس راءِ پڇيم تہ چيائين:

”زالن کي مردن جهڙوئي ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي، صرف گهر واري (House Wife) ٿيڻ ڪافي نہ آهي تڏهن پڇيم ”پلا سنڌي سماج جي تڪڙي ضرورت ڪهڙي آهي؟“

جواب: ”اتحاد، جمهوريت لاءِ اتحاد!“ آخر ۾ سگهڙين سٽ جي معرفت سنڌي عورت لاءِ پيغام ڏيندي چيائين تہ ”صدين جا زنجير ٽوڙي پنهنجي آزادي لاءِ وڙهو. ان لاءِ مرد جي ذات کان نفرت ضروري ناهي ۽ ڪيترائي مرد اوهان جي انهيءَ ويڙهہ ۾ اوهان سان شامل آهن. جاگيرداري دور جي غلاميءَ مان نڪري اچو، جا مرد اوهان تي مسلط ڪئي آهي. سرمايہ داري دور جي بي-راهہ رويءَ کان پاسو ڪريو، ڇوتہ ان مان انسان ذات کي فقط ڇيهو رسيو آهي!“

تقريرون

قومي جدوجهد ۾ سنڌي شاعريءَ جو حصو

۱۹٦۴ع ۾ هڪ سکر ۾ مشاعري تي ڪيل صدارتي تقرير

پيارا دوستو!—

روسي شاعر ايوتوشينڪو کي ڪنهن چيو هو، "ڪامريڊ! انقلاب مري چڪو آهي" ته هُن جواب ڏنو هو، "نه ڪامريڊ! انقلاب مُئو نه آهي، بيمار آهي ۽ مان پنهنجي شاعري ائمبيولنس ڪري ڪم آڻي رهيو آهيان." سنڌ جي شعر ۽ ادب جڏهن قومي جدوجهد ڏانهن ڌيان ڏنو تڏهن اُن جي ڪيفيت به ڪجهه اهڙي هئي. سنڌ مُئي نه هئي، آڪهي هئي. سنڌي شاعريءَ کي قومي چولڪاري لاءِ ڪارائتو ڪرڻ لاءِ اُنهيءَ ناسور جي وڍ ڪَٽ نهايت ضروري هئي، جنهن اُن کي نستو ۽ موڳو بڻائي وڌو هو. اها وڍ ڪَٽ بنا ڪهڪاو جي ڪئي وئي؛ اکيءَ کي سکه ڪيئن ملي، اُن جي اُپٽار ڪجهه هن ريت آهي.

(۱) سانگيءَ ۽ گدا کان وٺي لاڙڪائي واري محمود خادم تائين آيل شاعريءَ جي روايت، جا فارسي ۽ اردوءَ جي تقليد ڪري رهي هئي، هڪڙي ٺوڪر سان ڊاهي ڍير ڪئي وئي. نه اُن جا آهي عاشق رهيا جي ڪار- مُنهين رقيب جا موچڙا کائيندا ها ۽ دربان جون جُتيون چنبڙيندا هئا ۽ نه اُن جا آهي معشوق رهيا جي سبزءِ خط ۽ ڪاڪُلِ مشڪين سان تڏي، سمندرِ ناز تي سواري ڪندا ها ۽ پنهنجن غمزن ۽ عشون سان گهوٽ گهائيندا وتندا ها.

(۲) اسان دقيانوسيءَ مشاعريءَ جي پوري ڪائنات ڊانوا- ڊول ڪئي. ان ڪان اهي پهاڙ، درياهه، وڻ، ٻوٽا، گل، ساهوارا، سڀڪجهه کسي اُڇلايا جي هُن کي فارسي ۽ اُردو شاعريءَ کان ورثي ۾ مليا ها. هن ننڍي کنڊ جي ڪجهه پرڳڻن ۾ رهندڙ اُردو ڳالهائيندڙن، پنهنجي تيرنهن سيڪڙو آباديءَ جو تهذيبي غلبو قائم رکڻ لاءِ،

پنهنجيءَ تهذيب کي ايراني، توراني، آزبڪ ۽ ٻين ٻاهرين تهذيبن جي ڪڙڌائي ٻٽائي رکيو هو. هنن کي ائين ڪرڻ ۾ ڪهڙي مصلحت هئي، ان لاءِ مان هن وقت ڪجهه چوڻ نه ٿو چاهيان، پر هڪ ڳالهه صاف ظاهر هئي ته هنن جي شاعريءَ جي اثر سنڌي شاعريءَ جي ستياناس ڪئي هئي. مثال طور هي ننڍو ڪنڍ هڪ درياهن جو ديس هو جتي سنڌو، برهم پترا، گنگا وغيره جهڙا درياهه ها، پر آردو شاعر ذڪر فقط دجله ۽ فرات جو ڪندا هئا؛ همالا جهڙا پهاڙ ڇڏي، علامه اقبال ڪوهِ دماوند کي علامت طور ڪم آندو، مون بنگال ۾ رکيو ڇمپا جا پنڊرنهن قسم ڏٺا آهن پر اردو شاعريءَ ۾ گل فقط نرگس، شمشاد ۽ لاله صحرا نظر ايندا جي مغلن جي باغن ۾ به شايد ٿيندا ها. ديومالائن جي ديس ۾ ليلا ۽ مجنون، شيرين فرهاد ۽ وامق عذرا جون ڳالهيون ڳايون ويون. غير اسلامي هوندي به، يزدان ۽ اهرمن جو تخيل بار بار آندو ويو ڇو ته ان ۾ ايران جي خوشبو هئي. اسان ڏٺو ته هند- مسلم شاعريءَ جي اثر سنڌ- مسلم شاعريءَ جي جڙ سنڌ جي ڌرتيءَ سان آڪاڙي ڦٽي ڪئي هئي، انڪري اسان سنڌي شاعريءَ کي سنڌ جي ڌرتي ۽ آڪاس موٽائي ڏنو. غالب 'بنات النعش' جا راڳ ڳاتا ها، اسان ٽيڙو ۽ ڪتين جا گيت آلاپيا، آردو شاعريءَ ۾ آهوئي ختن پنهنجي جڙتو وحشت سان ڊوڙندا نظر ايندا ها، اسانجيءَ شاعريءَ ۾ سنڌ جا روجهه رمندا نظر آيا؛ اردو شاعري هما ۽ عنقا لاءِ سرگردان هئي. اسان شاعريءَ کي ڪونج جي آڌار ۽ تاڙي جي تنوار ڏني. نتيجو اهو ٿيو ته سنڌيءَ شاعريءَ جي ڪائنات مير ۽ مومن، انشا ۽ ناسخ، غالب ۽ اقبال کان ڪتجي وئي ۽ ان جا خيما پٽائيءَ جي پٽ تي کُپي ويا. سنڌ پنهنجي گهر ۾ گهندير، ڏٽ ۽ ڏوٿيڙن سان ڇمڪي آئي. ناسور جو هڪ وڏو گهوڙهو ڪپجي ويو ۽ اسان جي شاعري سنڌي ٿي وئي.

(۳) سنڌ جي قومي جدوجهد لاءِ شاعريءَ کي ڪارگر ڪرڻ لاءِ ان ۾ سنڌيت جو هڳاءُ ضروري هو، انڪري اسان کي اردوءَ جي جديد ۽ ترقي پسند شاعريءَ جو اثر به نه آڻيو. تصدق

حسين خالد ۽ ن.م. راشد کان وٺي مجيد امجد ۽ وزير آغا جي جديد شاعريءَ تائين، مغربي شاعريءَ جو سطحي اثر ته نمايان آهي، پر ان شاعريءَ جي جڙ ۾ اردو شاعريءَ وانگر ڪنهن به ڌرتيءَ يا ان جي تهذيب ۾ نه آهي. انڪري اسان مغربي شاعريءَ سان اردوءَ جي ذريعي نه، پر سڌو رستو رکيو ۽ رلڪي ڪان لورڪا تائين، پوري جديد مغربي شاعريءَ جو واس وٺي، سنڌي شاعريءَ کي هٻڪايو. جيستائين اردوءَ جي ترقي پسند شاعريءَ جو سوال آهي ته اسان محسوس ڪيو ته اها ڪاٿ ـ گدري جي ڪُل ۾ ٻم-ڪولي پرڻ جي اجائي ڪوشش ٿي ڪري. ان جو انهيءَ موسيقي سان ڪوئي واسطو نه آهي جا عوامي روح ۾ گونجندي آهي. ان جي ٻولي علامتون دقيانوسي آهن جن جو پاڪستان جي ڪنهن به صوبي يا ان جي عوام سان ڳانڍاپو نه آهي. مون فيض احمد فيض ڪان هڪ ڀيري پڇيو ته تنهنجن چئني مجموعن ۾ 'نقشِ فريادي' کان وٺي 'دست ته سنگ' تائين، ڪو به اهڙو لفظ يا قافيو ڪم آيو آهي جو ولي دکنيءَ کان وٺي جگر مراد آبادي تائين، ڪم نه آيو هجي، ته هو جواب ڏئي نه سگهيو. انڪري اسان ڪي اردوءَ جي ترقي پسند شاعريءَ جو سنڌ جي ترقي پسند شاعريءَ تي اثر اپرو لڳو. ان ۾ انقلابي نعرا ته هيا پر انهن نعرن ۾ نه فقط انقلاب جو هڪ ڪوڪو، روايتي تصور هو، پر انهن نعرن کي اها نيزي جي اڻي ــ ڪو نه هئي جا روح ۾ ڪپي ويندي آهي. اسان پنهنجي قومي ۽ انقلابي پيغام کي ٻوليءَ ۽ روايت جي هڪ انوکي پنهنجائپ ڏني جنهنڪري سنڌي شاعري ڀٽائي جي دؤر کان پوءِ وري ڦهريون ڀيرو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلجي وئي ۽ اسانجي قومي جدوجهد لاءِ پوريءَ سنڌ کي جذباتي طور تيار ڪري ڇڏيائين. 'بزمِ صوفيا' 'روح رهاڻ' ۽ 'سنڌي شام' جا جلسا انهيءَ جا گواهه آهن ته جنهن وقت 'جيئي سنڌ' جو نعرو به گناهه سمجهيو ويندو هو، ان وقت اسانجي انقلابي شاعري هڪ اونهي سمنڊ وانگر گرجندي گوجندي هئي. سنڌي علامتن جو سهارو وٺڻ جي باوجود، اها ڪڏهن به مبهم نه لڳي؛ هر

ٻڌندڙ سمجهي وٺندو هو ته ڪير ڪهڙي پٽ جا پٿر پروڙائي رهيو آهي. ڪُوڙ جا ڪنگرا لڏي لڏي نيٺ ڦهڪو ڪري ڪيريا ۽ ون-يونٽ ٽٽي پيو. اڄ سنڌ آڪهاڻيءَ مان نڪري چڪي آهي ۽ سڌرا مارو سترها آهن پر اڃا پنڌ پري آهي، اڃا ته ڪير ٽان ڪٽس مس لٿي آهي، اڃا ان کي وڃڻو آهي ۽ اوهان کي پرينءَ جو نئون نئون پار پسائڻو آهي. هن وقت مان فقط هڪ ڳالهه اوهان جي ڌيان ۾ آڻڻ چاهيان ٿو. دنيا جي ادب جي مطالعي مون کي ان نتيجي تي پهچايو آهي ته ڪنهن ڪنهن وقت انقلابي تحريڪن ادب جي انقلابي ڪردار کي پنهنجي هٿ سان نهوڙيو آهي. انقلابي ادب بهترين ادب آهي، پوءِ انقلابي آهي. جي اُن ۾ پنهنجو انفرادي حسن ۽ خوبي نه آهي ته اهو ڪنهن به انقلابي تحريڪ لاءِ بيڪار آهي. جي اُن جو بنيادي پيغام انقلابي آهي ته ان جي ٽاڪي پيٽي تي ڪهڻي وٺ-پڪڙ چڱي نه آهي. هڪ ڀيري ٽراٽسڪيءَ ميڪسيڪو جي انقلابي آرٽسٽ ڊيگور ويرا سان گڏجي انقلابي فنڪارن جي انجمن ٺاهي هئي جنهنجي پڌرنامي ۾ لکيو هيائين ته 'آرٽ انقلاب جو بهترين ساٿي آهي، بشرطيڪ ان کي آزاد ڇڏيو وڃي." اهو هڪ نهايت سمجهدار ادبي پڌرنامو هو. لينن جڏهن انٽرنيشنل جي خالق گوتيئر لاءِ چيو هو ته هو "گيت ۾ بهترين پروپئگنڊا ڪندڙ آهي" تڏهن هُن پروپئگنڊا کي گيت کان وڌيڪ اهميت نه ڏني هئي، ڇو ته گيت جيستائين صحيح معنيٰ ۾ گيت نه آهي تيستائين اهو پروپئگنڊا جي صلاحيت کان وانجهيل رهي ٿو. ماڻوزي تنگ به ينان ڪانفرنس ۾ انقلابي فن جي فني اهميت تي خاص زور ڏنو آهي. مان هي ان ڪري چوان ٿو جو اسانجي جدوجهد اُنهيءَ انقلابي موڙ تي پهچي چڪي آهي، جتي اسانجي قومي ادب جي چند چاڻ ٿيڻ لازمي سمجهي ويندي ۽ ڪي نام نهاد انقلابي سنڌي شاعريءَ تي ڪرفت ڪرڻ شروع ڪندا. ان وقت اوهان اهو نه وسارجو ته نعرو به هڪ فن آهي ۽ فن به هڪ نعرو آهي پر فن لاءِ نعرو ٿي گونجڻ لاءِ بهرين فن ٿيڻ ضروري آهي.

جيئي سنڌ.

سنڌي شاعريءَ جو مزاج

۱۸-۱۹ نومبر ۱۹٦٦ع ڌي بزم صوفياءِ سنڌ ڪانفرنس
ني سن ۾ ٿيل مشاعري ۾ ڪيل صدارتي تقرير.

سنڌي شاعريءَ جي پرک لاءِ برصغير جي پوريءَ شاعريءَ جي مزاج سان آشنائي ضروري آهي. منهنجي نظر ۾ شاعريءَ جو فن پنهنجي ڪمال تي پهچي، دقيق ۾ دقيق خيال جو اظهار سليس ۾ سليس زبان ۾ ڪندو آهي. پر ان زبان جي سلاست ۽ عام فهميءَ جي تهه ۾ فڪر ۽ فن جو اهو رچاءُ هوندو آهي، جنهن ۾ صدين جي سڳنڌ سميٽجي ايندي آهي. ڪنهن به عظيم شاعر جي هڪ سوليءَ سٽ تي تنقيد يا تبصري لاءِ، نه فقط هن جي موجوده معاشري جو جائزو ضروري آهي، نه فقط هن جي دور جي قومي ۽ بين الاقوامي تعصبات جو تجزيو ۽ انهن ڏانهن هن جي رد عمل جو مطالعو ضروري آهي، نه فقط شاعر جي داخلي زندگيءَ جي شعوري ارتقا ۽ ان تي هن جي خارجي زندگيءَ جي اثرپذيريءَ جو اندازو لڳائڻو آهي، پر هن جي تحت الشعور جي انڌيءَ روشنيءَ کي به جاچڻو آهي، جنهن جا پاڇا هن جي شعور جي پردي تي پوندا رهن ٿا. جنهن ڪتڪليءَ جي نرت نه ڏٺي آهي. اهو ڪاليداس جي ڪويتا جي پوري هڳاءَ ۾ ويڙهجي نٿو سگهي. جنهن رگ ويد ۾ وايو، پرجينا، اوشا، ارنياني، راتري جي باري ۾ گيت نه پڙهيا آهن، جنهن کي اها ڄاڻ نه آهي ته هوا، برسات، ٻاڪ، جهنگل ۽ رات جي باري ۾ اڳ ڇا ڇا ڳايو ويو آهي، ان لاءِ ميگهه-دوت جي روح تائين رسائي ناممڪن آهي، ۽ جنهن ڪاليداس جي ميگهه-دوت ۾ اهو نه پڙهيو آهي ته ڪاليداس بادل کي آڏو آڻي چوي ٿو ته:

”اتي ڪليل ڪڙڪين مـان واجهه - وجهندڙ، وار - سنواريندڙ
نارين جي سڳنڌ، تنهنجي سرير کي ڳورو ڪري وجهندي.
محل جا مور نچي نچي تنهنجو سواڳت ڪندا، جيڪڏهن
تـون تڪجي پوين تـہ راتِ ڦولن جـي سڳنڌ ۾ ويڙهيل
سـتراين مٿان گذارجانءِ، سرايون جن جا اڳ سندر نارين
جي پيرن جي ميندي‌ءَ سان لال ٿي چڪا آهن.“
جنهن ميگهه - دوت ۾ اهو نہ پڙهيو آهي، تنهن کي پتائي‌ءَ جي اچاتي
تـاجي پيٽي جي کهڙي پروڙ پوندي، هن کي کهڙي خبر تہ پتائي
جـي سٽ سٽ کهڙي کهڙي آتڻ ۾ آڏـي وڌـي آهي ؛ ان کي
کهڙي چاڻ تـہ اهو کهڙي کهڙي جڳ ۾ جادو آهـي، جنهن
’سر سارنگ‘ سرجيو آهي. سر سارنگ جي هيءَ سٽ:
’سرهي سيج، پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن‘
يا مومل راڻي مان هيءَ سٽ:
’مڙهيا گهڻو مشڪ سين، چوٽا ساڻ چندن‘
يا سر ڪنڀات جي هيءَ سٽ:
’سچڻ سٿا ورلهه ۾، چوٽا پري ڪپور‘
انهن سٽن ۾ اهو جسماني خوشبوءِ جـو ڦهلاءُ آهي، انهن
جي تحت‌الشعور ۾ جسماني شاعريءَ جي اها روايت آهي جا آمارو،
ڪاليداس ۽ ڀرتري هري‌ءَ ڪان هلي آهي ۽ جـا ديس ديس واسي،
اڄي سنڌي ادب ۾ عنبير جيئن مهڪي آهي.
شڪنتلا جي باري ۾ ڪاليداس چيو آهي:
”هوءَ هڪ اهڙي ڦول وانگر آهي، جنهن کي نـہ
سنگهيو ويو آهي،
هڪ اهڙي پن وانگر آهي، جنهن کي هٿ سان نہ
ڇهيو ويو آهي،
هوءَ هڪ موتي آهـي، جنهن کي ڪنهن هار ۾
نہ پوئيو ويو آهي،
هوءَ ماکي آهي، جنهن کي اڃا ناڻين ڪنهن نہ

چڪيو آهي.“

۽ ڀٽائيءَ انهيءَ تهذيب جي عطر ڀيڙي هن سٽ ۾ آندي آهي:

”ڪنواريون ۽ ڪنول، هل تہ ڦسون ڪاڪ جا.“

۽: —

جهڙ تڙ ڏوڙڏون ڏون، ڇوٽا چندن چڪ ڪئو.

آڇن ڀونر ڀنڀولڙا، ڀالئيءَ تهين ڀون.

راول رتو روُن، ڪو وه لڳو واسئين.

اِها خوشبوءِ انهيءَ ول جي خوشبوءِ آهي، جا ڀن-جهڙ ۾ مرجهائي ويندي آهي تہ بہ پنهنجا ٻج ڌرتيءَ تي تيزي پکيڙي ويندي آهي ۽ ميگهه ملار ۾ اهي ٻج ڦٽي وري ڪائي ول پيدا ڪندا آهن، جنهن جي هڳاءُ سان آس پاس واسجي ويندي آهي. هن ڌرتيءَ جي ثقافت اهو گلريز تسلسل آهي، جو بہ صديون اڳ ڀٽائيءَ جي ذات ۾ ڦلارجي، سنڌڙيءَ جي ڇپر ۾ ڇاٽ ٿي آيو.

هڪ پراڪرت گيت آهي:

”رات هوءَ مسافر لاءِ پلال وڇائي پٽ پٽ ڪري رهي هئي،

۽ باک ڦٽيءَ جو انهيءَ پلال کي ڪٺو ڪري روئي رهي هئي!“

جوانيءَ جي انهيءَ ڪيفيت جو اظهار، جو هن ننڍي ڪنڊ جي گيت گيت ۾ آهي، ڀٽائيءَ ساڳئي رنگ ۾ سر ديسي ۾ آندو آهي:

”مون ڀانيو مون وٽ، هميشه هوندا پرين.“

يا ساڳئي سُر جي هڪ وائيءَ جون هيٺيون سٽون:

لڪون لڳن ڪوسيون، ڏاڍا تپن ڏيهہ،

ووا! ڇڏي نون ڪو، ڇپر ويندين!

اهڙا هزارين مثال آهن، جنهن ۾ هن جنڊڙيءَ ۽ ان جي ڏک سک، پيار ۽ پڇتاءُ، ريت ڪنريت کي گيت ۾ سمايو ويو آهي ۽ جنهن جو پڙاڏو ڀٽائيءَ جي بيت تي پڌو ويو آهي. انهيءَ يڪتاري جي تار ۾ صدين جي سنگيت جو پڙلاءُ آهي ۽ اڳرين جي ڇهاءَ

۾ ڪائي آدجڳاد آهي. هن ڌرتيءَ جي ڪائي دين آهي، جا جهوليءَ جهوليءَ ورهائبي رهي آهي ۽ فقط هڪڙيءَ ذات جو ڏاج نه آهي.

مون ڀٽائيءَ جي الوهيت ۾ به اهوئي آواز ٻڌو آهي. هي انسان جي روحاني مساوات جو پيغمبر اهوئي پيغام دهرائي رهيو آهي، جو نرگن واد ۽ پريم مارگ ۽ ڀڳتي تحريڪ جي شاعريءَ ۾ آهي، جنهن کي ڪبير، ميران ٻائيءَ، سورداس، ملڪ محمد جائسي، رحيم خانان پنهنجن دوهن، چوپاين ۽ گيتن جي ذريعي هن ننڍي کنڊ جي کنڊ ڪڙڇ ۾ پهچايو ۽ جنهن کي سرمد ۽ دارا شڪوه پنهنجي رت سان ريٽو ڪيو.

برصغير ۾ جي به انساني مساوات جون روحاني تحريڪون پيدا ٿيون. جن انسان کي تعصب، تفرقي بازيءَ، ابن الوقتيءَ ۽ خود پرستيءَ **خلاف** تلقين ڪئي، جن انسان جي خمير ۾ ضمير کي سڀ کان اهم درجو ڏنو ۽ دولت ۽ اقتدار جي هوس کي هن جي روحاني ترقيءَ لاءِ رڪاوٽ سمجهيو، انهن سڀني تحريڪن جو تتُ ڀٽائيءَ جي بيت ۽ وائيءَ ۾ سمايل آهي. شاهه جو رسالو سماوي الهام نه آهي، اهو هن ڌرتيءَ جو الهام آهي، جو هوءَ ڪيتري وقت کان سيني ۾ سانڍيندي آئي هئي ۽ جڏهن ان جو پيغمبر پيدا ٿيو، تڏهن ان جي واتان اهو پيغام ڪل ڦل ٿي پکڙجي ويو.

جسم ۽ روح جي شاعريءَ جي انهيءَ مڌر ميلاپ، ڌرتيءَ ۽ آڪاس جي انهيءَ انوکي سنگم ۾ ئي ڀٽائيءَ جي انفراديت آهي. ڀٽائي سنڌ ۾ هند جي پيونديءَ سان اهو اسريل ميوو آهي، جنهن جي جڙ پراڻي آهي، پر ذائقو نرالو آهي.

مون ڪبير ۽ ڪجهه ٻين هندي شاعرن ۾ انسان جي عملي زندگيءَ جي چرخي سان تشبيهه پڙهي آهي ۽ سُر ڪاپائتيءَ ۾ ڏنل پيغام جو ماخذ ڳولي سگهيو آهيان. پر مون پوري برصغير جي شاعريءَ ۾ ڪٿي به نه پڙهيو آهي ته ازلي حقيقت کي ڏُت سان تشبيهه ڏني ويئي هجي، يا جنهن ۾ انسان جي دائمي جستجوءَ کي ڏونئڙي ۾ مجسم ڪيو ويو هجي، جيئن ڀٽائيءَ سر ڪاهوڙيءَ

۾ ڪيو آهي.

”سمر ڪيائون سَچ ۾، ڏوري ڏٺ لهي.“

آنهيءَ ڌرتيءَ جي پيغمبر جي صدا آهي، جنهن انسان جي مادي ۽ روحاني ضرورتن ۾ هڪ پائينده رابطو ڳولي لڌو آهي.

پر اها ڏات هن ڌرتيءَ جي ڏين آهي. اوهان ميئين عنات جو ڪلام پڙهيو هوندو، ته اوهان ڏٺو هوندو ته عنات ۾ ٻه اهيئي لوڪ ڪهاڻيون، تمثيلون، محاورا، روزمره جو استعمال، استعارا، علامتون، ادبي اشارا، تشبيهون، تخيل، ڪلام جي فصاحت ۽ زبان جي سلاست سڀ ساڳئي رنگ روپ، سَچ ڌَڄ سان ملن ٿا، جيئن ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ آهن. تاريخ جي ستم ظريفيءَ سنڌي ٻوليءَ جون ان ڪان اڳ جون تخليقون ناياب ڪري ڇڏيون آهن، نه ته انهن روايتن جو سلسلو ڳولي سگهجي ها ۽ انهن جو ناتو هزارن صدين سان جوڙي سگهجي ها. پر ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي، ته شاهه لطيف جو وجود ڪائي ازلي شعبده بازي نه آهي، پر هن ڌرتيءَ جي فن ۽ فڪر جي درجي بدرجي ارتقا جو حاصل آهي؛ ۽ جڏهن شاهه لطيف آيو، تڏهن سج جئن چانئجي ويو ، جنهن جي اُهءَ ۾ ٻيا ’تارا، تِر، تِروڪڙيون‘ ڍڪجي ويا، ۽ ٻنهنجي جوت ايتري جرڪائي نه سگهيا، جيتري انهن ۾ جيلا هئي.

صديون ڇڪي، اوچتو اهو سج گرهڻ ۾ اچي ويو. ديو مالا ۾ آهي ته راهوءَ جهڙا دئيت جڏهن سج کي وَٽ ڪندا آهن، تڏهن سج گرهڻ ٿيندو آهي. سنڌ جي جديد شاعريءَ جڏهن اک کولي، تڏهن ان جي چوڌاري اوندهه نظر آئي. زندگيءَ جا قدر بدلجي چڪا هئا. فاشزم جا ڪوڙا پيغمبر ٻوليءَ جا شاعر ٿي سمجهيا ويا. انصاف، امن، انسان دوستيءَ جي سج کي انهن جي شاعري گرهڻ جئن ويڙهي ڇڪي هئي. اسان ڏٺو ته اسان جا شاعر، تصوف وارو انساني برادريءَ جو پيغام وساري چڪا آهن، تخليقي قوت کي تعصب جي ڏيهڻ کُڙڪائي ڇڪي آهي، شاعري فقط لفاظي آهي، نقالي آهي، ادبي شعبده گري آهي ۽ ان ۾ پيغمبريءَ جي بوءِ به نه

رهي آهي. اسان ڏٺو تہ اسان جي ثقافت جي جڙ ڪٽجي چڪي آهي، ۽ جا ثقافت اڳ واڙيءَ ڦل جيئن وڌي هئي، اها بيپاڙيءَ ول جئن ڦهلي رهي آهي، جا اسان جون ساريون صلاحيتون سڪائي ڇڏيندي. اسان ڏٺو تہ پولڙا تاريخ جي مداريءَ جي هٿ ۾ نچي رهيا هئا ۽ شينهن پنجوڙ ڏسي پاسي ٿي ويا هئا.

ان وقت اسان سوچيو تہ اسان جي نجات ان ۾ آهي تہ ڀٽائيءَ سان پنهنجو سلسلو جوڙيون تہ اهي روحاني قدر، جي ڀٽائيءَ جي شاعريءَ جي جان هئا، تن کي جديد شاعريءَ جو سنگ بنياد ڪيون تہ هن ڪوڙ جي سڙاند ۾ وري اها سچ جي سڳنڌ ڦهلايون، جنهن کان هن ڌرتيءَ جي ڪنڌ ڪرڙيچ وانجهي ٿي چڪي آهي. مومل بہ نٿيون، مينڌرا بہ نوان، پر ڪاڪ پراڻي هئي. اسان ان تي پنهنجا رنگ رتول اڏيا، ۽ مستقبل فيصلو ڪندو تہ اسان جي جديد شاعريءَ تي بہ ڪي صديون پونر پنيوليا ايندا يا نہ!

حال جو ازلي منصف مستقبل آهي. فقط ان جي فتوا اٽل آهي، ۽ مستقبل ئي فتوا ڏيندو تہ جو پيغام سنڌ جي جديد شاعريءَ ڏنو آهي، ان ۾ هن برصغير جي ڪوڙهيءَ ضمير جو علاج آهي يا نہ. زندگي 'ڪوهہ بيستون' سهي، پر جي ڪوهڪن جي ضرب ۾ 'جوءِ شير' جي تلاش آهي، تہ تاريخ هن کي ڪڏهن بہ مايوس نہ ڪيو آهي. سنڌ جي جديد شاعريءَ جو پيغام هي آهي:

تہ ڀٽائي عظيم آهي، پر سنڌ عظيم ترين آهي، تہ ڀٽائيءَ سان اسان جو سلسلو دراصل پنهنجيءَ ڌرتيءَ سان ناتو آهي؛

تہ سنڌ جي ڌرتي انهيءَ انساني اقدار جو سرچشمو آهي، جنهن ۾ برصغير جي مرده ضمير لاءِ آب حيات آهي؛

تہ ذات سستي آهي، ۽ ضمير مهانگو آهي، ۽ ضمير جي حصول لاءِ سر جو سودو سهانگو آهي؛

تہ فن جيستائين زندگيءَ جو ضمير نہ آهي، تيستائين اهو پاڻيءَ تي ڇيٽ آهي، ان ۾ ڪائي پائيندگي نہ آهي.

ڪينجهر ڪان ڪارونجهر تائين

١٩٦٦ع ۾ ميرپور بٺوري ۾ بزم صوفياءِ سنڌ جي
ٽين ثقافتي ڪانفرنس ۾ ڪيل صدارتي تقرير.

هي بزم صوفياءِ سنڌ جي نشست آهي، مشاعرو نه آهي. مونکي مشاعرو لفظ ئي نه آئڙندو آهي. بلڙيءَ واري درويش روحل ڪان وٺي روهڙيءَ واري بيڪس تائين، ڪنهن به مشاعري ۾ شرڪت نه ڪئي هئي، ڇو ته مشاعرو اسانجي ثقافت جو حصو نه آهي. مشاعري جي تاريخ ۾ ڪڏهن به بيت، دوهو، وائي، ڪافي نه پڙهيا ويا آهن. مشاعري جي روايات برصغير جي جاگيرداري دور سان وابسته آهي ۽ شاعر جي بيڪسيءَ، مضحڪه خيزيءَ ۽ ذلت جو عبرت انگيز داستان آهي. برصغير ۾ مشاعرا گهڻو ڪري طرحي هوندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن غير طرحي غزل، قصيدا، هجو، مسدس، مخمس وغيره پڙهيا ويندا هئا. اهي مشاعرا جاگيرداري طبقي جي تفريح لاءِ ڪيا ويندا هئا، شاعر يا ته ان طبقي جا وظيفه خوار هوندا هئا يا وظيفي جا تمنائي هوندا هئا. انعام اڪرام ۽ سروپا جا خواهان شاعر قافيه ڪبوترن جيئن اڏائيندا هئا، ۽ بحر و وزن ۽ رديف جي سنگلاخ سرزمين تي تصور جا گهوڙا ڊوڙائيندا هئا. شمع ڦرندي رهندي هئي. غزل تي غزل پڙهيو ويندو هو. وه واه، مڪرر، مڪرر، ارشاد، مڪرر ارشاد جا آواز بلند ٿيندا هئا ۽ شاعر باربار جهڪي وري پڙهندا هئا ۽ وري داد لاءِ ڪنائيندا هئا. انهي طوائف الملوڪيءَ جي دور ۾ شاعر کي اهو احساس نه هو ته هن جي شاعريءَ ۽ بٽير بازيءَ، ڪبوتربازيءَ يا پتنگ بازيءَ ۾ ڪوئي فرق نه آهي، ۽ اها فقط آقا جي تفريح جو ذريعو آهي ۽ وڌيڪ ڪجهه به نه آهي. ڇيو وڌو آهي ته ان دور جي اردو مشاعري ۾ سنجيدگي هئي جا اڄ نه

آهي. پر ان ظاهري سنجيدگيءَ جو سبب مشاعري ۾ جاگيرداري طبقي جي موجودگي هوندي هئي، جو سامعين جي ڪابه زيادتي پنهنجي توهين سمجهندو هو. دراصل ان سنجيدگيءَ جي تہ ۾ شاعر جي بنهہ بيوسي هوندي هئي. سنجيدگي فقط آداب محفل جي پابندي نہ آهي. غالب جي فني عظمت جي باوجود هن جي درباري ماحول ۾ باربار ذلت ان جي گواهہ آهي. هو ايستائين مجبور هيو، جو سپاهہ گريءَ کي ذريعہ عزت سمجهيائين، نہ شاعريءَ کي.

برصغير ۾ جاگيرداري دور جي زوال کان پوءِ، اها ظاهري سنجيدگي بہ ختم ٿي ويئي. سامعين فقرا ڪيا، ٺٺوليون ڪيون، ۽ جي داد ڏنو تہ ائين جيئن ڪنهن مسخري کي ڏبو آهي. جي "داغ" دهلوي ۽ "امير" مينائي جي ڪلام سامعين کي حواس باختہ ڪيو، تہ اهو ائين جيئن ڪوئي بازيگر ڪرتب ڏيکاريندو آهي تہ تاڙيون وڄنديون آهن. اها روايت جا سامعين جي رت جو حصو ٿي چڪي هئي، ان کي "حالي" ۽ "اقبال" بہ بدلائي نہ سگهيا. پاڪستان کان پوءِ جا "جگر" مرادآباديءَ ۽ يگانہ چنگيزيءَ جي لاهور ۾ ذلت ٿي، اها ان جي گواهہ آهي تہ مشاعرو فقط تخريبي مشغلو آهي. اسان وٽ اهو تخريبي مشغلو سانگيءَ جي دور ۾ يا ان کان ڪجهہ اڳ آيو. اسان جا ڪلاسيڪي شاعر مشاعري باز نہ ٿيا ڇو تہ اهي بيحد خوددار انسان هئا، ۽ هو ڪنهن جي آسڻ تي نہ ويندا هئا پر ڪوڙئين انهن جي آسڻ تي اچي سلام ڪندا هئا، ڇو تہ هو نہ فقط شاعر هوا پر پيغمبر بہ هئا. هو ڪنهن طبقي جا محتاج نہ هئا پر پنهنجي ذات ۽ ڏاتہ عوام کي آڇيون هوائون. هو ڪنهن جا قصيدہ گو نہ هئا، سواءِ سنڌ جي عوام جي، جن جي محبت هنن جي فن جو سرچشمو هئي، ۽ سنڌ جي عوام انهن کي بيمثال سنجيدگيءَ سان داد ڏنو، انهن جي سٽ سٽ ياد رکي ۽ انهن جي پيغام کي پنهنجي زندگي جي نظريہ ۾ شامل ڪري ڇڏيو. اسان جيڪي اڄ سنڌي ثقافت جي تحفظ ۽ تجديد لاءِ ڪنا ٿيا آهيون. انهن شاعرن جا وارث آهيون، جن انسان ذات کي هڪ لازوال پيغام ڏنو آهي-

امن ۽ انسانيت جو پيغام، سپردگي ۽ سرفروشيءَ جو پيغام، مذهبي تفرق بازيءَ ۽ تعصب کان پرهيز جو پيغام، حب الوطني ۽ بين الاقوامي رواداريءَ جو پيغام. اسان ڀٽائي ۽ درازيءَ جـي روايت جا وارث آهيون، ۽ مشاعري جو مسخري پڙهو اسان لاءِ ڪائي اهميت نہ ٿو رکي. هيءَ ڌرتي جنهن ۾ اسان جي جڙ آهي، هيءَ ڌرتي جا اسان جي ماءُ آهي. هيءَ ڌرتي جنهن مان سوين فن ۽ ادب جا رنگين گل اسريا آهن، انهي ڌرتيءَ جـي، فقط انهيءَ ڌرتيءَ جي روايت اسان جي ثقافت جو حصو آهي ۽ انهي روايت جي حفاظت ئي اسان جي تخليقي ادب کي پنهنجي لازوال انفراديت ڏيئي سگهي ٿي.

اها پنهنجي ثقافت سان محبت قدامت پسندي نہ آهي، ۽ نہ اجنبي روايت سان بغاوت، تنگ نظريءَ جـي نشاني آهـي. جا بہ اجنبي روايت اسان جي ثقافت جي مزاج سان ٺهڪي نہ اچي، ان سان لڳاءُ ۽ ان جو ڦهلاءُ، انهي وڻ ويڙهيءَ وانگر آهي، جا سائي وڻ کي سڪائي ڇڏيندي آهي. ثقافت هڪ جامد حقيقت نہ آهي پر ان جي اوسر ان جي جڙ سـان ٿيندي آهـي؛ ڌاريءَ ڌرتيءَ ۾ اها ڪومائجي ويندي آهي. اسان جـي زرعي پيداوار واري سماج تـي جڏهن صنعتي زندگيءَ جون تقاضائون ٿيون، تڏهن اسان جي ثقافت ۾ بہ لازمي تبديلي ايندي، پر ان جي سنڌيت برقرار رهندي. ثقافت قوم جو روح آهي؛ ثقافت زنده هوندي آهي، تہ قوم زنده هوندي آهي. ثقافت قوم جي لطيف احساسن جو نچوڙ آهي. جيئن اها پراڻي ٿيندي آهي تيئن مڌ وانگر رچي ريٽي ٿيندي آهي. قدامت سان ربط کان سواءِ جدت اڻ لڀي، ۽ الوڻي آهي. اهو يقين ڪيو تہ ڪائي بہ قوم ويهن سالن ۾ ثقافت پيدا نہ ڪري سگهندي آهي. ثقافت صدين جي سگند آهي. اها نہ مڙهي ويندي آهي ۽ نہ مڱي ويندي آهي. اها قوم جـي روح مـان چشمي وانگر ڦٽندي آهـي ۽ صديون سيراب ڪندي ويندي آهي، ثقافت ڌرتي ماءُ جي ٻج آهي ۽ ان کان سواءِ قـوم جي نئين نسل جـو نڀاڄ ناممڪن آهي. سنڌ کـي پنهنجي ثقافت آهي ۽ ان ثقافت کـي بي مثال انفراديت آهي. ان انفراديت

جي حفاظت اسان جي قومي وجود ۽ ان جي ترقيءَ جي امين آهي.

هر عظيم ثقافت وانگر سنڌي ثقافت به هڪ جامع حقيقت آهي، جنهن جو فن ۽ ادب هڪ اهم حصو آهي. اسان جڏهن سنڌي شاعريءَ ۾ اگري اجنبيت محسوس ڪئي، ته اسان اُن سان بغاوت ڪئي. اسان وري بيت، دوهي، وائي، ڪافيءَ، گيت کي زنده ڪيو، جو ته ان ۾ سنڌ جي سڳنڌ هئي. اسان غزل، نظم، ۽ آزاد نظم جي مزاج ۾ ايتري تبديلي آندي، جو ان ۾ ڪائي اجنبيت نه رهي. اسان بحر و وزن، قافيه ۽ رديف ۾ ٻئي پوري فني لوازمات کي سنڌيت جي مزاج سان موافق ڪيو ۽ جديد کان جديد ترين انسان جي ذهني ڪشمڪش ان ۾ سمائي آياسين. هن وقت سنڌي شاعري، فڪري ۽ فني لحاظ کان، قدامت ۽ جدت جو بهترين ميلاپ آهي. ۽ ان ۾ هند و پاڪ جي عظيم تخليقي حاصلات آهي. اسان جي بغاوت قدامت سان نه پر مرده قدامت سان آهي ۽ ان اگري اجنبيت سان آهي جا اسانجيءَ مٽڙي تهذيب کي بگاڙي رهي آهي.

اڄ ته اچ سڀئي اهو وعدو ڪيون ته اها ثقافت جا ساهه سان سانڍي ويٺي آهي، جا ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين پکڙي پيئي آهي، جا موهن جي دڙي ۽ اروڙ جي اتهاس ۾ جرڪي رهي آهي ۽ جنهن پوري برصغير جي تهذيب تي پنهنجا ترورا ڦهلائي ان کي زندگي بخشي آهي، اها ثقافت اسان پنهنجي جند جان کان عزيز رکنداسين ۽ اهو عظيم پيغام جو اسان کي پنهنجا پيغمبر- شاعر ڏيئي ويا، ڪڏهن به نه وساريندا سين ۽ ان کي هن اونداهي ڪُنڊ ۾ مشعلِ راه ڪري بلند رکنداسين.

ڄهول ۾ گل ۽ هٿ ۾ مشعل

١٩٦٧ع ۾ جشن روح رهاڻ جي سلسلي ۾ ٿيل
مشاعري ۾ شيخ اياز جي ڪيل صدارتي تقرير

رفيقو،

ڪيترن ئي مدت کان سنڌ ۾ منهنجي فن ۽ فڪر لاءِ محبت جو اظهار به ڪيو ويو آهي ۽ نفرت جو به. مون پنهنجيءَ مخالفت کي اهميت نه ڏني آهي ۽ هن وقت تائين ان جي جواب ۾ ڪجهه به نه چيو آهي، ڇو ته ان جي نوعيت ادبي نه آهي، ۽ ڪنهن غير ادبي چڪتاڻ لاءِ نه ته مون کي رغبت آهي ۽ نه فرصت. پر منهنجي خاموشي نيم رضا يا اعتراف سمجهي وئي، ان ڪري اڄ مان اوهان اڳيان سنڌ جي جديد فن ۽ فڪر سان گڏ ان جي ڪيل مخالفت جي باري ۾ به ويچار پيش ڪيان ٿو.

فرانس جي عظيم اديب ۽ فلسفيءَ سارتري، جنهن کي سال ٦٤ع ۾ ادب لاءِ نوبل پرائيز مليو، تازو ادب جي اهميت کان ئي انحراف ڪيو آهي ۽ چيو آهي ته "مون ٻارن کي بک وگهي مرندو ڏٺو آهي. ڪوئي به ناول ڪنهن مرڻينگ ٻار سان توري نه ٿو سگهجي؛ ٻار وارو پڙ هميشه ڀاري آهي." مون ساڳيءَ ذهني ڪشاڪش جو اظهار به سال اڳ پنهنجي ڪتاب 'ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ' ۾ ڪيو هو. پر ان مسئلي تي مسلسل سوچ مون کي هڪ نتيجي تي پهچايو آهي. دوستو وسڪيءَ پنهنجي هڪ ناول ۾ هيرو جي ڪردار نگاري ڪندي لکيو آهي ته "هر چڱو لفظ چڱو عمل آهي." جڏهن ڪوئي به شاعر يا اديب حق ۽ باطل جو پورو شعور رکي حق جي حمايت ۾ پنهنجو قلم ٿو هلائي، ته ڏهن هن جي ان جرات ادب ۾ اجتهاد آڻي ٿي ۽ ادب جو اجتهاد، زندگيءَ جي اجتهاد جي ابتدا آهي. ادب فرسوده معاشري جي هر قدم کي ڏانوان ڊول ڪري، هڪ نئين خواب جو سنگ بنياد رکي ٿو، ۽ جي ادب

۾ اها صلاحيت نہ آهي تہ ادب فقط مسانڻ جي ڇپري جي گهري گهور آهي، جا موت جي سيني ۾ تہ ڀيهي وڃي ٿي پر زندگيءَ جو سراغ نہ ٿي ڏئي سگهي. ان ڪري ادب جي باري ۾ سارتري جي قنوطيت بي‌بنياد آهي. زار جي زماني ۾ روس جي آزادي‌پسند باغيءَ، اليگزينڊر هرزن ڪي، جيڪو پنهنجي جلاوطنيءَ جي دوران زار جي خلاف ڪليا خط ڇپائيندو رهيو، ڪنهن اشتعال پسند تحريڪ جي حاميءَ لکيو هو تہ ”تنهنجي هٿ ۾ قلم آهي، منهنجي هٿ ۾ بم گولو؛ تون ۽ تنهنجو دور مري چڪو آهي.“ ان طنز ۾ ڪنهن حد تائين تاريخي حقيقت هئي، پر پوءِ ڪير چوندو تہ ميڪسم گورڪيءَ جي ناول ’ماءُ‘ جي انقلابي اهميت هن جي سياسي اشتهارن کان گهٽ آهي. آخر انسان جو ذهن ئي تہ ماحول کي بدلائي ٿو! ۽ منهنجيءَ نظر ۾ ذهن جي تشڪيل ۾ ادب جو نهايت اهم رول آهي.

ادب جو دليل منطقي نہ آهي، پر پوءِ بہ منطق کان وڌيڪ مڃائيندڙ آهي. ادب انساني روح کي يڪدم گرفت ۾ آڻي، هن تي هڪ پائدار تاثر ڇڏي ٿو ۽ انهيءَ تاثر جو عملي زندگيءَ جي تشڪيل ۾ وڏو هٿ آهي. ان ڪري مون کي سارتري جي متينءَ چوڻيءَ سان اتفاق نہ آهي. ۽ جي هُن شاعر جي قول ۽ فعل ۾ ڪوئي تضاد نہ آهي، ۽ جي هُن جي لاءِ هر فڪر هڪ عمل جو پيش خيمو آهي، تہ هن جي شاعريءَ کي پيغمبريءَ جو درجو ملي ٿو، پر منهنجي نظر ۾ هن جو هر قول هڪ فعل آهي ۽ ان جو نتيجو، جي هن لاءِ نہ، تہ هن جي قوم لاءِ يا پوريءَ انسان ذات لاءِ لازمي طرح عمل آهي. مان ادب جي آدرش تي سوچي انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان تہ ادب اديب جي روح جو اظهار آهي، ۽ اهو اظهار بنا مقصد جي نہ آهي، ۽ ادب جي زبان، جا ان جي اظهار جو ذريعو آهي، ۽ پوري قوم، جنهن تائين اديب جي رسائيءَ لاءِ انهيءَ اظهار جو سهارو ورتو وڃي ٿو، جڏهن انهن سيني جو وجود، ڪنهن ٻاهرئين يا اندرئين خطري سبب، خاتمي جي قريب نظر اچي ٿو، تڏهن ادب

جو پنهنجيءَ حفاظت کان وڌيڪ ۽ ان کري لازمي طرح پنهنجيءَ زبان ۽ قوم جي حفاظت کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو مقصد ٿي سگهي ٿو! اهو لازمي نہ آهي تہ هر وقت ادب جو مقصد سياسي يا سماجي هجي، پر مٿينءَ حالت ۾، ٻئي ڪنهن مقصد جي گنجائش گهٽ آهي. ادب ۾ سياسي ۽ سماجي مقصد جو اظهار ادب جي اهميت کي نہ ٿو گهٽائي. اٿين صحيح آهي تہ ادب جي پرک اول ادبي آهي ۽ پوءِ سياسي ۽ سماجي؛ اٿين بہ صحيح آهي تہ ادبي تخليق نہ اخباري مراسلو آهي نہ اشتهار، پر پوءِ بہ ادبي تخليق جي سياسي ۽ سماجي افاديت تي مون کي ڪوئي اعتراض نہ ٿو نظر اچي. جي ادب هر لطيف فن وانگر حسن جي تلاش آهي تہ ان تلاش جي دائري کان سماج ۽ سياست کي ڇو ٻاهر رکيو وڃي؟ آخر هر عظيم سياسي ۽ سماجي ادب ۾ سياست ۽ سماج جو هڪ تصور آهي، جو ان جي خالق جي نظر ۾ تاج محل تي تروري وانگر ٻڪندو آهي. هو ان تصور کي ڪنهن بہ فطري منظر کان زياده دلڪش ڪري پيش ڪري سگهي ٿو، ۽ پنهنجي جذبي کي ٻيءَ ڪنهن بہ محبت جي جذبي کان وڌيڪ ڀڙڪائي ۽ مهڪائي سگهي ٿو. هن جي ٻوليءَ جي ڪوڙاڻ امرت کي مات ڏيئي سگهي ٿي ۽ هن جي لکڻيءَ جي واڳهہ نک ڀاڙوليءَ جي هٿ کان وڌيڪ پياري لڳي سگهي ٿي. زندگي پٽ جي ڪنڊ بہ آهي، وهہ جو ڪنڊو بہ آهي. ڪهڙو باشعور اديب هوندو، جو انهيءَ وهہ جي ڪنڊي کان منهن موڙي ويندو! گيت نہ واريءَ ۾ گُٽ آهي ۽ نہ فقط ڪتيءَ جي ڪانڊ؛ چڪور جو چڪوريءَ کان اهو سوال بہ آهي تہ ”اهو ديس ڪٿي آهي، جتي رات نہ آهي!“

سنڌ ۾ ان جي ادب جي مستقبل تي سوچيندي، مان ڪيتري مدت کان انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان تہ هي دؤر نهائينءَ جي نينهن وارو دؤر نہ آهي، جي ٻاڦ نہ نڪتي تہ فقط ڪاريءَ وارا ڪک رهجي ويندا. زندگي حالات جو فيصلہ ڪن مقابلو آهي، ليلڙاڻيون نہ آهي، ليلي ڇڇي نہ آهي؛ وقت هي صدا تي ڪن لاتار موت جي

اثر اڪثر آهي. اديب يا هن جي قوم جي زندگيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن اهڙو مرحلو اچي ٿو، جو ان کي هر هموار راهه تان هٽڻو پوي ٿو ۽ ٻاهريءَ ڪنڊ تي ٻرانگهه. ٿي منزل تائين رسائي سگهي ٿي. اڄ سنڌي ادب، پنهنجا پير لهولهان ڪندو، انهيءَ ناهموار خارزار کي لتاڙي رهيو آهي. جي اهو ادب زنده رهيو ته سنڌ زنده رهندي ۽ جي نه رهيو ته پڇاڙيءَ جي پٽڪان موهن جي دڙي تائين ساڳي ويراني وسندي نظر ايندي. اوهان يقين ڪريو ته سنڌ جي جديد ادب جا دشمن سنڌ جا دشمن آهن، انهيءَ مليرَ جي مٽيءَ جا ويري آهن، جنهن ماروئيءَ کي جنم ڏنو هو ۽ جا ڪنهن به ڪوٽ ۾ قابو رهي نه سگهندي آهي. دنيا جي ادب جي مطالعي مونکي انهيءَ نتيجي تي پهچايو آهي ته جيڪو به شاعر يا اديب هن زندگيءَ جي ڪاروان لاءِ راهه هموار ڪرڻ واسطي اڳ ۾ نڪتو آهي، ان جا پير مخالفت جي ڪنڊن لهولهان ڪري وڌا آهن، پر پوءِ به قافلي جا قدم وڌندا رهيا آهن ۽ منزلون ملنديون رهيون آهن. مون کي جيفرسن جو هڪ قول ياد اچي رهيو آهي ته ”سچ هڪ انسان جي اقليت ۾ پيدا ٿيندو آهي ۽ سچو انسان ۽ هن جي جرات اڪثريت جي برابر آهي.“ اهين صحيح آهي ته آرٽ ۽ ادب ۾ سچ ۽ ان جي مستقبل جو مبهم تصور اچي ٿو، جيتوڻيڪ فنڪار جي نظر ڌرتيءَ جي دل چيري، اڳ ۾ ڏسي ٿي ته ڪهڙو سلو ساماڻجي، رنگ ۽ خوشبوءِ جو مظهر ٿيندو ۽ ڪهڙو فقط ڪانڊيرا ڦهلائيندو ويندو. برونو، ٽالسٽاءِ، روسو، والٽيئر، گورڪيءَ ۽ ڪجهه ٻين انهيءَ سچ جي هڪار پهريون هئين ۾ محسوس ڪئي ۽ انهن جي دور جي معاشري ان جي شگفتگي ڪيترو وقت پوءِ ڏٺي. پر اهو سچ ۽ ان جي مستقبل جي اظهار ۾ ابهام ٿئي ٿو، ڇوته تاريخ اها رقاصه آهي، جا رسيءَ تي قلابازيون کائيندي رهي آهي ۽ ڪڏهن به ڪوئي به يقين سان چئي نه سگهيو آهي ته اها ڇيڙي تائين ڪڏهن ۽ ڪيئن پهچي سگهندي. ليڪن نه فقط زندگي اميد تي قائم آهي، پر هڪ سچي فنڪار جو موت به اميد تي قائم آهي- اها اميد ته هيءَ ڪاريهر

جهڙي ڪاري رسي ڪٽي تـہ ڪٽندي، ۽ ٻرين جي ڀاڻـل نيٽ تہ چم چم ڪندي هن ڌائين پهچندي!

اسان تي الزام ڏريو ويو آهي تـہ اسين ماده پرست آهيون. اسان جـو نثر ۽ نظم گواهہ آهي تہ اسان ماديت جـي فلسفي کي ڪڏهن بہ آخرين حقيقت نہ سمجهيو آهي، جيتوڻيڪ اسان ڪي مادي زندگيءَ جي بي‌انتها اهميت ۽ افضليت جو اقـرار آهي. ڪوڙهئي سماج جو روح بہ ڪوڙهيو هوندو آهـي: جو اديب زندگيءَ جي ڏاڍ، ڏمر ۽ ڏک کان منهن موڙي، اهو ڪانئر ۽ ڪميڻو آهي: هو پنهنجي فرار جي باوجود ادب تخليق ڪري سگهي ٿو، پر هو فقط ڪوڙي ڪيمياگر وانگر ڏنگيءَ جي ڏ.ک پيدا ڪري سگهي ٿو، باقي هن وٽ آهي رکو ڏکي جو ڏامون. سرجهار جوڻـي جنسار سان دل نہ بهلائيندو آهي. فراري ادب زنـدگيءَ جي ڪاري ڪوهہ ۾ ڪوڙ جي ڪنڪري آهي- جنهن ۾ وسوڙا آب حيات تلاش ڪن ٿا. اهڙو ڪوبہ اديب نـہ آهي، جو دلي طرح مادي زنـدگيءَ کي اهميت نہ ڏيندو هجي، پـر مادي زندگيءَ ۾ انقلاب لاءِ ڪوشش 'ڪِهِروءَ جي راند' نہ آهي ۽ 'سسي نيزي پاند اچلڻ' هرڪنهن جي وت ۾ نہ آهي.

نئين ادب تي اهو الزام بہ ڏريو ويو آهي تہ اهو اشتراڪي آهي. جنهن بہ اهو الزام ڏريو آهي تنهن جڪ ماري آهي ۽ پنهنجي بغض ۽ حسد سبب الزام تراشيءَ جي دُن ۾ اچي يا تہ جديد ادب جي پوري مطالعي ڪرڻ کان ئي انڪار ڪيو آهي يا تہ هن کي نظرياتي پرک ۽ پروڙ ٻنهہ کان آهي. هوندئن بہ شاعر هڪ جذبات ۽ قلبي واردات وارو انسان آهي. هو طبيعتاً هر مسلڪ پرست رجحان ۽ اصول جي تيڦن کان گهبرائيندو آهي. جو زنـدگيءَ جي تنوع ۽ تحرڪ پريءَ حقيقت سان محبت ڪري، ان جو ڪنهن بـہ جامد نظريي سان نباهہ ناممڪن آهي. شاعر جا بہ نمايان فـرض آهن. ۽ اهي آهن تہ نہ فقط جيئن دنيا آهي، ان جو آئينو ٿئي، پر جيئن دنيا ٿيڻ گهرجي ان جو تخيئل بہ پيش ڪري. هن جو هرسياسي جماعت

ڪان ٻاهر رهڻ جو سبب هن جو هٺ نه پر هن جي نهٺائي آهي. هن جي انسانيت جي پيچيدگيءَ اڪائي سان عقيدت آهي. اها هن جي فراخدلي آهي، جا هن کي ڪنهن به سياسي جماعت سان شامل ٿيڻ نه ٿي ڏئي پر اسان جا مخالف، جن مان ڪي فقط عمر ۾ بزرگ آهن، اسان کي سمجهي نٿا سگهن ۽ اونده ۾ ٺاڦوڙا ٿا هڻن چوڻ. جدت پسند اديب اڄ ڪلهه جيڪي پڙهي رهيا آهن، ان جي فقط هڪڙي صفحي کي سمجهڻ لاءِ انهن اڻ پڙهيلن ۽ نامنهاد بزرگن کي ٻه ڇڻ جنمن جي ضرورت آهي. آزاد نظم کي اشتراڪيت جي سازش سمجهڻ وارا ۽ چانڊوڪيءَ کي دهريت سڏڻ وارا انڌا اونڌا ويچ وڏيڪ توجه جا مستحق نه آهن.

مون هميشه انفراديت ۽ انفراديت پرستيءَ ۾ فرق ڪيو آهي. انساني زندگي اجتماعي آهي ۽ انفراديت پرستي ان لاءِ مهلڪ آهي. باقي انفراديت هر عظيم فنڪار لاءِ ايتري ضروري آهي جيتري گل لاءِ خوشبوءِ. هر عظيم فنڪار هڪ جوڙيندڙ آهي ۽ پنهنجي ڪائنات جو جوڙيندڙ آهي. فن زندگيءَ لاءِ هوندي به، ان کان مٿيرو آهي: فن جي ڪمال ۾ زندگيءَ جي روحانيت جي تڪميل آهي. هر عظيم شاعر جي سٽ ڏسي يڪدم انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته اها خوشبو فقط هن جي روح جي ٿي سگهي ٿي. مون ڪڏهن به عظيم فن کي ڏسيل راهه يا پيري جو محتاج نه ڏٺو آهي. فن هميشه اڻانگي واٽ ورتي آهي، جنهن تي اڳ ڪنهن به پڪيءَ جو پاڇو نه پيو آهي. عظيم فن جي منزل ان جي پهرئين قدم تي به شروع ٿئي ۽ ان جي پوئين قدم تي به رسائيءَ کان دور نظر اچي ٿي. عظيم فن ازل کان ابد تائين ٻرندڙ شعلو آهي، جنهن جي مشعل سڏ پنڌ کان پوءِ بدلجندي رهندي آهي. ان کان سوا اها جوت جڳائي نه ڪري سگهندي آهي.

انفراديت ٽيڪنيڪ لاءِ به ضروري آهي ۽ فڪر لاءِ به: پر هر متشاعر شاعر نه آهي هر بحر وزن جو مشاق نظم گو نه آهي، جيئن هر تعمير تاج نه آهي ۽ هر رنگ آميزي ”مونا ليزا“ نه آهي،

فن جي جان ان جي هيئت نہ آهي، پر اهو آتشين شراب آهي، جو جام کي جرڪائي ٿو. شاعر ڪنڀار جو ڪاروبار نہ آهي، ڪلال جي ڪانڌ آهي، ۽ سري جي سڳنڌ کان سواءِ هر ٿانءُ مٽيءَ جو ڀنوڙو آهي. شعر جو تخيل هيئت انئين حاصل ڪندو آهي، جيئن باز بلبل کي جهٽي. هيئت جي تخليق بہ حسن جي تخليق آهي، پر بلورين جام احمرين شراب کان سواءِ بي معنيٰ آهي. اهو بہ ظاهر آهي تہ هر بحر و وزن جو مشاق دلفريب هيئت جي تخليق جو اهل نہ آهي. هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي تہ اهو قافيو ڪم آڻي، جو ساريءَ سٽ جو ساهہ هجي، جو ڪان وانگر ڪڙ ڪري ڇپي بہ وڃي ۽ واڍوڙڪي وڏ تي پيار مان پٽيون بہ ڀڃي. هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي تہ جذبات جي جوار ڀاٽا کي ائين ڇڪي، جو وير، واري، ڇر، ڇولي جدا جدا بہ هجي ۽ هڪ ٻئي ۾ سمايل بہ. پاسترناڪ جي ناول ”ڊاڪٽر زواگو“ ۾ اديب ۽ شاعر لاءِ ڇيل هيلين سٽن تي مون ڳاڙهو نشان ڏيئي ڇڏيو آهي:

”ٻولي جيڪا سونهن ۽ سمجهہ جو گهر آهي، اها پنهنجو پاڻ سوچڻ ۽ ڳالهائڻ شروع ڪري ٿي ۽ ڀرپور سنگيت جو روپ وٺي ٿي— ٻاهرين ٻڌجي سگهندڙ آوازن جي لحاظ کان نہ، پر پنهنجي اندرئينءَ اڇل ۽ اڇهل وهڪري جي لحاظ کان. پوءِ جيئن هڪ مها نديءَ جي تيز ڌارا پنهنجيءَ رفتار سان پٿرن کي لسائيندي ۽ ڦيٿن کي هلائيندي، اڳتي وڌندي رهندي آهي، تيئن ٻوليءَ جو وهڪرو پڻ، پنهنجن قانونن مطابق، وڌندي، وزن جي جوڙ ۽ قافيي جو جڙاءُ ۽ ٻيا ڪيئي اهڙا سٽاءَ ۽ گهاڙيٽا تخليق ڪندو رهي ٿو، جيڪي هيلتائين نہ ڪڏهن لڌا ويا آهن ۽ نہ ويچاريا ويا آهن ۽ نہ وري انهن کي اڃا تائين ڪي نالا ئي ڏنا ويا آهن.“

ڇا اهي چاڻن ٿا تہ شاهہ جي هي سٽ ”پيشانيءَ ۾ پرين جي، پلاڻي جا پير“ ۾ زبان جي شيرينيءَ جو سبب فقط ”پيشانيءَ“ ۽ ”پرين“ جي ’پ‘ ۽ ”پلاڻي“ ۽ ”پير“ جي ’پ‘ جو تڪرار نہ آهي، ۽ ان سٽ جو صوتي تاثر ”پيشانيءَ“ جي وچين ’الف‘ ۽

”پلاڻي“ جي وچين ’الف‘ ۽ ”ڀرين“ جي وچين ’ر‘ ۽ ”پيير“ جي پوئين ’ر‘ جي تڪرار تي به مدار رکي ٿو ۽ ان کان سواءِ ختم ٿي وڃي ٿو؟

جديـد ادب جي ٽڪنيڪ جو معيار نـه جديد آهي، پر ڇا ڪجي جو اسان جا بزرگ نقاد اسان کان هڪ صدي پٺتي آهن ۽ ”بر مزار مـا غريبان نـے چراغي نـے گلے“ چئي انهيءَ هـر اديب کي گاريون ڏئي رهيا آهن جنهن کي جهوليءَ ۾ گل ۽ هٿ ۾ مشعل آهي. اسان کي هنن جي حال تـي افسوس آهي، فقط افسوس آهي، فقط افسوس آهي.

فقط فارسي ۽ عربـي تقطيع کي شاعريءَ جي معيار سمجهڻ وارن ڪڏهن اهو نه سوچيو آهي ته جديد سنڌي شاعريءَ ۾ ايتري بي‌پناه موسيقي ڇو هي؟ هنن ڪڏهن اهو به جاچيو آهي تـه جديد بيت دوهي يا وائيءَ جي هڪنهن به سٽ ۾ ڪيترا، نڙيءَ مان، تارونءَ مان يا چپ سان اچاريل اکر آهن ۽ انهن جو تـوازن ۽ هم‌آهنگي ئي شعر ۾ موسيقي پيدا ڪري ٿي. اهو توازن ۽ هم‌آهنگي ذات ۽ ڏانءَ جو وڏي ۾ وڏو ڪمال آهي ۽ پوري زندگيءَ جي رياض جو نتيجو آهي. ڪنهن استاد کي اها خبر به آهي تـه تجنيس حرفي فقط لفظن جي ڀرين اکرن جو تڪرار نه آهي، پـر وچن ۽ پوين اکرن جو تڪرار به ٻوليءَ ۾ بيحد شيريني پيدا ڪري ٿو!

وقت جي ڪمي سبب مان جديد فن ۽ فڪر تي مفصل بحث نه ٿو ڪيان ۽ آخر ۾ ان ساريءَ سنگت جو احسان مڃان ٿو جنهن مون کي هن مشاعري جي صدارت جو شرف بخشيو آهي ۽ سنڌ جي نئين فڪر ۽ فـن جي جرات سان حوصله افزائي ڪئي آهي. روح رهاڻ رسالو جديد ادب جي اشاعت ۾ اڳـرو رهيو آهي ۽ ان جي اداري هر مشڪل جي باوجود، جدت پسنديءَ جي حمايت ڪئي آهي، جنهن لاءِ جناب حميد سنڌي ۽ هن جـا سنگتي مبارڪباد جا مستحق آهن.

جيئي سنڌ

هڪ تقرير

سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ انجنيئرنگ ڪاليج، ڄامشورو، جي هاسٽلن ۾ رهندڙ شاگردن طرفان، ١٠ ڊسمبر ٧٦ع تي ملهايل ”سنڌي شام“ ۾، مشاعري جي صدارت ڪندي، محترم شيخ اياز جي پڙهيل صدارتي تقرير.

سنڌڙيءَ جا سپوتو، — ڪجهه سال ٿيا ته، مان ۽ منهنجا دوست، لڪيءَ جي چشمي ڏانهن وڃي رهيا هئاسين. چشمي ڏانهن وڃڻ لاءِ، جبل مٿان ڏاڪڻ ٺهيل آهي. ان ڏاڪڻ تي مون هڪ عورت ريڙهيون پائيندي ڏٺي. ڪٽڪ وني، سچ ورني سونهن، اڌ ٻيرو ڪچ، ڇڳن ۾ ڇيڙهه — ڪائي ڀهراڙي جي ويڳس ٿي لڳي. هن جو ساڄو پير سڄي پڪ ٿي پيو هو، جنهن تي ڪپڙن جا موڙا ٻڌل هئا، ۽ هوءَ کاٻي پير سان گيسرندي چڙهي رهي هئي. شايد چشمي جي پاڻيءَ ۾ ڇوڏڪاري جي ڳولاڏو هئي. مون ان وقت سوچيو هو ته فقط کاٻي پير جي سهاري، هن کي ڏاڪڻ چڙهڻ ۾ ڪيتري نه تڪليف ٿي ٿي! اوچتو مون کي اها عورت علامتي روپ ۾ نظر آئي هئي. هيءَ اڳهي سنڌ هئي، جا کاٻي پير جي سهاري، انهيءَ ابديءَ چشمي ڏانهن وڃي رهي هئي، جتان ان کي شفا ملڻي هئي.

ڪجهه ڏينهن اڳ، جڏهن اوهان سکر ۾ ”سنڌي شام“ ملهائي، ۽ لڳاتار سادا اٺ ڪلاڪ تقريرون ٿيون، نعرا بحال ڪيا ويا، قومي گيت پڙهيا ۽ ڳايا ويا، تڏهن اها علامت منهنجي اکين اڳيان اڀري آئي، ۽ مون ڏٺو ته اڳهي وينگس، ڏاڪڻ تي چڙهي، چشمي جي ڪناري تي پهچي چڪي آهي.

مون هڪ نثري نظم ۾ لکيو هو ته —

”جڏهن جبر وڌي ويندو آهي،

تڏهن شاعر کي علامت جو سهارو وٺڻو پوندو آهي.
علامت، شاعريءَ جي زره آهي؛
علامت اهو نقاب آهي،
جنهن مان فقط شاعري جي اکين جي آگ ٻرندي نظر ايندي آهي!"

پر هڪ سنڌي سگهڙ، منهنجي هر علامت کيٰ پنهنجيءَ هڪ ڪچهارت سان شهه ڏيئي ويو. مان ۽ منهنجا ڪجهه دوست، ”رني ڪوٽ“ جي قلعي ۾ ويٺا هئاسين، ۽ سنڌ جي تاريخ تي بحث ڪري رهيا هئاسين، ته اهو سگهڙ اچي نڪتو هو. هن کي هڪ ڪلهي تي پاڻيءَ جي ڪلي هئي ۽ ٻئي ڪلهي تي رائيفل. هو ڀهراڙيءَ جي هر سنڌيءَ جئن، سياڄهڙو ۽ ڳالهين جو ڳهير هو، پر هن جي اکين ۾ ناهر جي نهار ۽ لڱ لڱ ۾ چيتي جي ڦڙتي هئي. ڳالهيون ڪندي، مون هن کان پڇيو ته ”اوهان سڌ ڪنهن کي ڏيندا آهيو؟“ جواب ڏنائين ته ”اسان جو سائين ٻه اهو، پوتار ٻه اهو، سڌ ٻه جي.ايم. سيد کي ڏيندا آهيون.“ پوءِ هن اسان کي ڪجهه ڪچهارتون ڏنيون. ڏيٺيون ٻه ٻڌايائين ۽ پڇيون ٻه ٻڌايائين. آخر هڪڙي ڪچهارت ڏيئي، هن چيو، ”هيءَ ڪچهارت مان ٻه پڇي نه سگهيو آهيان ۽ هن وقت تائين ڪوئي ٻيو ٻه پڇي نه سگهيو آهي.“

اها ڪچهارت هيءَ هئي— ”ڪاٺون ڪاٺ ٻياس، هي مرون نه منهنجي وس!“

مون، هن جي چيتي جهڙي سڊول بدن کي ڏسي، هن جي رائيفل ۾ هٿ وجهي چيو، ”تعجب آهي، تون سڌ ٻه جي.ايم. سيد کي ڏيندو آهين، پوءِ ٻه اها ڪچهارت پڇي نه سگهيو آهين. جنهن کي هڪ ڪلهي تي پاڻيءَ جي ڪلي هجي ۽ ٻئي ڪلهي تي رائيفل، ان لاءِ اها ڪچهارت ايتري ڏکي نه هجڻ نه. کپي! پر ٻيلي، اها ڪچهارت فقط ٻيڙي فقير (١) لاءِ نه آهي، اها ڪچهارت سنڌ جي پوري نئين نسل کي پڇڻي آهي.“

اڄ مان ڏسي رهيو آهيان ته اوهان اها ڪچهارت پڇي چڪا

(١) ٻيڙو فقير— سنڌ جو مشهور سگهڙ.

آهيو. ڪوئي سگهڙ مڃي نہ مڃي، ان جي پڇڻي فقط اها آهي، جا اوهان جو نعرو بڻجي چڪي آهي- ”جيئي سنڌ! جيئي سنڌ!“

منهنجا سڄڻو! اهو ”جيئي سنڌ“ فقط جذباتي نعرو نہ آهي، جنهن سان ڪوڙ جا قلعا لڏي وڃن ٿا ۽ انهن جي ڪنگرن ۾ ڪنبڻي اچي وڃي ٿي. ان نعري جي پس منظر ۾ ثقافت ۽ قوميت جو اهو تخيل آهي، جو سنڌ جي تقدير بدلائي سگهندو آهي، ۽ جو انهيءَ جڙتو ثقافت جي جڙ تي ڪهاڙيءَ جو ڌڪ آهي، جا اوهان تي مڙهي ويئي آهي. قوميت نہ فقط ٻوليءَ جو ڳانڍاپو آهي، نہ فقط ڌرتيءَ ۽ روٽيءَ جو ڳانڍاپو آهي؛ قوميت اهي سڀئي ڳانڍاپا هوندي بہ انهن کان ڪجهہ وڌيڪ آهي. ڳنڍير جي ڳنڍين ۾ جيستائين ماروئڙن جو من ٻڌل نہ آهي، تيستائين قوميت جو تخيل مڪمل نہ آهي. قوم، زبان جو اشتراڪ، زمين جو اشتراڪ ۽ معاش جو اشتراڪ بہ آهي، ۽ انهيءَ اشتراڪ ۾ انسانن جي نفسياتي ساخت جي يڪسوئي بہ آهي. اها نفسياتي ساخت، زمان ۽ مڪان جي لڳاتار سلسلي مان جڙندي آهي ۽ ان تي اثرانداز بہ ٿيندي آهي. اها من-ورتي قوم جي سڀاءُ جي جڙ هوندي آهي ۽ ان جي ثقافت ۾ ڦلندي ڦولندي آهي. ان کي ڪائي شڪل صورت نہ آهي پر قومي ثقافت مان ان جو هڪڙاءُ دور تان ڀڌرو هوندو آهي. ڇپر جو پتو ڇاٽ مان پوندو آهي؛ جي پٺائيءَ ۽ سچل جو وجود نہ هجي ها، تہ هيءَ پسيءَ ۽ پيرونءَ جي ڌرتي، قوم پيدا نہ ڪري سگهي ها. قوميت ذات بہ آهي، ڏوٿيئڙو بہ آهي ۽ اها ماروئڙيءَ جي پڪار بہ آهي، جنهن صحرا جي سٽر کي معنيٰ بخشي آهي. فقط رياست قوم ٺاهي نہ سگهندي آهي ۽ نہ ڪوئي سطحي سرڪاري انتظام ان جي اڏاوت ڪري سگهندو آهي. قوم فقط انساني گروهہ بندي نہ آهي ۽ نہ وري قوميت هجوم جي تعداد ۽ نہ ۾ عارضي طور اتحاد تي مشتمل هوندي آهي.

ڪاش! مان اوهان ني ٻڌائي سگهان تہ اڄ کان ويهہ سال پوءِ، مون کي سنڌ ڪيئن نظر اچي رهي آهي. ممڪن آهي تہ ان وقت مان نہ هجان، پر منهنجي شاعري اوهان جي ضمير ۾ شامل هوندي.

في الحال، اوهان لاءِ، جي منهنجيءَ هر نئين ادبي علامت تي هري ويا آهيو، اهو ڪافي آهي ته اسان جي قوميت اها مارئيءَ جي پڪار آهي، جنهن صحرا جي سترڪي معنوي بخشي آهي، ۽ اها پڪار اسان جيءَ پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ آهي، ۽ ان پڪار ۾ جنهن گرم لهو جي لرزش آهي، اهو لهو انهيءَ ڌرتي جي ذات آهي، جو اسان کي ملير جي مٽيءَ ڏنو آهي. اها مارئيءَ جي پڪار، اها ٻولي، اهو ذات ۽ ملير جي مٽيءَ اوهان وٽ امانت آهي. اوهان کي ماءُ ٿڃ نه بخشيندي، جي اوهان انهيءَ امانت جي هر حالت ۾ حفاظت نه ڪندؤ.

منهنجي ڌرتيءَ جا نونهالو! سنڌڙيءَ جي مستقبل جون روشن مشعلو! تاريخ اهو آئينو آهي، جنهن کي ڏسڻ کان فقط اهو ڏڪندو آهي، جنهن کي منهن تي ڪوڙهه هوندو آهن. موهن جي دڙي کان ميانيءَ تائين تاريخ جا وارثو! اوهان کي هڪ ڪوڙهي ثقافت آڇي وئي آهي، جا تاريخ جي آئيني کان ڇرڪي رهي آهي. ڪو وقت هو، جو مون موئن مان منهن ڪڍي، پٽانيءَ جي انهيءَ ڪيٺري ڏانهن ڏٺو هو جو ڪيري تي لٽڪي لٽڪي، ڪٺجي ويو هو. مون سوچيو هو ”اهو لاهي ته ڏسان، متان وڃي پئي!“ اڄ ٽنبي جي تان، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ گونجي رهي آهي. اڄ اهي ايرانـي ۽ وچ ايشيائي تهذيب جا ذرچا پينو، اوهان کـي پنهنجو ڪچڪول ڏيکاريندي لڄ مري رهيا آهـن. اڄ اوهان جو ادب، اوهان جيءَ پوريءَ ڌرتيءَ لاءِ هڪ اوچـي مشعل آهي . مرڻينگ هٺ، ان کي ڇـا وسائي سگهندا ! اڳ بـه اوهان هـن برصغير کي زندگيءَ جو مهذب نظريو ڏنو هو، ۽ تـاريخ جو هر ڪتاب اوهان جي عظمت جي داستان سان شروع ٿيندو آهي ؛ هن ڀيري بـه اهو بار اوهان جي ڪلهن تي آهي، ۽ تاريخ جو نئون موڙ ، اوهان جي قدمن جو منتظر آهي. اها مشعل بلند رکندا اچو؛ ٻوليءَ جو مسئلو آخرين مرحلو نه آهي، منزل اڃا به اڳتي آهي، اڃا به اڳتي آهي، اڃا به اڳتي آهي. — ”جيئي سنڌ!“

اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو!

٩٦٨ ع ۾ جشن روح رهاڻ جي موقعي تي ڪيل تقرير

منهنجا رفيقو! ترقي پسند اديبو! سنڌڙيءَ جا سپوتو! هي دؤر تاريخي دؤر آهي؛ جو سنڌ صدين ۾ نہ ڪري سگهي هئي، اهو اوهان ڪجهہ سالن ۾ ڪري ڏيکاريو آهي. اوهان جي شعر ۽ ادب، پنهنجيءَ تاريخ ۽ ثقافت سان ڀرپور محبت پيدا ڪري، جنهن قومي شعور کي اڀاريو آهي، ان لاءِ مستقبل جي تاريخ اوهان جي احسانمند رهندي. اوهان فن ۽ ادب ۾ جا اظهار جي آزادي ڏيکاري آهي ۽ ان آزاديءَ لاءِ جا قيمت ادا ڪئي آهي، اُن جو مثال پوري برصغير جي ادب ۾ ڪٿي بہ نہ آهي.

هر سال هي ميڙ هڪ ماناري وانگر لڳندو آهي ۽ ڪا ماکيءَ کان مٺي رَسُ اوهان کي چکي، هتي آئيندي آهي. اوهان جي پِٽ جنهن ۾ انهيءَ اکير جو رسيلو آسنگ هوندو آهي، جنهن اکير سنڌڙيءَ جي ساري سڳند چوسي، اوهان جي منڙيءَ ٻوليءَ کي ورسايو آهي. اسان مان هر ڪنهن جي فني انفراديت پنهنجو الڳ رستو ڪڍولي سگهي ٿي، پر اسان سڀني جي منزل هڪڙي آهي.

حُب الوطني، پنهنجي فن سان ديانتداري، عالمي امن، سماجي انصاف، سياسي ۽ اقتصادي برابريءَ لاءِ جدوجهد ۽ زندگيءَ جي ٻي هر ترقي پسند قدر جي حمايت ۽ اُن حمايت جو پنهنجي هر تخليق ۾، هر رُڪاوٽ جي باوجود، پوريءَ آزاديءَ سان اظهار، اهي سڀ مقصد اسان کي هر سال هن جشن روح رهاڻ ۾ ڪٺو ڪن ٿا، ۽ اسان جي هن اجتماع کي پنهنجي مقصديت جي روشنيءَ سان منور ڪري، اُن کي مُلڪ جي ٻيءَ هر ثقافتيءَ سرگرميءَ کان مختلف ۽ ممتاز ڪن ٿا. اڄ ڪلهہ جڏهن انعامن اڪرامن، سيرن

سفرن، معاوضن ۽ وظيفن ڇوڏاري ادب ۾ ضمير فروشيءَ جي بازار گرم ڪري ڇڏي آهي، تڏهن فقط اسان ئي، ڪنهن جماعتي تشڪيل کان سواءِ، هڪ ادبي جماعت آهيون، جن انسانيت ۽ انصاف جي ڀرپور حمايت ڪئي آهي ۽ رجعت پرست قوتن جي بي انتها مخالفت، جبر ۽ تشدد جي باوجود اڳي کان اڳرا آهيون.

اسان هڪ منظم تحريڪ نه آهيون، پوءِ به اسان جن ادبي ڪوششن ايتري جنبش پيدا ڪئي آهي، جو ڪوڙ جو سارو ڪوٽ لڏي رهيو آهي ۽ اُن جي مورچن تي بيٺل پهريدار پنهنجو توازن رکي نه ٿا سگهن ۽ پنهنجا آبتا سُبتا تير هيڏانهن هوڏانهن اُڇلي رهيا آهن ۽ اسان آهي تير پنهنجن هٿن سان مروڙي انهن جي ڦيڪي منهن ۾ هڻي رهيا آهيون. تاريخ جي ڌارا ڪي ڪوئي به وقتي، وهلور وجي اڇا تائين روڪي نه سگهيو آهي. ارتقا جي وهڪري هر رجعت پرست قوت کي لوڙهي لٽي ڇڏيو آهي؛ ڪوئي به ارتقا جي وهڪري کي روڪي نه سگهيو آهي. اهو وهڪرو هڪ گونجندڙ گرجندڙ سمنڊ وانگر ڪيئي پهاڙ پاڙ کان پٽي ڦٽي ڪندو آهي. زندانن جون سيخون انسان کي روڪي سگهنديون آهن. تاريخ کي ڪابه رڪاوٽ، ڪابه بندش، ڪوبه تشدد روڪي نه سگهيو آهي. تاريخ کي هڪ پڪو وهي کاتو آهي ۽ اُها هر غدار کان ڳڻيل وياج سان قرض چڪائي وٺندي آهي ۽ هر محب الوطن کي سڌي خارج مؤر به موٽائي ڏيندي آهي. تاريخ وٽ دير آهي، انڌير نه آهي ۽ اُن جي ديڳ جڏهن به ٽپندي آهي، تڏهن هر حرامخور جي هڏي هڏي رڌجي ويندي آهي. تاريخ دؤر دؤر جا ڪيئي لاش مقدس قبرن مان ٻاهر ڪڍي اُڇلائي ڇڏيا آهن ۽ اُنهن جي هڏاون پڃرن کي چؤنڪ تي لٽڪندو ڏٺو ويو آهي. تاريخ لاءِ اها نئين ڳالهه نه آهي ته اڄ جو محب الوطن سڀاڻي جو غدار ليکيو وڃي، ۽ اڄ جو غدار سڀاڻي جو عظيم محب الوطن مڃيو وڃي.

اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو! اي منهنجيءَ ڌرتيءَ جا سيرڦريا انسانو! ترقي پسند اديبو! سنڌڙيءَ جا سپوتو! اوهان ڀِھر

۽ ادب ۾، اوهان پنهنجيءَ هر فني تخليق ۾، پنهنجيءَ هر تحرير ۽ تقرير ۾، انساني عظمت جو پرچم بلند رکندا اچو؛ هڪڙو ڪٿنجي ڪري، ته ٻيو هٿن جي پرچم کي هن جي هٿ مان وٺي، آن کي اڳي کان به وڌيڪ اوچو ڪري، اڳتي وڌي.

آخر ۾ علامه آءِ آءِ قاضي جهڙي خود دار ۽ باضمير شخصيت کي، جا زندگيءَ ۾ عظيم هئي ۽ موت ۾ عظيم‌تر آهي. مان پنهنجو سلام ڪري، هن جشن جو افتتاح ڪريان ٿو.

تعليم کان سواءِ آزاديءَ جو صحيح شعور ممڪن نه آهي

آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ ۾ ساٿي پارڙا سنگت جي مذاڪري تي تقرير جيڪا ماهوار 'سنڌ سڄاڳ' جي ۱۴- آگسٽ ۸۷ع جي شماري ۾ ڇپي

پيارا ساٿيو، نوجوانو، هم عصر دوستو، مان اوهان جو ٿورائتو آهيان جو هن گڏجاڻيءَ تي صدارت لاءِ اوهان منهنجو انتخاب ڪيو آهي. هونءَ ته آءٌ صحت جي خرابيءَ سبب ڪنهن جلسي ۾ وڃڻ کان ڪيٻايان ٿو، پر ڪراچيءَ ۾ هوندي اوهان جي سڏ کي - اوهان جي سنڌ جو نئون نسل آهيو، لنوائي نه سگهيس ۽ چاهيم ته اوهان کي ڪجهه هدايتون ڪيان، جي منهنجي نظر ۾ ضروري آهن.

ڏکڻ آفريڪا جي سياه فام شاگردن جو نعرو آهي. "انقلاب اڳ ۾ ۽ تعليم پوءِ." اهو نعرو سفيد فام لوڪن جا وارڪانداري ۽ انهن ۾ ڪنبڻي وجهي ٿو ڇڏي. پر ان نعري جو هڪ منفي پهلو به آهي. نئون سياه فام نسل نه انجنيئر، نه ڊاڪٽر، نه ٽيڪنيشن، نه سماج جا ٻيا ڪارآمد پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو پيدا ڪري سگهيو آهي پر نوجوان جي صحيح انقلابي تعليم کان وانجهي آهن، هو نٿا ڄاڻن ته انقلاب ڇا آهي، انقلاب ڪيئن آندو وڃي، ڪيوبا، ويٽنام وغيره ۾ انقلاب ڪيئن آندو ويو هو، اتي ڪهڙيون حالتون هيون ۽ اتي جي سر زمين ڪهڙي هئي، انهن جو نفسياتي پس منظر ڪهڙو هيو ۽ ٻيا مسئلا ڪهڙا هيا، اتي تنظيم ڪيئن ڪئي ويئي هئي ۽ حالتون آفريڪا جي حالتن کان ڪيترو مختلف هيون ۽ ڪيترو ملنديون جلنديون.

چين ۾ به ثقافتي انقلاب واري دور ۾، بنهه مختلف ماحول، ڏهه سال اڻ پڙهيل نظرئي پرست پيدا ڪيا ويا جن ساري ملڪ ۾ افراتفري نه پيدا ڪري ڏني، پر ملڪ تعليم جي ميدان ۾ به نهايت پٺ تي رهجي ويو ۽ هاڻ وقت جڏهن ان ثقافتي انقلاب جا نشا لٿي چڪا آهن تڏهن چيني نوجوانن ۾ بنهه بيحسي ملي ٿي، هو حڪومت جا معاملا. پارٽيءَ جا معاملا بيحسيءَ سان ڏسن ٿا. موجوده چين ۾ بورجوا ملڪن جي حاصلات ڪي حسرت سان ڏٺو وڃي ٿو ۽ انهن جي طور طريقي جو نقل ڪيو وڃي ٿو. افريڪا ۾ انقلاب کان اڳ جي فضا آهي، چين ۾ انقلاب کان پوءِ جي فضا آهي. ٻنهي صورتن ۾ تعليم ۾ پوري دلچسپيءَ جي ڪميءَ ۽ فقط نعري بازي ڏانهن توجه، نئين نسل کي نقصان پهچايو آهي.

اسان وٽ به رجعت پرستيءَ جي فضا آهي، ائين ٿو لڳي ته اسان ڪيئي سؤ سال پٺ تي ڌڪيا ويا آهيون. تبديليءَ جي ضرورت نهايت شديد آهي ۽ نوجوان ئي آها تبديلي آڻي سگهندا آهن ۽ انهن جي سياست ۾ ملوث ٿيڻ کان سواءِ اها تبديلي ناممڪن آهي، پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته تعليم کي بلڪل نظرانداز ڪيو وڃي ۽ فقط نعرن تي مدار رکيو وڃي. ١٩٤٢ ۾ جڏهن (هندستان خالي ڪريو) تحريڪ انگريزن جي خلاف زور تي هئي ۽ ستياگره ڪندڙ شاگرد ۽ ٻيا نوجوان گرفتاريءَ لاءِ پاڻ آڇيندا هئا، يا تشدد پسند شاگرد ۽ ٻيا نوجوان، تشدد جون ڪارروايون ڪري، قيد و بند جون تڪليفون سهندا هئا، تڏهن به انهن جي تعليم ۾ دلچسپي برقرار هئي ۽ هو جيل ۾ بيحد مطالعو ڪندا هئا، اتي انهن جا ڪلاس ورتا ويندا ها ۽ ڪي جيل جي اندران ئي تياري ڪري امتحانن ۾ ويهندا هئا ۽ چڱيون مارڪون کڻي پاس ٿيندا ها ۽ ڪجهه جڏهن ٻاهر نڪرندا ها ته انهن کان ٻه گهڻو چالندا ها، جي ٻاهر رهي، ڪاليجن ۾ باقاعدي تعليم وٺندا ها. انگريز خلاف جدوجهد آهي سياسي ڪارڪن پيدا ڪيا جي نه رڳو اڳتي هلي نهايت چڱا انجنيئر، ڊاڪٽر وغيره ٿيا پر جن کي پنهنجي ماحول جو خاص طور

۽ دنيا جي حالات جو عام طور نهايت گهرو شعور هوندو هو. اسان جڏهن ميٺارام هاسٽل ۾ رهندا هئاسين ۽ مان ايل.ايل.بي ۾ پڙهندو هوس ته نه رڳو لا ڪاليج ڊبيٽنگ سوسائٽي جو سيڪريٽري هوس ۽ لڇمڻ راڄپال سان گڏ هفتيوار اخبار ”سوشلسٽ“ ڪڍندو هوس پر هفتي ۾ هڪ ڏينهن نوردين سرڪيءَ جي ڪمري ۾ ڪلاس ٿيندا ها جتي قومي ۽ بين الاقوامي حالات ڪان وٺي تصوريت ۽ ماديت جي فلسفي ڌائين، ليڪچر ٿيندا ها. اسان فعال به هئاسين ۽ جڏهن انگريزن خلاف عيدگاه ميدان ۾ لکها ماڻهن جو اجتماع ٿيو هو، سوڀي گيانچندانيءَ ۽ مين انگريز سامراج خلاف نهايت پـڙڪائيندڙ تقريرون ڪيون هيون ۽ پوليس ٽيئرگئس جا ڪيترائي شيل هلايا ها، تڏهن ڪيئي شاگرد مجمع ۾ موجود هـا ۽ جوش خروش سان نعرا هڻي رهيا ها ۽ اهي شاگرد تڏهن به موجود ها جڏهن ڪياماڙيءَ تي بيٺل انگريزن جي پاڻيءَ جي جهازن کي جلايو ويو ۽ انگريزن کي تڏي ويڙهڻ لاءِ مجبورڪيو ويو هيو ۽ انهن ايستائين پنهنجون مشعلون اوچيون رکيون هيون جيستائين ۱۹۴۷ ۾ آزاديءَ جـو سورج پنهنجي آب تاب سان نڪري نروار ٿيو هو. پر اهي شاگرد ميٺارام هاسٽل موٽي اچي پڙهندا هئا. ڊي.جي. سنڌ ڪاليج جـي لئبريريءَ مان روزانو يا هڪ ٻيءَ ڏينهن ڪوئي ڪتاب وٺي، پڙهي پورو ڪندا ها، ڪچهريءَ روڊ تي پارٽي آفيس ۾ ٿيندڙ مباحثن ۾ شريڪ ٿيندا هـا، اتان به ڪتاب وٺندا هـا ۽ بورجوا ۽ اشتراڪي ادب پڙهندا ها، ۽ پنهنجي خرچ مان پيسا بچائي قومي تحريڪ جي باري ۾ آچاريه ڪرپالانيءَ، گانڌي، نهرو، قائداعظم ايم. اين. راءِ، منوسانيءَ، ڊاڪٽر اُمبيڊيڪر رام منوهر لوهيا، رجني پامردت، جيءَ پرڪاش نـارائڻ ڪراڪا وغيره جـا ڪتاب وٺندا هـا، بمبئي ۽ ڪلڪتي مان نڪرندڙ انگريزي هفتيوار اخبارون گهرائيندا ها، ۽ پنهنجو مطالعو وسيع ۽ ملڪي حالتن جي بـاري ۾ پنهنجو شعور گهرو ڪندا هـا، ۽ پنهنجي ڪورس جا ڪتاب بہ راتيون جاڳي پـورا ڪندا هـا. هنن ڪڏهن بـہ پاڻ ٺاهڻ ۽ ديس ٺاهڻ ۾ تضاد

محسوس نہ ڪيو هو. اسان جا ادبي حلقا ڪاليج جي زماني ۾ ٿي پنهنجي سنڌي ڪلاسيڪي ادب کان سواءِ، ٽئگور، اقبال، منشي- پريم چند وغيره، ان وقت جا چوٽيءَ جا ادبي آردو رسالا، نقوش، ادب لطيف وغيره پڙهندا ها. مان جڏهن بي. اي. ۾ پڙهندو هوس تہ ڊي - جي. ڪاليج جي سنڌي سرڪل ۾ لالچند امر ڏنو مل جي صدارت هيٺ، مون ڏيڍ ڪلاڪ ترقي پسند ادب تي تقرير ڪئي هئي ۽ ان جو مواد ڪجهہ تہ حشو ڪيولراماڻي سان بحث مباحثي ۾ حاصل ڪيو هيم ۽ ڪجهہ ان دور ۾ ڇپيل اختر حسين راءِ پوري جي مشهور ڪتاب ”ادب اور انقلاب“ ۽ New Writing Series تان ورتو هيم جنهن ۾ مغرب جي جديد ادب جون تخليقون، نظم، ڪهاڻيون، تنقيدي مضمون وغيره ايندا هئا. منهنجي چوڻ جو مقصد اهو هو تہ آزاديءَ جي لڳن تعليم سان لڳاءَ کي ٽڏو نہ ٿي ڪري. دراصل تعليم کان سوا آزاديءَ جو صحيح شعور ممڪن نہ آهي. اوهان پڻ سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب پڙهو، حالات جو تجزيو ڪيو، چڱي ۽ بري، ترقي پسند ۽ رجعت پرست جي وچ ۾ تميز ڪيو، حالات پٺاندڙ حالات کي بدلائڻ ۾ حصو وٺو پر ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ بہ ڌيان سان پڙهو. ڊاڪٽر ٿيو، تہ چڱا ڊاڪٽر ٿيو، وڪيل ٿيو تہ چڱا وڪيل ٿيو، انجنيئر ٿيو تہ چڱا انجنيئر ٿيو، مطلب تہ جنهن بہ شعبي ۾ وڃو، اتي پنهنجي ڌاڪ ڄمايو، اٿين ڪوئي بہ نہ چئي سگهي تہ سنڌي اڻ پڙهيل نعري پرست آهن. اهي فقط نعرا هڻي سگهندا آهن ۽ پاڪستان جي ٻين شهرين کان پنهنجن پنهنجن شعبن ۾ گهٽ درجي جا آهن. مان اهو ان ڪري نہ ٿو چوان تہ مان وائيس چانسلر ٿي رهيو آهيان ۽ شاگردن جي تعليم تي توجہ ۽ درسگاهن ۾ انتظام ڪنهن وقت منهنجو مکيہ مسئلو هو. مون اهو دور تہ جيئن تيئن گذاريو هو ۽ هاڻي ڪنهن بہ نوڪريءَ جي تمنا تہ نهيو، تصور بہ ڪرڻ نہ ٿو چاهيان. مان اوهان کي اهو ان ڪري چئي رهيو آهيان جو سنڌ جو مستقبل اوهان سان وابستہ آهي منهنجو شعر و ادب ۽ دانشوري

انهيءَ سنڌ لاءِ آهي جا اڳتي هلي اوهان کي ڏاهڻي آهي، جنهن جي اڏاوت اوهان تڏهن ڪري سگهندؤ جڏهن دل و جان سان پڙهندا، نه رڳو درسي ڪتابن کان سواءِ ٻيا ڪتاب پڙهي هيئين سان هنڊائيندا، پر درسي ڪتابن جي مطالعي ۾ به ڪنهن کان پٺتي نه هوندا. سنڌ اٿين جيئندي سدا جيئندي، اوهان جي ذريعي جيئندي ڏلهو نعرو ٿي نه جيئندي، هڪ جيئرو جاڳندو، اڳتي وڌندو، روان دوان انقلاب ٿي جيئندي.

منهنجي اوهان کي اها به هدايت آهي ته پاڻ ۾ وڙهو نه، جي اوهان جي محبت سنڌ جي وجود، بقا، ۽ ترقيءَ سان آهي، ته متيپيد جي باوجود، هڪ ٻئي تي اُبهري هلان نه ڪيو؛ اڳ جيڪي آزمايش تي پورا رهيا آهن، ٻڌي ٻڌائي ڳالهه تي انهن جي نيت تي شڪ نه ڪيو، تحمل سان هڪ ٻئي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪيو ۽ اهڙا الزام نه هڻو جن جي اوهان وٽ پوري ثابتي نه آهي. اوهان جي منزل ساڳي آهي، رستا الڳ ٿي سگهن ٿا. هي دور ڏاڍو نازڪ دور آهي، اوهان سياست جي پل صراط تان وڃي رهيا آهيو، هٿ هٿ ۾ ڏئي هليا هلو. منزل ويجهي اچي رهي آهي، پر جي اوهان هڪٻئي کي ڌڪا ڏيندا رهيا ته مور نه ملندي، ٻڌي اوهان جي سگهه آهي، ڇڙوڇڙ ٿي اوهان انهيءَ مقصد کي پهچي نه سگهندا جو اڌ صديءَ کان وڌيڪ منهنجي شاعري ورجائيندي رهي آهي.

پيغام

سنڌيائي تحريڪ جي ١٠ جولاءِ ١٩٨٧ع تي شاهپورچاڪر
۾ ٿيل تاريخي ڪنوينشن لاءِ موڪليل تقرير

منهنجي زندگيءَ جو هي وڏي ۾ وڏو اعزاز آهي جو اوهان مون کي ڪوٺرايو آهي. ان کان بهتر منهنجي شاعريءَ جي قدرشناسي ٿي نه ٿي سگهي. مان اوهان جو ان لاءِ احسانمند آهيان. سان اڪ به اوهان جي تحريڪ جي باري ۾ اخبارن ۾ پڙهي ايترو ته متاثر ٿيو هيس جو مون اوهان تي هڪ وائي لکي هئي-

پڙ ۾ آهه پچار، گهر گهر گهيريون آئيون.
وڄن پيون وات تي، ٻانهن جهلي ٻار،
گهر گهر گهيريون آئيون.
ڏيئي ڏندين آڱريون ڏنو تن ڌڪار،
گهر گهر گهيريون آئيون.
سهسين سڄڻ وانگيان، ويڙهيچن ويچار،
گهر گهر گهيريون آئيون.
نه سي پيرين پيڪڙا، نه سي ڪوٽ ڪپار،
گهر گهر گهيريون آئيون.

اڄ اوهان جي هن عظيم الشان اجتماع کي ڏسي، سان اهو دعويٰ سان چئي سگهان ٿو ته منهنجي اندريز اڪ اوهان جي شاندار مستقبل کي انهيءَ وقت ئي چڱيءَ طرح ڏسي ورتو هو ۽ ان تحريڪ جي نهايت انقلابي نتيجي کي پروڙي، مون اوهان کي پنهنجيءَ شاعريءَ جو حصو بنائي ڇڏيو هو. **اوهان منهنجي خواب جي عظيم ترين تعبير آهيو،** منهنجي ان مستقبل جي تصور جي بهترين تصوير آهيو جو اڳتي هلي اسان جي نجات ثابت ٿيندو.

ڪجهه سال اڳ مان روس ۾ روسي عورت جي آزاديءَ، خوداعتمادي (پاڻ ۾ ڀروسو) ۽ ترقي ڏسي حيران ٿي ويو هوس. لينن گراڊ ۾ منهنجي هڪ روسي گائيڊ، جنهن جو نالو لينا هو ۽ جا ڪنهن انسٽيٽيوٽ جي ڊائريڪٽر هئي، مون کي ٻڌايو هو ته ان وقت ملازمتن ۾ روسي عورتون چاليهه في صد هيون ۽ هن کي اها توقع هئي ته ڏهن سالن کان پوءِ پنجاهه في صد کان وڌي وينديون ۽ پوءِ ڪيلي چيو هيائين ته، ان وقت اسان مردن جي خلاف Discriminate ڪنديونسين يعني انهن سان صدين جو پلئه ڪنديونسين ۽ پنهنجي اڳيان احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏينديونسين. روسي عورتون انجنيئر، ڊاڪٽر، سائنسدان، ماهرتعليم وغيره زندگيءَ جي هر شعبي ۾، ويندي Astronauts تائين آهن، پنهنجي سڃاڻ ڪرائيندي، پاڻ کي ورڪر چونديون آهن. يعني پاڻ کي پورهيت سڏينديون آهن، انهن مان ڪيتريون هاري طبقي جون به هونديون آهن، پر هڪ انجنيئر عورت به فخر سان پاڻ کي پورهيت چئي سڃاڻ ڪرائيندي آهي، ڇو ته انسان جو پورهيو ئي هن جي صحيح سڃاڻ آهي، ۽ پورهئي سان ڪيل حاصلات ئي هن لاءِ فخر جو باعث آهي. ان ڪري مان اوهان کي رضيه سلطانه ۽ جهانسيءَ جي رائيءَ جهڙا دقيانوسي مثال نه ڏنا آهن. ڪابه هارياڻي ڪنهن به رائي کان بهتر آهي ڇو ته پورهئي ۾ ”مٽي ٽپڪ ٽپڪڙا ڇڪندڙيون اڇن“ واري ڪيفيت ئي انسان جي عظمت جي نشاني آهي.

منهنجي ڏرتيءَ جون ڌيئرون! اوهان ڪنهن به مرد جي برابر آهيو، ڪنهن کان به گهٽ نه آهيو. **اوهان پنهنجي خودي سڃاتي آهي ۽ چوڏيواريءَ مان نڪري چادر کي پرچم بڻايو آهي** ۽ ديس جي نجات لاءِ مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي اڳتي نڪري پيون آهيو. مون کي يقين آهي ته آزادي جي راهه تي هاڻي اوهان جا قدم پٺتي نه هٽندا.

اوهان کي ڏسي، مون کي تاشقند جي هڪ ڇوڪري ياد ٿي

اڇي. تاجڪ عورتون، جي مزدور هيون ۽ هنن کي ٻيا ٻچا هئن ۾ هيا، پنهنجي پورهئي تان هڪ ترڪ ۾ موٽي رهيون هيون ۽ ترڪ تي ناچ ڪنديون ٿي ويون. اسان جي اشاري تي هنن ترڪ روڪي ۽ اسان جي استدعا تي ترڪ مان ڏرتيءَ تي لهي اسان کي تاجڪ ناچ ڪري ڏيکاريو. ترڪ جي ڊرائيور، جا به عورت هئي، هيٺ لهي آئي ۽ انهن سان ناچ ۾ شامل ٿي وئي. هو اوهان وانگر مسلمان هيون، پر هوا جيئن آزاد هيون، سڄهن پکين جئن پرواز جي تمنا هئي، ڪنهن به مرد جون ڪاٺياريون نه هيون ۽ انهن مان ڪي شادي شده هوندي به، پنهنجو پورهيو ڪري پاڻ پالي رهيون هيون. ڪنهن وقت اهي تاجڪ عورتون به اسان جي عورتن وانگر مجبور هونديون هيون، پردو ڪنديون ۽ آڏامندي پکيءَ جو پاڇو به انهن تي نه پوندو هو. پاڪستان جي دقيانوسي شاعر حفيظ جالنڌريءَ چوائيءَ —

اسلام کی شہزادیاں
پردے کی ہیں آبادیاں
چشمِ فلک نے آج تک
دیکھی نہیں آن کی جھلک.

۽ پوءِ هڪ نچڻيءَ کي مخاطب ٿي چيو اٿائين—

ہاں ناچنے جا گانے جا
نظروں سے دل گرمانے جا
تڑپائے جا تڑپائے جا
اے دشمنِ دنیا و دین

تعجب آهي ته اسان جو قومي ترانو اهڙي ماڻهو لکيو جنهن لاءِ ڪابه پردي کان ٻاهر عورت، جنهن جي جهلڪ آسمان جي اک ڏسي ورتي هئي، دين ۽ دنيا جي دشمن هئي.

مون تاجڪستان ۾ مزدور عورتن جي آزادي ڏسي، ٿڌو ساهه ڀري سوچيو هو ته منهنجي ديس ۾ به عورتون ائين هوا وانگر آزاد ڪڏهن ٿينديون؟ اڄ اوهان کي ڏسي منهنجي دل خوشيءَ سان

پرجي ويئي آهي. اوهان انهيءَ انقلاب جي شروعات آهيو جـو هن ڌرتيءَ تي آوس اڀـُو آهي. هيءَ ڌرتيءَ ويٽنام ته نه آهي پر اوهان کي ويٽنامي عورتن وانگر مردن جو ڀانهن ڀيلي رهڻو آهي . دراصل **هيءَ سنڌياڻي تحريڪ ڪنهن وقت پوري پاڪستان تي ڇانئجي ويندي** ڇو ته ٻين صوبن ۾ اوهان جون ڀينرون به اوهان وانگر مظلوم آهن. پنجاب ۾ عورتون زياده تعليم يافته آهن پـر انهن مرد جي جبر و ستم کي للڪاريو آهي ۽ شريعت بل جي مخالفت ۾ ڏاڍ ۽ ڏمر جـو شڪار آهن. اوهان جـو ڀڻو رول آهي. مردن جي جبر و ستم کان نجات ۽ مردن سان ملي پنهنجيءَ قومـي نجات لاءِ جدوجهد.

مان جيڪر اوهان کي پـوريءَ دنيا جـي آزاد ملڪن ۾ Feminist Movement (عورتآزاد) تحريڪ جـا اوهان کي مثال ڏيـان. لاپئشنارا Lapassionara جهڙيون انقلابـي عورتون پيدا ڪيون. اوهان کي ٻڌايان ته ايران قرآنه العين طاهره جهڙي آزاد عورت پيدا ڪئي هئي جا انقلابي هوندي ايتري خوبصورت به هئي جو ان کي گهٽو ڏيندي جلاد جا هٿ ڏڪي ڪنبيا . اڄڪلهه ايران ۾ خمينيءَ جي حڪومت به انهيءَ جـلاد وارو ڪردار ادا ڪري رهي آهي پر آن جا هٿ نٿا ڪنبن. مان جيڪر اوهان کي آمريڪا، جپان، چين، ويٽنام وغيره ۾ عورتن جي آزاديءَ جا مثال ڏيان. پر برصغير جي عورت جي غلاميءَ انهن ملڪن جي عورتن جي غلاميءَ کان مختلف آهي. صدين کان گهٽيل پوساڻيل عورتون، جـي مرد جي ظلم اڳيان ڦڙڪ نه ڀاقي سگهيون آهـن، پنهنجين اکين آڏو آهن. انهن ۾ هن مارئيءَ جي ديس جي انقلاب لاءِ خواهش پنهنجو مثال پاڻ آهي. مان نه ٿو ڀانيان ته مغربي بنگال جي عوام تي ايتري دسترس جي باوجود آتان جو عوامي رهنما جيوتي باسو ڪلڪتي ۾ عورتن جو ايترو ميڙ ڪٺو ڪري سگهندو جيترو اوهان ڪيو آهي. پنهنجي اوهان کي دعـا آهي . اهـا آزادي برقرار رکجو.

اڇوڪو قانون مرد جو قانون آهي. ان کي دل سان تسليم نه ڪجو جيستائين انقلاب ساري قانون جا پرخچا آڏائي ڇڏي ۽ هر قانون ۾ اوهان کي مرد سان برابري حاصل ٿئي. حوا آدم جي ڪُک مان پيدا ٿي هئي يا آدم حوا جي ڪُک مان پيدا ٿيو هو، اهو هاڻي ڪير ٿو چئي سگهي! ڪيئن به هجي عورت ماءُ آهي، ان جي برتري تسليم ڪئي نه وڃي ته ان جي ڪمتري به تسليم نه ڪئي ويندي.

مان وري به اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مون کي ياد ڪري ڪوٺايو آهي. اوهان جي تحريڪ به منهنجي شاعريءَ جي هڪ منٿا آهي، انهيءَ آزاديءَ جو هڪ اڻمٽ حصو آهي جنهن جي رسمي ٿي اسان جا پير ٻڌا آهن.

شاعرو، اديبو، سنڌ ديس جي ثقافت جا وارثو!

پريس ڪلب حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي سنگت جي
ساليانيءَ ڊسمبر ١٩٨٧ع جي ميڙ ۾ ڪيل صدارتي تقرير

مان اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مونکي هن سال به صدارت لاءِ ڪوٺ ڏني آهي. بهتر ٿيندو ته ان موقع جو فائدو وٺي، اوهان سان پنهنجي موجوده خيالات جو اظهار ڪيان. پنجاهه سال ٿيا آهن ته منهنجي خيالات جو تاڃي پيٽو ساڳيو رهيو آهي،اوهان ان مان آنساهه ورتو آهي ۽ منهنجو آدرش اوهان کي ٻيچين ڪندو رهيو آهي. زندگيءَ جي هن پوئين پهر ۾ مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته منهنجو پنهنجي آدرش ۾ اهان به اوترو ئي اعتبار آهي، ۽ هاڻي سنڌ جو اهو روشن مستقبل دور نه آهي جنهن کي منهنجي شاعريءَ ڏٺو آهي ۽ جنهن لاءِ مون ايترو سٺو آهي جو پيو شاعر هجي ها ته فردوسيءَ وانگر رڙ ڪري ها- مرا اي ڪاشڪي مادر نه زادي (اي ڪاش! مونکي ماءُ نه ڄڻي ها).

شاعريءَ ۽ سياست ۾ ڪجهه بنيادي ڳالهيون ساڳيون آهن. شاعر ۽ سياستدان، ٻئي راءِ جو اظهار نهايت زوردار ٻوليءَ ۾ ڪن ٿا ۽ ٻئي اسرار ڪن ٿا ته هنن جو نقطہ نظر قبول ڪيو وڃي. ٻنهي ۾ ڪنهن وقت ساڳي جذبات جو اظهار آهي، ٻئي خرد تي جنون جو وار ڪن ٿا ۽ خاموشيءَ ۽ اطمينان جي برف رجائي ڇڏن ٿا، پر شاعريءَ کي هڪ مستقل جاءِ آهي. سياست اڄٽي وڃٽي آهي، شاعري رهجي وڃي ٿي. اها سياست کان وڌيڪ پايدار آهي ڇو ته ان جي ٻولي اهل سياست جي ٻوليءَ کان وڌيڪ پايدار آهي. زبان جي ابديت، ان جي ماضيءَ ۾ غوطہ زني ۽ مستقبل جي دورانديشي ڪنهن وقت ارباب سياست کي ڇرڪائي وجهي ٿي ۽ ڪنهن وقت

تہ انهن سان عداوت بہ پيدا ڪري ٿي، جنهن ۾ سياست جي اهـا معاونت ڪري ٿي، اُن جي وک کي وڌائي ۽ منزل جي ويجهو آڻي ٿي، ۽ جڏهن منزل ملي تہ سياست پنهنجي دور سان ماضيءَ جو حصو ٿي وڃي ٿي پر شاعري اڳي کان بہ وڌيڪ زنده ۽ تابنده نظر اچي ٿي.

لاڙ جي وطن پرست هيرو بداماڻي پنري پنهنجي ديس جي آزاديءَ لاءِ مغل جارحيت ۽ اقتدار کي للڪاريو ۽ جنگ ڪئي هئي. اڄ مغلہ دور ماضيءَ ۾ دفنائجي چڪو آهي ۽ نہ بداماڻي پنرو رهيو آهي. پر لوڪ ادب جون هي سٽون اڄا تائين زنده آهن ۽ اڄ بہ اسان جي جذبات ۾ ولولا وجهي ٿيون ڇڏن.

اڄ گهرجين يـار ، بداماڻي پنرا
ڪاڇي پنهي پار، ويرين واڻون لائيون
اڄ گهرجين تـون ، بـداماڻي پنرا
مٿان اچي مون ، ويرين واڻون لائيون
اڄ گهرجيـس هيت ، بداماڻي پنرا
ڪاڇي پڳي پيت، ويرين واڻون لائيون.

نڪاراگوا جي هڪ اديب جنهن کي ۱۹۸۶ع ۾ پنهنجي ادبي حاصلات تي نوبل پرائيز ملي هئي، هڪ ڀيري چيو هـو، ”جڏهن آمريت اوهان جي ديس تي مسلط ڪئي وڃي ٿي، اوهان پهرين ڳالهہ جا محسوس ڪيو ٿا، ۽ ان ۾ جنهن احساس کي بي‌ساختگي آهي، جو فوراً اچي ٿو، اهو آهي ذلت جو احساس، اهو ذلت جو احساس روزانہ وڌندو وڃي ٿو ۽ آمر جي ان لڳاتار ڪوشش جو نتيجو آهي، جا اوهان جي ذهن تي خلفشار مسلط ڪري ٿي، جو هر آمر جي دنيا ۾ هوندو آهي- دنيا جا، تاڪئين لوهہ جي هوندي آهي پر بظاهر نهايت مضبوط لڳندي آهي. اوهان ائين محسوس ڪندا آهيو تہ اوهان جي عقل ۽ انسانيت کي روز مجروح ڪيو وڃي ٿو. اوهان روز خوف ۽ هراس جي ذلت سان روشناس ٿيو ٿا ۽ پاڻ کي ڌڪارڻ لڳو ٿا. هڪ شهريءَ جي حيثيت ۾ اوهان جو

ضمير شديد زخمي ٿي پوي ٿو ۽ اوهان انهيءَ عوام سان پنهنجو ناتو مضبوط ڪيو ٿا، جنهن جا اوهان آهيو.“

دوستو، هڪ شاعر ۽ اديب اها ذات سڀ کان وڌيڪ محسوس ڪري ٿو ۽ آمريت خلاف پنهنجي شعر و ادب کي بغاوت لاءِ استعمال ڪري ٿو، هو ان لاءِ وقتي ادب کان گريز نٿو ڪري ۽ شعر و ادب جي پابندگي ۽ ابديت جو خيال هن تي روڪ نه ٿو رکي. پنهنجي ناول (Mother) مادر جو ذکر ڪندي، گورڪيءَ لينن تي هڪ مضمون ۾ لکيو آهي:-

”مون هن (لينن) کي چيو ته مون اهو ڪتاب تڪڙ ۾ لکيو آهي پر هن کي نه ٻڌايو ته مون اها تڪڙ ڇا لاءِ ڪئي آهي، جو نه هن ساڃاه سان ڪنڌ ڌوڻيو ۽ ٻاڻ ڏي جواز پيدا ڪندي چيو ته تو چڱو ڪيو جو اهو ڪتاب تڪڙ ۾ پورو ڪيو جو ته اهڙي ڪتاب جي اشد ضرورت هئي. ڪيئي پورهيت انقلابي لاشعوري طرح ۽ از خود انقلابي تحريڪ ۾ شامل ٿي ويا آهن ۽ اهي هاڻي مادر (Mother) پڙهي ڪافي لاڀ پرائيندا. اهو ڪتاب نهايت وقتائتو آهي.“

اهو ئي سبب آهي ته مون گذريل پنجن سالن ۾ ايترو لکيو آهي جيترو مون سڄيءَ زندگيءَ ۾ نه لکيو آهي. ان تڪڙ جو سبب هڪ اهو احساس به آهي ته سچ ٻُڌي رهيو آهي ۽ جيڪي لکڻو آهي سو لکي وٺان پر وڏو سبب وقتي ضرورت جو آهي، اهو لازمي نه آهي ته شعر و ادب وقتي ضرورت کي مدنظر رکي تخليق ڪيو وڃي، ان کي ابديت نه هجي. اهو شاعر ۽ اديب جي تخليقي صلاحيتن تي مدار ٿو رکي ته هو پنهنجي تخليق کي ابديت عطا ڪري سگهي ٿو يا نه، نه وري اها ابديت جي تلاش ادب جي تخليق جو هر وقت محرڪ آهي. چڪبست جي شاعري ۽ انگريز سامراج خلاف لکيل ناولن، ڪهاڻين، ڪتابچن، پمفليٽن کي، جن ٿي چاليهن کان وڌيڪ سالن جي دز جمي چڪي آهي، آهي پنهنجي دؤر ۾ نهايت ضروري هئا، ۽ انهن جي حاصلات ابدي آهي ۽ اهي بظاهر زنده نه

هوندي به تاريخ جي ضمير ۾ زنده آهن ۽ موجوده ادب جنهن ارتقا جي منزل تي پهتو آهي، انهن کان سواءِ اتي پهچي نه سگهي ها. ڇا ڪازان زاڪس جا ناول پنهنجي پائندگي وڃائي ويٺا آهن، ڇو ته قبرص (Syprus) آزاد ٿي چڪو آهي؟ (ڪازان زاڪس جي ناولن جو اڪثر موضوع قبرص جي آزادي آهي.) نه، اهي وقتي ضرورت پوري ڪرڻ جي باوجود پائنده آهن. شرت، بنڪم، ٽيگور ۽ نذرل ته پنهنجي امرتا پائي چڪا آهن، پر ڪيترائي بنگالي اديب جن انگريز سامراج جي خلاف اڪيچار ادب تخليق ڪيو ۽ جن جون ڪتابون هن وقت فقط لائبررين ۾ ملن ٿيون، هڪ قسم جي امرتا پائي چڪا آهن ڇو ته اهي ان آزاديءَ جو حصو ٿي چڪا آهن جا انهن جي جاکوڙ کانسواءِ نه اچي سگهي ها. ڀڳت سنگهه يا چندر شيکر آزاد يا ٻيو ڪو انقلابي پنهنجو رت ته انهن انسانن لاءِ هڪ ٿي وقت ڏئي سگهيو جي غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙيل هئا. پر، ڦڙو ڦڙو ڪري رت ڏيڻ نهايت مشڪل هو، جيئن انگريز سامراج خلاف آئيني سياست ڪندڙن سان ڳنڍ ان دؤر جي اديبن ۽ شاعرن ڪيو. ڪنهن اديب چيو آهي ته: ”جيڪڏهن مون کان پڇيو وڃي ته ڪهڙو رستو بهشت ڏانهن وڃي ٿو، ته مان جيڪر جواب ڏيان ته اهو جو سڀ کان مشڪل آهي.“ اوهان اشتراڪي آهيو، جيئي سنڌي آهيو، عوامي تحريڪ سان آهيو، نالي جي ڪري ڪوئي فرق نٿو پوي، جي اوهان جون اکيون انهن آئينن وانگر آهن جن ۾ سنڌ جي تقدير بکي رهي آهي. اوهان سنڌي اديب آهيو ۽ اوهان جي جاکوڙ سنڌي ادب لاءِ آهي، ۽ سنڌي ادب جي جاکوڙ سنڌ لاءِ آهي ۽ سنڌ جي جاکوڙ پورهيت عوام لاءِ آهي. جيستائين ادب تي زنجير آهن، سنڌ تي زنجير آهن، سنڌي عوام تي زنجير آهن، توهان لاءِ وقتائتا ڪتاب لکڻ تمام ضروري آهن. ازل ۽ ابد، موت ۽ زندگي، حيات ۽ حيات بعد ازممات ۽ ٻيا فلسفي جا مسئلا، جي اوهان جي جدوجهد سان سڌو لاڳاپو نٿا رکن، اوهان ملتوي ڪري سگهو ٿا. ادب جي بهترين حاصلات اها آهي ته انسان، انسانن وانگر

جيئڻ، انهن کي ڏورن وانگي ڪهڙو نه پوي، اهي آزاديءَ ۾ ساهه کڻن ۽ انهن جون ذاتي ضرورتون انهن جي ضمير کي لوڏو ڏئي نه سگهن. ادب جي ڪٿ ۾ هونئن نه ساري ڪائنات آهي، پر ڪائنات جي اسرار ۽ رموز جي ڪڏ لڳي، هينئر ۽ هيتي ني توجه نه ڏيو، جڏهن اوهان جو هينئر ۽ هتي، اوهان جو وجود جو ڪي ۾ آهي، اهڙي بي توجهي خودڪشي جي برابر آهي، ان آزاديءَ کان انحراف جي برابر آهي جنهن کانسواءِ ادب جي تخليق ناممڪن آهي. سنڌ جي بقا لاءِ جدوجهد، جمهوريت لاءِ جدوجهد، غير طبقاتي معاشري لاءِ درجي بدرجي جدوجهد، مرد خواه عورت جي عزت نفس لاءِ جدوجهد، اوهان جي ڀرپور توجه جي مستحق آهي. ويجهي ماضيءَ ۾ سوين انٽرويو، ڪتابچا، مضمون وغيره سنڌيءَ ۾ لکيا ويا آهن، جن جي وقتي ضرورت آهي ۽ مان انهن کي به سنڌي ادب جو حصو سمجهان ٿو ۽ انهن کي جائز اهميت ڏيان ٿو.

ادبي سنگت جي حيثيت ۾ مون اوهان جي اڳواڻن جي ڪارڪردگي ڏٺي آهي، اهو به ڄاڻان ٿو ته اوهان ان کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين ڦهلايو آهي ۽ ساريءَ سنڌ جي اديبن جا پاڻ ۾ ناتا وڌايا آهن، پر اوهان تي ٻيون به ڪيتريون ئي ذميواريون عائد ٿين ٿيون، جي وقت جي ضرورت آهن، انهن ذميدارين جي ذڪر کان اول مان اهو چوڻ چاهيان ٿو ته سياست ۾ وڏي رساڪشي اچي وئي آهي ۽ سنڌ جا محب وطن اڳواڻ پنهنجو پورو اتحاد قائم ڪري نه سگهيا آهن ۽ توهان ئي هڪ واحد محب وطن ادارو آهيو جنهن ۾ ڪوئي خاص ڏڦيڙ نه آهي ۽ سنڌ جي بقا ۽ شاندار مستقبل لاءِ متحد ٿي جدوجهد ڪري رهيا آهيو. اهو اتحاد هر صورت ۾ قائم رکيو وڃي ۽ ترقي پسند محب وطن اديب سياسي اختلاف جي باوجود هن پليٽ فارم تي ڪٺا رهڻ گهرجن. ٻي ڳالهه ته اسان کي ڪنهن ڪهڙيءَ خوشفهميءَ ۾ مبتلا رهڻ نه گهرجي ۽ اهو نه سمجهڻ گهرجي ته اسان جي حاصلات ڪا دنيا ۾ بي مثال آهي. نثر ۾ ته اڃان اسان وٽ ادب جي شروعات ٿي رهي آهي. اوهان انگريزي،

روسي، فرينچ يا ٻيءَ ڪنهن مهذب زبان جو ادب پڙهي ڏسو ته اوهان حيران رهجي وينديؤ نه اچڪله ڇا ڇا لکجي رهيو آهي. ان مان منهنجو مقصد ڪا مايوسي ڦهلائڻ نه آهي. ڪنهن به قوم جي زندگيءَ ۾ چاليهه سال جي اوهان ڪي پاڪستان ڪانپوءِ مليا آهن، ڪوئي وڏو عرصو نه آهي پر پنهنجي باري ۾ ايتري خوشفهمي چڱي نه آهي ته اسان جو ادبي ذخيرو دنيا ۾ بي مثال آهي . اوهان پڇاڙيءَ جو ڏينهن پلي ملهايو پر اهو خيال ۾ رکي ته اسانڪي هاڻي ماضيءَ جي بدران مستقبل تـي وڌيڪ توجه ڏيڻي آهـي ۽ هڪ نئين سنڌ اڏڻي آهي.

سو مون اوهان جي ذميدارين جو ذڪر پئي ڪيو. اوهان سنڌي ۾ هڪ ادبي رسالوشايع ڪريو ۽ ان جي خرچ پوري ڪرڻ لاءِ هر ميمبراديب تي ماهوار چندو رکو ۽ سنڌ جي عوام ۾ پنهنجي اشاعتي پروگرام لاءِ فنڊ ڪٺي ڪرڻ جي مهم شروع ڪيو؛ سنڌيءَ کي تعليم جـو ذريعو بڻايو وڃي ۽ ان کي سنڌ ۾ سرڪاري زبان ڪري تسليم ڪيو وڃي، ان لاءِ پنهنجـي مهم تيز ڪيو، سنڌي ڪتابن جي وڪري کي همٿايو ۽ ادبي سنگت جـي هر برانچ کي هدايت ڪيو ته هر نئين ڪتاب جون ڏهه ڪاپيون خريد ڪري سنگت جي مقامي لائبررين ۾ رکيون وڃن، هفتيوار ڪچهرين ۾ هر نئين ڪتاب کي پڙهي ان تي ذميداريءَ سان بحث ڪيو وڃي، سنڌ مان هر موضوع تـي ماهر گهرائي ادبـي سنگت جـي ڪچهرين ۾ ليڪچر ڪرايا وڃن، سينسرشپ ظاهري يا لڪل، جي خلاف آواز اٿاريو وڃي، هن ڳالهه جي اجازت آهي ۽ هن ڳالهه جي اجازت نه آهي. ان ڪان ادب ۾ انڪار ڪيو وڃي. اوهان کي بيوروڪريسيءَ پوليس ۽ زميندار جي ظلم ۽ سماج ۾ ٽيندڙ هر ظلم خلاف پنهنجي قلم کان ڪم وٺڻ گهرجي. ان ڪري ڪا ادب جـي اهميت ڪانه ٿي گهٽجي. اوهان روسي اديب گوگول پڙهي ڏسو. هن جاگيرداري نظام جي خلاف لکيو آهي، پر ان جي ڪتابن جـي ادبي اهميت اڄ به ايتري آهي جيتري زار جي زماني ۾ هئي. مثلو، پير ۽ اختيار

جا صاحب پاڻ کي اسان جي روحاني قدرن جا والي وارث سمجهن ٿا. اوهان انهن جي کو ڪلائيپ کي واڪو ڪريو. انهن کان پڇو ته اوهان ڪهڙي نظريي جا سبق ڏيڻ وارا؟ هن ڌرتيءَ کي پنهنجي آئيڊيالاجي آهي، اسان اوهان جي آئيڊيالاجيءَ کي چاڙهون ٿا جنهن تي بار بار ڪوئي نه ڪوئي اڌ پڙهيل سيڪشن آفيسر يا اسسٽنٽ سيڪريٽري اوهان کي تقرير لکي ڏئي ٿو جا اوهان صحيح طرح پڙهي به نٿا سگهو. انهن کان پڇو ته اوهان ڪير ٿيندا آهيو اسان جي تاريخ سان هٿ چراند ڪرڻ وارا؟ ٿامس مين (Thomas man) اڃا تائين زنده آهي. هٽلر پنهنجي زير زمين تهه خاني ۾ پاڳل ٿي پيو ۽ پنهنجو انت آنداڻين. اڄڪلهه اقتدار جا صاحب تاريخ جي آئيني ۾ ڏسڻ کان گهٻرائين ٿا ۽ ديوار تي لکيل صاف اکرن ۾ تحرير نٿا پڙهي سگهن. انهن کان اوهان پڇو ته اي! انڌ جي گهوڙي تي شهسوارو! ڇا اوهان چاڻو ٿا ته اوهان جو سفر ڪيتي ڪُٺُو آهي.

مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته اديب پنهنجي جاءِ تي هڪ آزاد مملڪت آهي. پاڪستان ۾ غيرسنڌي اديب اڪثر ائين لکي رهيا آهن، جيئن نازي جرمنيءَ ۾ نسل پرستي (Anti Senitic Literature) تي ڪتاب لکندا هئا جي ٻيءَ جنگ عظيم ڪانپوءِ ڳوليا نٿا لڀن. ڪاش! رسيءَ ۾ لڙڪندڙ خاموش آئش مين جي لاش کان پڇي سگهجي ها ته اهي نسل پرستيءَ تي لکيل ڪتاب ڪيڏانهن ويا؟ اديب، جيڪي رزق لاءِ روح وڪڻن ٿا، جن لاءِ ڪاغذي نوٽ صحيفن جا صفحا آهن، جي هٿ ادب جا ٻڌي اقتدار جي اڳيان پيش ٿين ٿا ۽ انعام اڪرام وٺي پوئين پير واپس ٿين ٿا ته جيئن ظل الاهي کي پٺي نه ڏيکارن، اهي پاڻيءَ تي ڦوٽا آهن، ۽ سڀائي واءُ ۾ ٽوريءَ دير جٽاءُ ڪن ٿا. سچا اديب ته طوفاني ڇولين وانگر پهاڙن کي چُور چُور ڪري وجهندا آهن.

بندوق جي نليءَ مان ايترو بارود نه نڪرندو آهي جيترو ادب مان، روس جو ڪائنات کي تسخير ڪري رهيو آهي، ان جو ١٩٠٥ع کان اڳ ۽ ١٩٠٥ع کان ١٩١٠ع تائين ادب پڙهي ڏسو

ته اوهان کي معلوم ٿيندو ته شاعر ۽ اديب، جي عظيم آهن، اهي سچ ڏسن ٿا ۽ سچ لکن ٿا. اهي مصلحت آميزي نٿا ڄاڻن. اهي اقتدار اڳيان نه سر ٿا جهڪائن نه جهولي ٿا ڦهلائن. هڪ ادبي شهپاري جي عظمت انهيءَ ۾ آهي ته ان ۾ هڪ شاعر ۽ اديب سياستدانن کان اڳ ۾ مستقبل جي جهلڪ ڏسي وٺي ٿو، پنهنجي حال جو ڀرپور تجزيو ڪري، ان کي مستقبل سان واڳي ڇڏي ٿو ۽ نيٺ اهو مستقبل وجود ۾ اچي اهڙي ادب تي دوام جي مهر هڻي ٿو.

سولزي نٽسن پنهنجي امر ڪهاڻيءَ ”ماٽر يونا جو گهر“ Mater yona's House ۾ لکيو آهي:

”اسان سڀ هن جي ويجهو رهندا هياسي پر اسان کي اها پروڙ نه هئي ته اهائي اهڙو انسان هئي جنهن کانسواءِ ڪوٽ جهٽ به نه ٿي جي سگهيو.

نه وري شهر ٿي جي سگهيو،
نه اسان جي ساري ڌرتي.“

شاعر ۽ اديب انهن هر ڌرتيءَ جو اڻ وسرندڙ حصو آهن. هو خرد ۽ جنون جو مدبر ميلاپ آهن. هو پنهنجي دور جي ته، تائين پهچن ٿا ۽ پنهنجيءَ اندرينءَ اک سان پنهنجي سماج جا مختلف پهلو جاچن ٿا ۽ هڪ ماهر معاشيات کان اڳ، ان ۾ ڦير گهير لاءِ ڪوشش ڪن ٿا، جا جائز آهي ۽ ان ڪري لازمي آهي.

ادارا اوهان جون پُرتڪلف دعوتون ڪري، اوهان کي خريد ڪرڻ چاهين ٿا، اوهان کي بي‌معنيٰ ڪتابن تي انعام آڇين ٿا. اوهان پاڻ وڪڻي سارو جڳ پايو ته به اوهان سچي جا سچا. اوهان سنڌ جو ضمير آهيو ۽ سنڌ جو سودو ڪنهن به قيمت ٿي نه ڪرڻو آهي.

جي ادب سماج لاءِ کليءَ هوا ۽ روشنيءَ جو لنگهه نه آهي، جي اهو اڳواٽ اطلاع نٿو ڏئي ته سماج کي ڪهڙا خطرا درپيش آهن، جي اهو بيمار سماج جو نبض شناس نه آهي ۽ ان جي صحت جي

باريءَ ۾ آءُ توهان جو اظهار ۽ خطري جي نشاندهي نٿو ڪريان، ته اهو ادبي ڪتاب جي اڄڪلهه پاڪستان ۾ ڇپجي رهيا آهن، فقط پسارين جي ڪم ايندا ۽ انهن مان پڙيون ٺهيون وينديون.

سنڌي ادب اڄ زنده آهي ۽ هڪ ماڪيءَ جي ماناري وانگر آن ۾ ڇمرپر آهي مان اوهان کي مبارڪ ڏيان ٿو ۽ ادب جي عظيم مستقبل لاءِ دعا ڪيان ٿو.

ڌرتيءَ جي ڌيئرن ڏانهن

سنڌياڻي تحريڪ سکر پاران تاريخ ٥-٢-٨٨ع تي
کوٺايل جشن لطيف جي موقعي تي مهمان خاص
جي حيثيت ۾ ڪيل تقرير

منهنجون ڀينرو،

منهنجي زال مهيني کن کان بيمار آهي ۽ ان ڪري ڪنهن به ادبي ڪم ۾ دل نٿي لڳي. پر اوهان منهنجي نياڻين وانگر آهيو ۽ منهنجيون نياڻيون مون کي پٽن کان به وڌيڪ پياريون آهن ، ان ڪري مان اوهان جي سڏ کي انوائي نه سگهيس ۽ اڄ توهان سان گڏ آهيان.

منهنجون اديون! اولياء اسلام جي تاريخ ڏسبي ته اوليائي صف ۾ عورت فقط رابعه بصري نظر ايندي جا به اڌ قلندر سڏي وئي آهي. برصغير جي اولياء ۾ دليءَ واري نظام الدين اولياءَ يا ذڪريا ملتاني کان وٺي سيوهڻ جي شهباز مرونديءَ تائين فقط مرد نظر اچن ٿا ۽ عورت جو ذڪر اشاري سان به نه ڪيو ويو آهي. دراصل اولياء عورت کي مرد جي روحاني ارتقا ۾ رنڊڪ سمجهندا هئا. ان جي برعڪس برصغير جي فلسفي ۽ شاعريءَ جي تاريخ نرالي آهي. فلسفي ۾ ازلي حقيقت کي مؤنث ڪري پيش ڪيو ويو آهي، ڇوته ان مان ئي هي پراسرار ڪائنات پيدا ٿي آهي، ۽ محبت ۾ سرگردان به عورت ئي نظر اچي ٿي ۽ ان کي ئي تلاش حق جو مظهر سمجهيو ويو آهي. ان ڳالهه کان مستثنيٰ فقط برصغير جي اردو شاعري آهي. جنهن تي فارسي شاعريءَ جي گهري ڇاپ آهي. ۽ جنهن ۾ محبوب مذڪر آهي ۽ شاعر عورت جي ذڪر کان ڏاڍي گهٻرائي ٿو. اختر شيرانيءَ کان اڳ چئي ته ڪنهن به اردو شاعر عورت سان محبت ئي نه ڪئي آهي.

برصغير جي روايت جيان ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ به عورت کي تلاش حق جو مظهر سمجهيو ويو آهي ۽ هوءَ ئي جستجوءَ ۾ سرگردان نظر اچي ٿي. ڀٽائي هوندي به ڪاليداس ۽ هومر وانگر هڪ نهايت عظيم شاعر آهي. پر هن تي جاگيرداري دؤر جي هر شاعر وانگر پنهنجي دؤر جا اثرات نمايان آهن. جاگيرداري دؤر ۾ مظهر حق کي مذڪر ٿي سمجهيو ويو آهي ۽ عورت جي منزل اهو ئي آهي، پوءِ اهو پنهون هجي يا ميهار هجي يا راڻو هجي يا چنيسر هجي يا ڄام تماچي اهي لوڪ ڪهاڻين جا ڪردار پنهنجي دؤر جي سوچ جي عڪاسي ڪن ٿا. پنهونءَ کي ڀائر راتو واهيءَ اغوا ڪري وڃن ٿا ۽ هڪ نئين ڪنوار کي ڏاڪڻ ڏيندي هنن جي ضمير کي لوڏو نٿو اچي، راڻو مرد جي اوڻائيءَ جو مظهر آهي ۽ مومل تي اجايو شڪ ڪري هن کي ڏاڍو، تائين پهچائي ٿو، چنيسر هڪ عيش پرست مرد آهي، جو پنهنجيءَ زال کي ريٽي، انهيءَ جي سيج ڀيءَ ڪنهن کي آڇي ٿو، ميهار سهڻيءَ کي لهرن حوالي ڪرڻ جو سبب بڻجي ٿو، ۽ ڄام تماچي هڪ گندريءَ تي چٽ ته جهولائي ٿو پر هن کي بار بار ان ڳالهه جو احساس ڏياري ٿو ته تو ۾ مڇيءَ چٽ آهي، تون منهنجي لائق ته نه آهين پر مان تنهنجي سونهن ڏسي هرڪي پيو آهيان. پنهونءَ به اڻين ڏوهائيءَ سان وڙ ڪيو آهي ۽ سسئيءَ جا ڏير هن کي پنهنجو مٽ نه ٿا سمجهن، ميهار جيتوڻيڪ هڪ ڪنوارڻ لاءِ تخت تاج ڇڏي آيو آهي، تڏهن به هن لاءِ خود درياهه پار ڪرڻ جي سگهه نٿو ساري، راءِ ڏياچ فن تي ايترو فدا آهي جو ان لاءِ سر ڏئي وجهي ٿو، پر سورٺ هڪ جامد ڪردار آهي، راڄ محل جي قيدياڻي آهي، هن جي آرٽ سان ڪا به دلچسپي ناهي ۽ فقط راءِ ڏياچ جي موت تي روئي رڙي ٿي. اهي لوڪ ڪهاڻين جا ڪردار صدين کان سنڌ کي ورثي ۾ مليا هئا، جن ۾ ڀٽائيءَ نئين سر روح ڦوڪيو ۽ پنهنجي سرزمين کي هڪ مسلسل جستجو ۽ جدوجهد جو ڪس ڏنو، جو اسان کي ورلي دنيا جي ڪنهن لوڪ ڪهاڻيءَ ۾ نظر ايندو. هومر جي

آڊيسيءَ ۾ هيلن انساني حُسن جي مُنتها ڪري پيش ڪئي وئي آهي پر هوءَ ان کان وڌيڪ ڪجهه به نه آهي، سواءِ ان جي ته هُن کي هٿ ڪرڻ لاءِ جنگيون ٿي پيون هيون. اهڙيءَ طرح ڊانتي جي بيئيٽرس (Beatres) هجي يا ڪاليداس جي روشني هجي يا شڪنتلا، ڪنهن ۾ به اها جستجو، اها جدوجهد نظر نٿي اچي، جا جسم کي روح ۾ بدلائي ڇڏيندي آهي ۽ انسان کي پنهنجي آدرش تائين رسائي لاءِ سر ڌوڙ جا کوڙ لاءِ آماده ڪندي آهي.

اوهان کي پتائيءَ ۾ علامه اقبال وانگر عورت جي توهين ڪٿي به نظر نه ايندي. شعر ته هيٺ جو علامه اقبال چيو آهي.

هند ڪي شاعــرو صورتگرو ـ افسانه نويس

آه بيچارون ڪي اعصاب پر عورت هي سوار.

مون تــ پتائيءَ وارا سارا سُر پيهر لــکيا آهن ۽ انهن ۾ جاگيرداري دور جي اقتدار کي مسترد ڪري انهن ۾ انقلابي سوچ سمائي آهي، مان به پتائيءَ وانگر پنهنجي دور جي پيدائش آهيان، پر هي دور پتائيءَ جي دور کان گهڻو مختلف آهي. جيتوڻيڪ اسان جــي ديس ۾ جاگيرداري ۽ سرمائيدار قــوتــون کلهو کلهي سان ملائي هلي رهيون آهن ۽ مغــرب وانــگر هتي سرمائيداري نظــام، جاگيرداري نظام جي پاڙپٽي ڦٽي نه ڪئي آهي ۽ نه وري آهو ڪو جاگيرداري نظام جي پاڙ پٽڻ ڏــو چاهي، ليڪن منهنجي پيدائش وقت روس ۾ پرولتاري انقــلاب اچــي چڪو هــو، انسان پنهنجا اقتصادي زنجير ٽــوڙي چڪا هئا ۽ جڏهن مان جوانيءَ تــي پهتو هوس تڏهن انگريز سامراج خلاف برصغير ۾ پرپور جدوجهد پنهنجا نتيجا ڏيکاري رهي هئي ۽ سامراج جا پويان پساهه هيا. ان ڪري دنيا ۾ هلندڙ سياسي ۽ طبقاتي آزاديءَ جي تحريڪن مون تي پنهنجو اثر ڇڏيو هــو ۽ مــان پنهنجي دور ۾ ٿي اهــي زنجير ڇني چڪو هوس، جــي اوهان هاڻي ڇني رهيون آهيو. دراصــل برصغير ۾ اڄ تائين اوهان جي تحريڪ وانگر ڪائي بـــ عورتن جي تحريڪ نه هلي آهي. مغرب جي سرمائيدار ملڪن ۾ Feminist Movement

گهڻو ڪري مقصديت کان عاري هئي ۽ ان جي ڏانءُ جنسي بي راه رويءَ ۽ مرد کان نفرت تي ڪٿي ٿي. جي اوهان فرانس جي مشهور Feminist عورت جا ”جارج سئنڊ“ جي فرضي ناليءَ سان اڻويهين صديءَ ۾ لکندي هئي، جا خط پڙهو ته اوهان حيران رهجي ويندؤ ته سرمائيداري نظام ۾ ڪيئن نه، عورتن ۾ آزاديءَ لاءِ تڙپ فقط بيهودگيءَ تي پوري ٿئي ٿي. تاريخ ٻڌائي ٿي ته جي عورتون مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي طبقاتي جدوجهد ۾ سرگرم هيون، انهن جو ڪردار پئرس ڪميون کان وٺي روس جي انقلاب تائين قابلِ تحسين آهي ۽ اهڙيءَ جدوجهد ۾ عورتون پوري مظلوم طبقي جي آزاديءَ سان گڏوگڏ مرد جي ظلم ۽ ستم، بربريت ۽ احساسِ برتريءَ کان آزاديءَ لاءِ وڙهيون ۽ نيٺ آزادي پائي چڪيون هيون.

اوهان جي هيءَ سنڌياڻي تحريڪ فقط سرمائيدار مغرب جي عورتزاد تحريڪ وانگر نه آهي، اها ڏراڙ جو ڪاپاري ڏڪ آهي جو هن دقيانوسي سماج کي نيهوڙي ڇڏيندو. اڃا به آهي ته يورپ يا آمريڪا جي آزادي پسند عورت وانگر اوهان کي زال يا ماءُ جي ڪردار کان نفرت آهي، جيتري قدر مان سمجهي سگهيو آهيان ته اوهان جي تحريڪ مرد سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي پنهنجي لاءِ ۽ پوري سماج لاءِ نجات حاصل ڪرڻ ٿي چاهي.... انهيءَ سماج کان جنهن جو بنياد ڪوڙ تي آهي، جو اوهان کي مرد سان برابريءَ جو حق نٿو ڏئي، جو مرد لاءِ چار شاديون جائز ٿو سمجهي، جو اوهان کي طلاق لاءِ مرد جو ڪاڪيارو ڏيو ڪري، جو اوهان کي وراثت ۾ ٻار جي حفاظت جو پورو حق نٿو ڏئي ۽ جو مرد وانگر اوهان جي به اقتصادي قرلت ڪري ٿو. ڪوبه مرد ڪنهن به عورت کان بحيثيت مرد جي برتر نه آهي. منهنجون چار ڌيئر آهن، انهن ۾ به ڊاڪٽرياڻيون آهن ۽ باقي به تعليم يافته هونديون به گهر ڌياڻيون آهن. گهر ڌياڻي ٿيڻ ڪا بري ڳالهه نه آهي. ڇوڪرين جي تعليم فقط ”Carrier Girl“ ٿيڻ لاءِ ناهي، مونکي لينن گراڊ ۾ ڪجهه عورتون مليون، جي گهر ڌياڻيون هيون. انهن جا مڙس

گهڻو ڪري ٽيڪنوڪريٽ هئا ۽ انهن جي پگهار ايتري هئي جو ڇو سارو گهر هلائي ٿي سگهيا ۽ انهن جون زالون رڳو گهر ٻار جو خيال رکي رهيون هيون، پر اهڙيون عورتون تمام ٿوريون هيون. اڪثر عورتون به مردن وانگر محنت ڪش هيون ۽ مختلف پيشن ۾ ڪم ڪري رهيون هيون. پر انهن جي دنيا پرولتاري انقلاب کان پوءِ جي دنيا آهي، اقتصادي ۽ طبقاتي ڦرلٽ جي خاتمي کان پوءِ جي دنيا آهي. اوهان کي اها ڦرلٽ جي دنيا اڃا ختم ڪرڻي آهي. اها سياسي جبر ۽ گهٽ ٻوساٽ جي دنيا، قومي ۽ طبقاتي استحصال جي دنيا، مردن سان گڏ جدوجهد ڪري صفحه هستيءَ تان مٽائڻي آهي.

اوهان لطيف جو جشن پيا ملهايو، لطيف سنڌ جي تاريخ جو امر ڪردار آهي، هن انسان کي جدوجهد لاءِ برابر آڀاريو آهي، پر اهو نه وساريو ته اوهان کي فقط ڪنهن لوڪ ڪهاڻي جي ڪردار وانگر جدوجهد نه ڪرڻي آهي، ۽ زندگيءَ کي انهيءَ ٽريجڊي تي نه ڪٽائڻو آهي جتي رسالي ۾ آيل سورمين جي ڪٿي هئي. مارئيءَ وانگر اوهان کي ان جو انتظار نه ڪرڻو آهي ته ڪڏهن ٿا مارو ڪوڙ جي ڪوٽ کي ٽوڙن، اهو ڪوڙ جو ڪوٽ مارئين کي به مارن سان گڏجي ٽوڙڻو آهي.

موت جي ذڪر تي پنهنجي جو ردعمل

اپريل ١٩٨٨ع ۾ مرحوم رشيد ڀٽيءَ جي چاليهي
تي سکر ۾ ڪيل صدارتي تقرير

رشيد ڀٽيءَ جي گوناگون شخصيت کي ڪيئي پهلو هيا. شايد مان ڪنهن وقت هر پهلوءَ کي مدنظر رکي ڪوئي ڪتاب لکان. في الحال مان هن جي شخصيت جي هڪ پهلوءَ تي لکان ٿو ۽ اهو آهي موت جي ذڪر تي ڀٽيءَ جو رد عمل. روس جو عظيم شاعر ۽ ناول نگار بورس پيسٽرنڪ روس جي شهر پيري ڊيلنڪو (Peredelinko) ۾ رهندو هو، جتان هڪ ڀيري هن اسٽالن کي فون ڪيو. اسٽالن کي پيسٽرنڪ جي اهميت جو ڪجهه احساس هيو ۽ ان ڪري هن پيسٽرنڪ سان فون تي گفتگو ڪئي ۽ فون تي هن کي چيو، ”چئو.“ پيسٽرنڪ، اسٽالن کي جواب ۾ چيو، ”مان اوهان سان ڪجهه گفتگو ڪرڻ ٿو چاهيان.“ ”ڪهڙيءَ ڳالهه تي؟“ اسٽالن هن کان فوراً پڇيو. ”موت ۽ زندگيءَ تي“ پيسٽرنڪ چيو. پيسٽرنڪ اڃان جواب ڏئي پورو مس ڪيو ته اسٽالن فون بند ڪري ڇڏيو.

موت کان اڳ اسٽالن جي دماغ جي رڳ ڦاٽي پئي، جي هن کي هوش هجي ها ته شايد هن کي فون تي پيسٽرنڪ سان گفتگو ياد اچي ها ۽ هن کي ان تي افسوس ٿئي ها ته هن پيسٽرنڪ سان زندگيءَ ۽ موت جي باري ۾ ڇو نه ڳالهايو.

ڀٽيءَ جي اسٽالن سان ڪائي ڀيٽ ته نه هئي پر هن جو موت جي ذڪر تي ردعمل اسٽالن وارو هوندو هو. مان جڏهن به هن سان موت جي باري ۾ ڳالهائيندو هوس، هو ائين چپ ٿي ويندو هو، جيئن اسٽالن، پيسٽرنڪ جي ڳالهه تي ٺڪاءُ ڪري فون

بند ڪري ڇڏيو هو. ڳويا هو چوندو هو ته زندگي مختصر آهي، موت طويل آهي ۽ ان ڪري زندگيءَ جو هڪ لمحو به موت تي ڪالهاڻي ضايع ڪرڻ نه گهرجي. واقعي هن پوئين گهڙيءَ تائين هڪ لمحو به ضايع نه ٿي ڪيو. موت کان ڪجهه مهينا اڳ هو منهنجي ڪتاب ”خط، انٽرويو، تقريرون“ کي ترتيب ڏئي ان تي پيش لفظ لکي رهيو هو. ان وقت هن وڪالت ڇڏي ڏني هئي ۽ بيماريءَ سبب فقط رات جو ٽي ڪلاڪ، غالباً اٺين بجي کان ٻارهين بجي تائين لکندو هو. مون هڪ ڀيري هن کي رات جو اٺين بجي فون ڪيو. فون تي چيائين ته ”هو منهنجي ڪتاب جو پيش لفظ لکي رهيو هو. ساڍي رات وري، نائين ۽ ڏهين بجي فون ڪيم ته ٻئي ڀيرا ساڳيو جواب ڏنائين. ٻئي ڏينهن تي مون هن کي روبرو چيو: ”پنهنجو تون دل جو مريض آهين تو لاءِ وزن ۾ ڪمي ته ضروري هئي پر تون ماس صفا ڇڏي ڏيو آهين. انسان جو جسم هڪ ڍڳي وانگر ٿئي ٿو. ان کان حد کان وڌيڪ ڪم ورتو وڃي ٿو ته اهو ڪَهه ڪري ويهي رهي ٿو. نه ڄاڻان هن کي ڇا خيال ۾ آيو ۽ چيائين: ”اياز! حڏهن سکر جيل ۾ گڏ هئاسين ته تون ڪازان زاڪس جا ڏاڍا ڪتاب پڙهندو هئين. هن جو هڪ ناول تو مونکي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو. تو کي وسري ويو هجي، پر مونکي ان مان هڪ ٽڪرو اڃا تائين ياد آهي، جنهن کي تو قلم سان نشان ڏئي ڇڏيو هو ۽ جو مون بار بار پڙهيو هو. اڄ تائين اهي لفظ منهنجي هينئين ۾ هڻن ٿا. پوءِ هن مونکي ڪتاب مان هي ٽڪرو پڙهايو هو. ”هڪ ڀيري ماري جهنگ ۾ چار وڇائي ويا. ٻئي ڏينهن تي ڏٺائون ته ڪيئي ڪيڙا، جي اڃا ٻچڙا هيا، آڏري وڃڻ لاءِ ڪنيڙا ڪوهي رهيا ها، پر چار جي تند ڀڪي هئي ۽ هو رڳو پاڻ کي ايذاءُ رسائي رهيا ها. پوءِ هو پنهن ۾ سهمي ويجها ٿي ويهي رهيا.

”هي ٻڪيڙا هڪ گهڙي به ته نه ٽيندا، فقط هڏڙيون نه آهن“.

ڪازان زاڪس — يوناني شاعر ۽ ناول نويس

مارين مان هڪڙي چيو، ”انهن کي ٻزار ۾ ڪير ڳنهندو؟“ جنهن تي ٻئي ماريءَ چيو: ”اسان انهن کي ڪجهه ڇوڪو وجهنداسين ته هو ڦٽڙا ٿي پوندا ۽ جڏهن چڱا سڻڪا ٿيندا تڏهن انهن کي وڪڻي ايندا سين.“

پوءِ هنن ڳيرڙن کي ڍير ڇوڪو ڏنو ۽ هو ڪاٺي ڪاٺي ٿينهن ٿي پيا. انهن مان فقط هڪڙي ڳيرڙي ڊاڍي ڀاڳيءَ تي ٿيان نه ڏنو ۽ ڏينهون ڀوءِ ڳرندو سنهڙو ٿيندو ويو ۽ چار جي وٿين مان نڪري وڃڻ لاءِ پٽ ڪوهه ڪندو رهيو. نيٺ هڪڙي ڏينهن ماري هنن کي ٻزار ۾ ڪڻي آيا. ڳيرڙو، جنهن ڇوڪو ڇڏي ڏنو هو، اهڙو ڳري سنهو ٿي ويو هو، جو آخر هو چار جي وٿيءَ مان سوڙهو سڪوڙو ٿي نڪري ويو ۽ آڏامي آزاد ٿيو.“

اهو ٻڌائي پٽيءَ وڏو ٽهڪ ڏنو. پٽيءَ جو ٽهڪ جنهن ۾ هونءَ ته ڏاهر جا ڏهڪار هوندا هيا، هاڻي ڪمزور ڦڦڙن مان اٿين نڪري رهيو هو جيئن هن جو ذڪر ڪيل ڳيرڙو چار مان نڪري ويو هو. جڏهن مان هن جي پاڙي ۾ جنازي نماز لاءِ ويس ته فتاح، علي بخش، عثمانيءَ تي نظر پوندي ئي آجهل سڏڪا پريم ۾ ڪيتري دير پريندو رهيس جو فتاح نيٺ چيو: ”استاد، (فتاح مونکي عزت وچان استاد ڪوٺيندو آهي) هاڻي گهر وڃي آرام ڪر ۽ شام جو ساڍي ڇئين بجي اچجانءِ، پنجين بجي نماز ٿيندي.“

مان وري شام جو ساڍي ڇئين بجي موٽي آيس ۽ رسول بخش پليجي تي نظر پئي ته مون رانڀاٽ ڪيا ۽ ڪوشش جي باوجود پاڻ کي روڪي نه سگهيس. محبوب ۽ حميد سنڌيءَ مون کي صلاح ڏني ته مان ڪار ۾ ويهي لڙڪ اگهان. پر مان ڪرسيءَ تي ويهي رومال ڳوڙهن سان پچائيندو رهيس. هن وقت تائين مون زندگيءَ ۾ ٻه ڀيرا قضا ۽ قدر جي اڳيان سر جهڪايو آهي. هڪڙو پنهنجي امڙ جي وفات وقت ۽ ٻيو پنهنجي پياري دوست رشيد ڀٽيءَ جي وفات وقت. جڏهن مان جنازي نماز پڙهي قبرستان ڏانهن وڃي رهيو هوس ته منهنجي اکين اڳيان هن جون ڪيڏيون نه يادگيريون آيون.

اسان ۱۹۷۱ع ۾ جيل ۾ گڏ هياسين ته اوچتو سائرن (ڪُهڪُهو) اٿين وڳو ڄڻ هو ڪو هڪ وحشي جانور شڪار تي نڪتو هو. اسان جيل جي پِڊر ۾ ڪنيل کاهيءَ ۾ ٽپو ڏئي جهُڪي ويٺا هئاسين ته ڀارت جا هوائي جهاز مٿان لامارا ڏئي رهيا ها ۽ روهڙيءَ تي بم ڦٽي ڪري رهيا ها. اچا هڪ جهاز اسان جي مٿان ئي هيو ته پٺي کاهيءَ ۾ آيو ئي بيٺو ۽ جهاز کي پوئبو ڏئي چيائين، "ٺو....و....ٺي اچا به نه ٿو سمجهائين" مون هن کي چڪي هيٺ ڪيو هو ته ايتري ۾ جهاز ٺورو اڳتي هليو ويو هو ۽ روهڙيءَ ۾ ريل جي پٽيءَ تي بم ڦٽي ڪيو هئائين. ايتري ۾ پٺيءَ وڏو ٺهڪ ڏنو هو ۽ چيوهيائين "ٺڪ ٺس!"

مون ڏٺو هو ته پٺيءَ کي موت جو خوف بنهه ڪونه هو. ائين نه آهي ته هر انقلابيءَ کي پنهنجي زندگيءَ جي خاتمي جو سوچي ڪنبڻي نه پوندي آهي. ائين به نه آهي ته پٺيءَ جو موت کان پوءِ ٻيءَ ڪنهن ابدي زندگيءَ ۾ يقين هو. هـا هن کي اهو يقين هيو ته موت کانپوءِ به انسان پنهنجي ديس ۾ زنده رهي سگهي ٿو، پنهنجي تاريخ ۾ زنده رهي سگهي ٿو. جيئن هن ڪائنات ۾ هر ستاري کي امرتا آهي، جيئن اهو دائمي آهي، تيئن پٺي به پنهنجي زندگيءَ کي دائمي سمجهندو هيو. هيمنگوي جي ناول (For whom the bell talls) ۾ جڏهن فرانڪو جا فاشي سپاهي مشين گن جي گوليءَ سان هيرو جي هڪ ٽنگ سخت زخمي ڪري ٿا وجهن ۽ هو گهوڙي تان ڪري پوي ٿو، تڏهن هو پنهنجي محبوبا کي گهوڙي تي پٺي وڃڻ جي ترغيب ڏئي چئي ٿو: "وڃ، پٺي وڃ! منهنجو فڪر نه ڪر! مان تو ۾ جيئندس" ۽ پوءِ پاڻ مشين گن سامهون رکي دشمن جي سپاهين جو اڪيلو مقابلو ڪري ٿو. پٺيءَ کي به اهڙي امرتا ۾ اعتبار هو. ان ڪري ئي هو چوندو هو ته موت کان خوف ڇا لاءِ؟ ڏرتيءَ جي ڏاڍن اڳيان سر ڇو جهڪائجي ۽ هن ڀاڙيءَ تائين سر نه جهڪايو. هن پنهنجي هر گهڙيءَ کان گوليءَ جو ڪم ورتو. منهنجي ڪتاب "ڀڳت سنگهه کي ڦاسي" ۽

”خط، انٽرويو، تقريرون“ تي پيش لفظ پڙهبا تہ ائين لڳندو تہ اُهي ڪنهن مشين ڳن وانگر رجعت پرستن تي برسي رهيا آهن.

پيٿي ءَ جي وفات کان ٿورا ڏينهن اڳ مان سکر ۾ سنڌياڻي تحريڪ جي ميڙ ۾ خاص مهمان هوس ۽ هو اعزازي مهمان هو. هزارن نوجوان ڇوڪريون ساري سنڌ مان اچي سکر جي جاگيرائي محلي ۾ ڪٺيون ٿيون هيون. انهن ۾ ڪيتري نہ تنظيم هئي! هو آئيندي جون مائرون هيون. انهن سنڌ اُپري رهي هئي. انهن کي ڏسي پيٿيءَ مون کي ڪلهي تي هٿ رکي چيو: ”اياز! تون ڪيترو نہ رجعت پرستن سان وڙهيو آهين! اڄڪلهہ انهن سنڌ پيدا ٿي چڪي آهي. ادب مان رجعت پرست ائين ڀڄي ويا آهن جيئن شب برات جو ڪتي جي پڇ ۾ ڦٽاڪا ٻڌندا آهيون تہ هو ڀڄندو وتندو آهي- پر اڃا سياسي پليٽ فارم کي مضبوط ڪرڻو آهي.“ ان وقت مون پيٿيءَ ڏانهن ڏٺو هو. هي جو سياسي پليٽ فارم کي مضبوط ڪري رهيو آهي، اهو نہ ٿو سوچي تہ پاڻ ڪهڙي ڪندا تي ويو آهي، اهو نٿو سوچي تہ ماٺو جو سرير ڏيونائي جو ڏکو آهي؛ ان کي چارو نہ وڃهندا سين تہ وچ ڏک ۾ ٻيهي رهندو.

۽ پوءِ هن جو سرير ڏک ۾ ٻيهي رهيو. مون هن کي گهر فون ڪري چيو تہ ”ادل سومري کي نياپو ڏي تہ منهنجي گهر اچي منهنجو نئون ڪتاب ’روس جو سفرنامو‘ نقل ڪري تہ هن ٻڌايو تہ هن جي خون ۾ ڪنڊ جو مقدار بلڪل گهٽجي ويو هو، پر ڊاڪٽرن هن کي گلوڪوس جي (Drip) ڏني هئي ۽ هو ٿورو وقت اڳ ٺيڪ ٿي ويو هو، پر اڃا ڏاڍي ڪمزوري ٿي محسوس ڪيائين.“

ٿوري دير کان پوءِ مان پنهنجي آفيس ويس ۽ آفيس مان فارغ ٿي ائين ٻجي فتاح ملڪ سان مليس تہ هن چيو تہ: ”پيٿيءَ جي رت ۾ ڪنڊ بلڪل گهٽجي وئي آهي ۽ هن کي ايمبولنس ۾ ڪراچيءَ کڻائي ويا آهن.“

صبح جو معمول موجب مان چانهہ پي رهيو هوس، ۽

امير خسروءَ جا دوها ٽيپ رڪارڊر تي ٻڌي رهيو هوس تہ ڇهين بجي فون جي گهنٽي وڳي. آواز آيو.

”اُستاد مان فتاح ٿو ڳالهايان“ مون يڪدم سمجهيو تہ رشيد ڀٽي گذاري ويو آهي.

ڀٽيءَ هڪ ڀيري مون کي چيو هو ”مان ائين پورهيو ڪندو آهيان ڇو تہ مونکي ڪڏهن بہ مرڻو نہ آهي.“

مون هن کي جواب ڏنو هو: ”پورهيو مان بہ ڪندو آهيان پر اهو خيال رکي تہ مان ڪهڙي وقت بہ مري سگهان ٿو.“

ڇا ڀٽيءَ صحيح هو يا مان صحيح آهيان، يا ٻئي صحيح آهيون، ڪير ٿو چئجي!

۲۹ مارچ ۱۹۸۹ع تي لطيف ادبي اڪيڊمي طرفان
ايوارڊ ڏيڻ جي تقريب ۾، جنهن جي خاص مهمان
بيگم نصرت ڀٽو هئي، شيخ اياز جي ڪيل تقرير.

لطيف ادبي اڪيڊميءَ جا مانوارا منتظمو، معزز ساٿيارئو!
مون کي گذريل ٻن مهينن کان دل جي تڪليف رهي هي،
جنهن ڪري مان ڪائي جامع ۽ مربوط تقرير اوهان جي اڳيان
پيش ڪري نه ٿو سگهان پر پنهنجا ڪجهه ڇڙوڇڙ خيال اوهان جي
اڳيان رکان ٿو.

۱ـ آمريت جي دور ۾ پاڪستاني عوام جي اها ڪيفيت
هئي جيئن ڪوئي ٻار ڪهڪهه انڌاري ۾ روئيندو هجي، روشنيءَ لاءِ
رانڀاٽ ڪري نه سگهندو هجي ۽ سڏڪا ڀريندو هجي ۽ هڪ
ڇيپانڇل رڙ ئي هن جي ٻولي هجي. جمهوريت عوام کي زبان
ڏني ۽ ان کي پنهنجن ڏکن ڏاکڙن ۽ مسئلن جي اظهار جو
موقعو ڏنو.

۲ـ چينين ۽ جپانين ۾ هڪ رسم هئي ته جڏهن ٻه آنهن
جي زندگيءَ ۾ ڪا ئي خوشنصيبي ايندي هئي ته هو بازار مان
پکين سوڌا پڃرا خريد ڪري ايندا ها ۽ پڃرن جو دروازو کولي،
آنهن ۾ بند پکين کي آزاد ڪري ڇڏيندا هئا. موجوده منتخب
حڪومت، اقتدار ۾ اچڻ شرط، قيد و بند جا دروازا کولي انهيءَ
چيني روايت جي پيرويءَ ۾ مارشللا جي قيدين کي رها ڪري
ڇڏيو ۽ ابلاغ جي ذريعن جهڙوڪ ريڊيو، ٽيليويزن کي آزادي ڏئي،
۽ ٻين بنيادي حقن جي ضمانت ڏيڻ جي عملي ثابتي ڏني. نه رڳو
مارشللا جي قيدين کي رهاڪيو ويو پر پريس ۽ پبليڪيشن آرڊيننس
کي رد ڪري تحرير جي آزادي واپس ڪئي جيڪا قائداعظم جي
وفات کان پوءِ ختم ٿي وئي هئي. تقرير ۽ تحرير جي آزادي

جمهوريت جو پهريون شرط آهي ۽ اڳتي اسان اها آزادي ڪنهن کي به کسڻ نه ڏينداسين پوءِ ان لاءِ اسان کي ڪيڏي به قيمت چو نه ڀرڻي پوي.

۳- مون پنهنجي بيماريءَ کري سڏو سنئون مارشل لا حڪومت جي نظام سان ٽڪر نه ڪاڌو ۽ ڪوٽ، ڪوٽ وچي آن جي خلاف تحريڪ نه هلائي جيئن مون ون يونٽ جي خلاف هلائي هئي ۽ نه وري پٽي صاحب جي شهادت ڪان پوءِ اهڙي مهاڏي جي گنجائش هئي- پر هيمنگوي چوائي:

"I Consider that I have many responsibilities but no greater than this to last and get my work done"

يعني "مان پانيان ٿو ته منهنجي ان ڪان وڌيڪ ڪا ٻي ذميواري ناهي ته مان هجان ۽ پنهنجي ڪم کي پورو ڪيان."

مارشل لا واري دؤر ۾ مون ايڏو نثر ۽ نظم لکيو آهي جيترو مون سڄي حياتيءَ ۾ نه لکيو هو ۽ منهنجي هر سٽ ۽ هر مصرعي ۾ مطلق العنانيت ۽ آمريت جي دماغي خلل، بيوروڪريسي ۽ پوليس جي انڌا ڌنڌ يلغار، تحرير ۽ تقرير جي اظهار تي پابندي، آئين جي منسوخي ۽ قانونن کي پيرن هيٺ لتاڙڻ ۽ وقت بي وقت پنهنجي مرضيءَ موجب قيرائڻ، اسلام جي اوٽ ۾ هر ڌنوٽس ۽ ڌانڌلي ۽ مظلوم عوام خلاف ڌاڙي جاري رکڻ جي خلاف نفرت ظاهر آهي. پنهنجي شاعريءَ ۾ مون نه فقط ان ظالماڻي نظام ۽ ان جي جبر ۽ تشدد کي للڪاريو پر عوام کي ان خلاف آڀارڻ جي ڪوشش به ڪئي ۽ اديب جي حيثيت ۾ اهوئي منهنجو فرض هو.

۴- آمريڪا جي هڪ شاعر هڪ گلاب جي گل کي مخاطب ٿي اهي لفظ ڪم آندا هئا جيڪي لانگ فيلو فلسفي جي اظهار لاءِ مناسب سمجهيا هاه اهي لفظ هئا ته "حسن هڪ اثاثي 'Asset' کان وڌيڪ هڪ ذميواري Liability آهي. آمرانه دؤر ۾ مون جڏهن به شاعريءَ جي باري ۾ سوچيو هو ته، مٿيون سٽون منهنجي ڪنن ۾ ٻرڻ لڳيون هيون.

۵- جڏهن هڪ جهاز ٻڏڻ لڳندو آهي تڏهن آن کي ڪوئا ڇڏي ڪري هيڏانهن هوڏانهن ڀڄندا آهن پر آهي ڪوئا هوندا آهن ۽ ڪوئا جهاز ڇڏي نه ٿيندا آهن. ڀٽي خاندان پنهنجون مٺيون ڀڪوڙي آن سڄي طوفان جو مقابلو ڪيو ۽ انهن ڇولين کي منهن ڏيندو رهيو جيستائين اوچتو ساحل اکين جي سامهون اچي ويو. مان مڃان ٿو ته ان جدوجهد ۾ ڪيترن ئي ماڻهن جو رت شامل هو پر سڀ کان نمايان بيگم نصرت ڀٽو ۽ ان جي خاندان جو ڪردار هو.

٦- حسن اتفاق سان بيگم نصرت ڀٽو سنڌ جي آهي پر جيڪڏهن هوءَ پاڪستان جي ٻيءَ ڪنهن به قوم مان هجي ها ته مان هن جي جدوجهد کي ساڳي قدر جي نگاهه سان ڏسان ها ڇو ته هن فاشي آمريت جو بيجگريءَ سان مقابلو ڪري عوام جي دل جيتي هئي ۽ اهڙي طرح ووٽ حاصل ڪري سنڌ ڌيءَ محترمه بينظير ڀٽو اقتدار ۾ آئي آهي ۽ هيل تائين اهڙو ڪوبه قدم نه کنيو اٿائين جنهن سان ڀرپور جمهوريت کان انڪار ٿيندو هجي.

٧- رواداري ۽ برداشت جي حدن کي وڌائي پاڪستان جي هر اديب جو تعاون حاصل ڪري سگهجي ٿو. اديب هڪ فوجي آمر يا سياستدان کان وڌيڪ چائي ٿو ته ڪهڙيءَ ڳالهه سان ملڪي سلامتيءَ کي نقصان رسندو ۽ منهنجي نظر ۾ ڪوبه اهڙو اديب ناهي جيڪو چائي واڻي اٿين ڪرڻ گهرندو هجي پر مان زوردار لفظن ۾ اها ڳالهه واضح ڪرڻ چاهيان ٿو ته اسان رڍن ٻڪرين وانگر جيئڻ نٿا چاهيون ۽ آئنده ڪنهن به فوجي آمر کي برداشت نه ڪنداسون، پوءِ نتيجا ڪهڙا به نڪرن.

٨- جڏهن زنده رهڻ جو ارادو شديد ٿي ويندو آهي ته هر اديب سمجهي وٺندو آهي ته ڇا حقيقت آهي ۽ ڇا غيرحقيقي آهي. ١٩٦٨ع ۾ جڏهن مان شهيد ڀٽي سان گڏ ساهيوال جيل مان نڪتو هئس ته مون آدم جي اوارڊ کي ٺڏي ڇڏيو هو ڇو ته اهو اوارڊ مون کي رائٽرس گلڊ پاران مليو هو ۽ رائٽرس گلڊ آمريت جي خلاف اهو

ڪردار ادا نہ ڪيو هو جيڪو آن کي ڪرڻ کپندو هو. اڄ مان بيگم نصرت ڀٽو کان سنڌي ادب تي ڏنل گولڊ ميڊل خوشيءَ سان قبول ڪيان ٿـو ڇو تہ هوءَ شهيد ڀٽي جـي بيواه آهي ۽ محترم بينظير جي ماءُ آهي جيڪا هڪ جمهوري فـلاحي مملڪت جي سربراه آهي.

٩- ادب جو سياست سان واسطو تہ آهي پـر هر ادب پارو زندگيءَ جو تصديق ٿيل سچو نقل (True Copy) نہ هوندو آهي. صحيح معنـيٰ ۾ آرٽ جـو روح (Essence) ان جـو غير متوقع unexpected اظهار آهي.

١٠- جڏهن اسان آرٽ جي ماهيت ۽ قوت متعلق سوچيون ٿا تڏهن اسان تي اها ڳالهہ واضح ٿـي وڃي ٿي تہ رجعت پرست حڪومتون آرٽ جي ماهيت ۽ قوت کي چڱي طـرح ڄاڻن ٿيون. هُو فقط آن جي مواد يا آن جي نظرين جي اظهار کان نٿيون ڊڄن پر آن جي توانائي ۽ خودمختياريءَ کان ڊڄن ٿيون جيڪا آن جي جمالياتي خوبين ۾ مضمر هوندي آهـي. اظهار جـي شدت، طنز ۽ ابهام آمريت جي جمود خلاف هڪ للڪار جي حيثيت رکندو آهي ۽ جبر وارن قانونن جي ذريعي انعام اڪرام ڏيئي اهڙيـن ڳالهين کي دٻايو ويندو آهي.

١١- شاهہ لطيف جو هڪ شعر آهي تہ جي تون فارسي سِـکئين، گولو تون غلام. شاهہ لطيف تہ روميءَ کي پير مرشد ڪري مڃيندو هو ۽ فارسي زبان ۾ نہ رڳو رومي پر حافظ، خيام ۽ ٻيا ڪيئي وڏا شاعر پيدا ٿيا آهن. آن ڪري سوچڻو ٿو پوي تہ شاهہ لطيف جي مراد ڇا هئي جڏهن هن چيو تہ جي تون فارسي سکئين تہ غلام ٿي ويندين. دراصل هن جـو مطلب هو تہ جيڪڏهن تـون وقت جي حاڪم جي ٻوليءَ ٻوليءَ هن جي پيٽڀرائي ڪندو رهين، حاڪم جو جابر ۽ قهار آهي، تہ تون غلام ٿي پوندين. جديد دؤر جي حوالي سان ائين چئي سگهجي ٿو تہ جيڪڏهن اسان مارشل لا آرڊيننس ۽ آرڊرن کان مرعوب ٿي وڃون ها تہ غلامي اسان جو مقدر هجي ها. هڪ جابر

حاڪم جي حڪمن کي قول ۽ فعل سان رد ڪرڻ ئي حريت يـا آزاديءَ جي ضمانت آهي.

۱۲ـ C-130 جو اوچتو آڏامي وڃڻ هڪ اهـڙو ڪرشمو آهي جو جيڪڏهن غالب جيئرو هجي ها ته ائين ڪڏهن نه چوي ها ته:

”کيا وه نمرود کی خدائی تهی- بندگی ميں ميرا بهلا نه ہوا“

۱۳ـ آمريت جي دؤر ۾ اڪيڊمي آف ليٽرس جو دعوت نامو مون ڦاڙي ڦٽي ڪري ڇڏيو هو ۽ هوائي جهاز جي ٽڪيٽ واپس ڪري ڇڏي هئي. آمريت اديبن کي خريد ڪرڻ لاءِ ڪيئي طريقا استعمال ڪيا پر هو مون سميت ڪيترن اديبن کي خريد نه ڪري سگهيو.

۱۴ـ هڪ هوائي حادثي حالتن جو رخ جمهوريت جي طرف موڙي ڇڏيو نـه ته اها ڳالهه ٿئي هـا جا Tenessee williams پنهنجي لکيل ”شيشي جي چڙيا گهر“ ۾ چئي آهي.

Blow your candle laura for the house is lit by a lightening.

لارا هن ڊرامي جي هيروئن هئي ۽ ان کي ڏسي چيو ائين ته لارا پنهنجي شمع وسائي ڇڏ ڇاڪاڻ ته گهر تي وڄ ڪري اُن کي روشن ڪري ڇڏيو آهي.

۱۵ـ منهنجي نظر ۾ محترمه بينظير کي اجا تائين پورو اقتدار حاصل نه ٿيو آهي ۽ هن جي لاڏه عمل ۾ دست اندازي ٿـي رهي آهي. مونکي توقع آهي ته جڏهن هن کي پورو اقتدار ملـيو تـه هوءَ هن قـوم جي تقدير ڦيرائي ڇڏيندي. قدرت هن کي هـر چيز عطا ڪئي آهي ذهانت، علمي استعداد ۽ شخصيت جي دلڪشي.

۱٦ـ پولنڊ جي هڪ دانشور کي حڪومت جـي خلاف احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو ويو ته هن جواب ڏنو ته ”مان ان احتجاج تي دستخط نه ڪندس ڇو ته مونکي هڪ پٽ به آهي“. جڏهن ٻئي دانشور کي ان ساڳي احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو

ويو ته هن جواب ڏنو ته ”مان ان احتجاج تي دستخط ضرور ڪندس
جو ته مونکي هڪ پٽ به آهي.“ اهي ٻه جواب ٻن مختلف ذهنيتن
ڏانهن اشارو ڪري رهيا آهن جيڪي مختلف دانشورن ۾ ملن ٿيون.
هڪ ۾ پنهنجي ذاتي تحفظ لاءِ ۽ ٻئي ۾ نئين نسل جي انهيءَ ورثي
لاءِ تشويش ملي ٿي جيڪو سچائي جو ورثو آهي، جيڪو بيباڪي
۽ حريت جو ورثو آهي، جيڪو صحيح سوچ تي ٻڌل حقيقت سان
ساٿ ڏيڻ جو ورثو آهي. اسانکي ٻـــ اهڙو هڪ وجودي انتخاب
Existentialish Choice ڪرڻو پوندو ۽ پنهنجي ايندڙ نسل لاءِ
جمهوريت ۽ آزاديءَ جو ورثو ڇڏڻو پوندو ۽ پاڪستان جي هن دور ۾
فڪر يا اظهار جي آزادي جو ساٿ ڏيڻو پوندو. انجي خلاف تاريڪيءَ
جون اهي قوتون آهن جيڪي جديد دورڪان منهن ڦيري اسان کي
جهالت جي ڪنهن اونداهي دور ۾ ڌڪڻ چاهين ٿيون. ادب براءِ
ادب ڪنهن صدين کان آزاد ملڪ ۾ ڪا معنيٰ رکي سگهي ٿـو پر
پاڪستان ۾ نه فقط بي‌معنيٰ آهي پر هاڃيڪار به آهي.

۱۷– پاڪستان هڪ ننڍو ملڪ آهي ۽ ننڍي ملڪ جـــي
سياست خاص ڪري ادبي نوعيت جي سياست، وڏي ٿيندي آهي.
انهيءَ ڪري جڏهن به هڪ اديب تي هلان ٿيندي آهي ته هو هڪ
مرڪزي نقطو بڻجي ويندو آهـــي ۽ هڪ زبردست عصبي هيجان،
بيزاري يا ،رهميءَ ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي. اهڙي سياست ۾ به هڪ
جمهوري عمل هئڻ گهرجـــي ۽ زيرِعتاب اديب کي وضـاحت جو
موقعو ڏنو وڃي ۽ هن جي حمايت تي ڪا روڪ ٽوڪ نـــه رکي
وڃي.

۱۸– شمسي شعاعن تي هلندڙ سولربيٽريون Solar Batteries
۽ عظيم شاعر بي‌انتها ڏنڌ ۾ به ڪم ڪندا رهندا آهن ننڍن شاعرن
کي هڪ مسلسل چارجنگ جي ضرورت پوندي آهـــي ڪڏهن هو
شهرت سان چـارج ٿيندا آهن، ڪڏهن شراب سان ۽ ڪڏهـــن ٻين
شاعرن جي شاعري جي مطالعي سان، عظيم‌شاعر ۽ اديب صدين ۾
هڪ پيرو پيدا ٿيندا آهن.

١٩– ماضيءَ ۾ چيو ويندو هو تہ سرمائيداري وارو نظام فقط هڪ بناوٽي جمهوريت تي هلي رهيو آهي پر اُن بناوٽي جمهوريت ئي واٽرگيٽ جي واقعي ڪان پوءِ هڪ آمريڪي صدر کي صدارت جي عهدي تان هٽائي ڇڏيو. گلاس نوسٽ ۽ پيرسترائيڪا ڪان پوءِ گورباچوف بہ واري سان جمهوريت جي اهميت تي زور ڏيئي رهيو آهي. اها جمهوريت تڏهن حاصل ٿي سگهندي جڏهن عوام الناس جي سامهون اهي سارا معاملا پيش ڪيا ويندا جيڪي رهنمائن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ جو باعث آهن ۽ عوام کي انهن مائٽن کي اقتدار تان هٽائڻ جو حق ڏنو ويندو جيڪي غلط رستي تي هلي رهيا آهن. هڪ سياسي نظام جي اصلاح لاءِ ذهن کي کليو رکڻ گهرجي. انتظامي معاملن تي بحث مباحثو ٿيڻ گهرجي. ان لاءِ پريس جي آزادي پهريون شرط آهي جيڪو هن حڪومت پورو ڪيو آهي، جيڪي ڪجهہ صحيح ۽ معقول آهي انجي عوامي مباحثي ۾ چنڊ ڇاڻ ڪرڻ گهرجي. پاڪستان جي سياست جي اصلاح لاءِ جمهوريت جي اشد ضرورت آهي ۽ جمهوريت کي جاري ۽ ساري رکڻ لاءِ پريس جي آزادي بيحد ضروري آهي.

آخر ۾ مان بيگم نصرت ڀٽو، مخدوم محمد امين فهيم ۽ لطيف اڪيڊمي جو، هن گولڊ ميڊل لاءِ ٿورائتو آهيان ۽ انهيءَ ميڊل کي صحيح معنيٰ ۾ پنهنجي لاءِ اعزاز سمجهان ٿو.

هاڻوڪا ۽ اڳيان هموطنو، سنڌي دوستو!

٢٢ آڪٽوبر ١٩٨٩ع تي دبئي ۾ سنڌي هندو ۽ مسلمان
اديبن طرفان ڏنل دعوت ۾ ڪيل صدارتي تقرير

مان ايتري آجيان لاءِ اوهان جو ٿورائتو آهيان. اوهان دبئي ۾ ننڍي، سنڌ آهيو ۽ سنڌ منهنجي وجود جو حصو آهي، منهنجو جسم آهي، جنهن جا عضوا وڍجي ڌرتيءَ تي ڦهلجي ويا آهن. ان ڪري ئي مان پاڻ کي منصور وانگر محسوس ڪيو آهي ۽ منهنجي شاعري آخري دم تائين انا الحق جو آواز ٿي رهي آهي. اسان ورهاڱي کان پوءِ جمهوريت جو ٿورو عرصو ڇڏي، باقي سارو وقت فوجي آپيشاهي هيٺ رهيا آهيون جنهن اسان کي جيءَ جي جلاوطنيءَ جو احساس ڏنو آهي. آمريت هيٺ آءٌ انگلنڊ يا دبئيءَ جي پاسپورٽ جو سوچي به نه ٿي سگهيس. جمهوريت ۾ مون لاءِ اهو ممڪن ٿي سگهيو آهي ته وري دنيا ۾ ٻاهر وڃي سگهان. ساري دنيا جمهوريت جي اشد ضرورت محسوس ڪري رهي آهي؛ يورپ جو ڪميونسٽ بلاڪ به اهو محسوس ڪري رهيو آهي ۽ سوشلزم تيزيءَ سان جمهوريت طرف وڌي رهي آهي. مونکي اميد آهي ته پاڪستان به جمهوريت جي دور ۾ اهي دروازا کوليندو جي هن وقت تائين ان ٻوٽي رکيا آهن. اسان وٽ سارڪ سمٽ ڪانفرنس ۾ پاڪستان جي وزيراعظم جي تقرير ۽ ڀارت جي وزيراعظم جو ڏکڻ اوڀر ايشيا لاءِ ان ساري تقرير کي اپنائڻ، ان مستقبل ڏانهن اشارو ڪري رهيو آهي جيڏانهن اسان وڌي رهيا آهيون امن ڏانهن، ڀائيچاري ڏانهن، مٺ محبت ڏانهن. ساري انسان ذات امن لاءِ سيڏائي رهي آهي، ڇوته امن ۾ ئي ساري انسان ذات ۽ هن ڌرتيءَ جي سلامتي آهي. مون کي ڪو سبب نظر نه ٿو اچي ته هندستان ۽ پاڪستان ۾ امن ڇونه ٿئي ۽ سڀ مسئلا شملا معاهدي موجب حل ڇونه ڪيا وڃن. وقت

اچي ويو آهي ته اسان ماضيءَ جون ساريون تباهيون ۽ تلخيون وساري، هڪ نئين دوستيءَ جو بنياد رکون جنهن ۾ اسان جن ٻنهي ملڪن جي سلامتي آهي. جيستائين ادب ۽ شاعريءَ جو سوال آهي تيستائين مان خاطريءَ سان چئي ٿو سگهان ته ان شروع کان ئي هڪ ٻئي لاءِ حقارت کان پاسو ڪيو آهي. خونريزين ۽ تباهه ڪارين کي ننديو آهي ۽ هر اهڙا ڳالهه جنهن ۾ خلل آهي، اُن کان دور رهي آهي ۽ اُن محبت جي تصور ۾ رهي آهي، جڏهن انسان کي انسان سمجهيو ويندو ۽ هر تفرقي کان پري رهي فقط انسانيت سان محبت ڪئي ويندي. اهي نه فقط منهنجا پر هر سچي سنڌي اديب ۽ شاعر جا جذبا آهي. ساري ننڍي کنڊ جي شاعري ۾ اوهان کي اهو پيار، اها آڪير، آها انسان دوستي شايد مشڪل ملي جا سنڌي شاعريءَ ۾ آهي. سياست سالن جو معاملو آهي، شاعري صدين جو معاملو آهي؛ سياست زبانون ڪپيندي آهي، شاعري گونگائپ ۾ گرج پيدا ڪندي آهي. جڏهن وقت گذري وڃي ٿو ته سياست ماضيءَ جو ڪفن ٿي وڃي ٿي ۽ شاعري مستقبل جو دوشالو ٿي وڃي ٿي.

شاعري سڪ آهي، پنهنجائپ آهي، ويڇا مٽائي ٿي، ويجهڙائپ پيدا ڪري ٿي. شاعري پيڪت ڪبير آهي، شاهه پٽائي آهي. اها پنهنجي پاڪر ۾ ساري انسان ذات کي وٺي ٿي، هڪ ٻئي کي محبت آڇي ٿي، انسان سان پيار ڪري ٿي ۽ هن جي انسانيت اڳيان سر جهڪائي ٿي. دنيا ۾ اسٽالن جهڙا ڪيور انسان آيا ويا، اڄ ڪوئي انهن کي ليکي ۾ ڪونه ٿو، روسي شاعر پاسترناڪ جي قبر تي روز گل رکيا وڃن ٿا. نفرتون ۽ نفرتون ڪندڙ مليا ميٽ ٿي ويندا، نارائڻ شيام جي ڪويتا سدائين رهندي، جنهن ۾ آڪير آهي، دکي انسانيت لاءِ آٿت آهي، ۽ انهيءَ مستقبل جو تصور آهي جنهن جا بنياد پيار ۽ هڪ ٻئي لاءِ عزت تي رکيا ويندا. جيستائين اهڙي شاعري، اهڙو ادب زنده آهي، سنڌ ته رهندي، سنڌيت زنده رهندي ۽ پنهنجي هڳاءَ سان هن ننڍي کنڊ کي واسي ڇڏيندي.

اوهان جنهن ريت منهنجو آڌر ڀاءُ ڪيو آهي، مان اوهان جو ٿورائتو آهيان. مان اوهان کي پڪ ٿو ڏيان ته نه فقط مون کي پر هر سنڌي کي، جوسوچي سمجهي سگهي ٿو، نه رڳو اوهان لاءِ پر هر انهيءَ سنڌيءَ لاءِ اڪير آهي جو هن ڌرتيءَ تي جتي به آهي، مان پنهنجن پيارن دوستن موتي پرڪاش، موهن ڪيولاڻي ۽ گوپ ڪمل، محمد جعفر، محمد صالح ٽيپي ۽ مسٽر منظور جو خاص طرح ٿورائتو آهيان جن مونکي لنڊن مان دعوت ڏني گهرايو ۽ اوهان سان ڏيٺ ويٺ ڪرائي. مان انهن جو به ٿورائتو آهيان، خاص ڪري شري نارائڻ ساولاڻي، شري مورج مل منگهناڻي، شري رام بخشاڻي ۽ جناب غلام عباس خواجه جو، جي نهايت محبت سان مون سان ۽ منهنجي فئمليءَ سان پيش آيا آهن ۽ اسان جي ميزباني ڪيائون.

اوهان سنڌ اسان کي سونپي، جو تيا ڳ ڪيو آهي اهو اسان سڀ محسوس ڪيون ٿا. پنهنجا ماڳ مڪان، پيءُ ڏاڏي جو ورثو ڇڏڻ ايترو آسان نه آهي. مون هونءَ ته ساري انسان ذات کي پنهنجي چڱائي سان گڏ اپنايو آهي، پر ڌرتيءَ جو هڪ اٽوٽ ناتو آهي جنهن کي ڀلائي نٿو سگهجي ۽ جنهن کي مان چڱي طرح سمجهان ٿو ۽ جنهن جي لٽي وڃڻ تي جو ڏک ٿئي ٿو، ان جي مونکي ڀليءَ پت ويچاڻ آهي، اوهان لاءِ منهنجو فقط هڪ ئي نعرو آهي ۽ اهو نعرو غور سان ٻڌجي ته هڪ نياپو به آهي ۽ اهو آهي ”سنڌ زنده باد، سنڌيت زنده باد، انسانيت زنده باد ۽ انسان جي انسان لاءِ اڪير زنده باد.“

سال ١٩٨٤ ۾ سانگهڙ ۾ ٿيل سنڌياڻي تحريڪ جي
گڏجاڻي ۾ لکي موڪليل تقرير

پيارين ڀينرو،

منهنجي زندگيءَ جو هي وڏي ۾ وڏو اعزاز آهي جو اوهان مون کي گهرايو آهي. ان کان بهتر منهنجي شاعريءَ جي قدرشناسي ٿي نه سگهي. مان اوهان جو ان لاءِ احسانمند آهيان. مان اڳ ۾ اوهان جي تحريڪ جي باري ۾ اخبارن ۾ پڙهي ايترو نه متاثر ٿيو هيس جو مون اوهان تي هڪ وائي لکي هئي.

ٻڙ ۾ آهه پچار، گهر گهڪهيريون آئيون
وڃن ڀيون واٽ تي، ٻانهن جهلي ٻار
گهر گهڪهيريون آئيون
ڏيئي ڏنڊين آڱريون، ڏنو ٿن ڏهڪار
گهر گهڪهيريون آئيون
سهسين سڄڻ وانگيان، وڙهيچن ويچار
گهر گهڪهيريون آئيون
نه سي پيرين پيڪڙا، نه سي ڪوٽ ڪپار
گهر گهڪهيريون آئيون

اڄ اوهان جي هن عظيم الشان اجتماع کي ڏسي، مان اهو دعويٰ سان چئي سگهان ٿو ته منهنجي اندرينءَ اک اوهان جي شاندار مستقبل کي انهيءَ وقت ئي چڱيءَ طرح ڏسي ورتو هو ۽ ان تحريڪ جي نهايت انقلابي نتيجي کي پروڙي، مون اوهان کي پنهنجيءَ شاعريءَ جو حصو بنائي ڇڏيو هو. اوهان منهنجي خواب جي عظيم ترين تعبير آهيو، منهنجي ان مستقبل جي تصور جي بهترين تصوير آهيو جو اڳتي هلي اسان جي نجات ثابت ٿيندو.

ڪجهه سال اڳ مان روس ۾ روسي عورت جي آزادي، خوداعتمادي (پاڻ ۾ ڀروسو) ۽ ترقي ڏسي حيران ٿي ويو هوس.

لينن گراڊ ۾ منهنجي هڪ روسي گائيڊ، جنهن جو نالو لينا هو ۽ جا ڪنهن انسٽيٽيوٽ جي ڊائريڪٽر هئي. مون کي ٻڌايو هو ته ان وقت ملازمتن ۾ روسي عورتون چاليهه في صد هيون ۽ هن کي اها توقع هئي ته ڏهن سالن کان پوءِ پنجاهه في صد کان وڌي وينديون ۽ پوءِ ڪلي چيو هيائين ته، ان وقت اسان مردن جي خلاف Discriminate ڪنديونسين يعني انهن سان صدين جو پلٽو ڪنديوسين ۽ پنهنجي اڳيان احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏينديون سين. روسي عورتون جي انجنيئر، ڊاڪٽر، سائنسدان، ماهرِتعليم وغيره زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ويندي Astronants نائين آهن، پنهنجي سڃاڻ ڪرائينديون، پاڻ کي ورڪر چونديون آهن. يعني پاڻ کي پورهيت سڏينديون آهن، انهن سان ڪيتريون هاري طبقي جون به هونديون آهن، پر هڪ انجنيئر عورت به فخر سان پاڻ کي پورهيت چئي سڃاڻ ڪرائيندي آهي، ڇو ته انسان جو پورهيو ئي هن جي صحيح سڃاڻ آهي، ۽ پورهئي سان ڪيل حاصلات ئي هن لاءِ فخر جو باعث آهي. ان ڪري مان اوهانکي رضيه سلطانه ۽ جهانسيءَ جي رانيءَ جهڙا دقيانوسي مثال نه ڏنا آهن. ڪابه هارياڻي ڪنهن به راڻي کان بهتر آهي ڇو ته پورهئي ۾ ”متن ٽپڪ ٽپڪرا ڇڪندڙيون اڇن“ واري ڪيفيت ئي انسان جي عظمت جي نشاني آهي.

منهنجي ڌرتيءَ جو ڏيئرو! اوهان ڪنهن به مرد جي برابر آهيو، ڪنهن کان به گهٽ نه آهيو، اوهان پنهنجي خودي سڃاتي آهي ۽ چوڏيواريءَ مان نڪري چادر کي پرچم بڻايو آهي ۽ ديس جي نجات لاءِ مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي اڳتي نڪري پيون آهيو. مون کي يقين آهي ته آزادي جي راهه تي هاڻي اوهان جا قدم پٺتي نه هٽبا.

اوهان کي ڏسي، مون کي تاشقند جي هڪ ٽپهري ياد ٿي اچي، تاجڪ عورتون، جي مزدور هيون ۽ هنن کي ٻيلچا هٿن ۾ هيا پنهنجي پورهئي تان هڪ ٽرڪ ۾ موٽي رهيون هيون ۽ ٽرڪ

تي ناچ ڪنديون ٿي ويون. اسان جي اشاري تي هنن ٽرڪ روڪي ۽ اسان جي استدعا تي ٽرڪ مان ٽرتيءَ ٽي لهي اسان کي تاجڪ ناچ ڪري ڏيکاريو. ٽرڪ جي ڊرائيور جا ٻہ عورت هئي، هيٺ لهي آئي ۽ انهن سان ناچ ۾ شامل ٿي وئي. هو اوهان وانگر مسلمان هيون ٻر هوا جئن آزاد هيون، منجهن پکين جئن پرواز جي تمنا هئي، ڪنهن بہ مرد جون ڪاڏياريون نہ هيون ۽ انهن مان کي شادي‌شده هونديون بہ، پنهنجو پورهيو ڪري پاڻ پالي رهيون هيون. ڪنهن وقت اهي تاجڪ عورتون بہ اسان جي عورتن وانگر مجبور هونديون هيون، پردو ڪنديون ۽ آڏامندي پکيءَ جو پاڇو بہ انهن تي نہ پوندو هو. پاڪستان جي دقيانوسي شاعر حفيظ جالندريءَ چوائيءَ -

اسلام کی شہزادیاں
پردے کی ہیں آبادیاں
چشمِ فلک نے آج تک
دیکھی نہیں اُن کی جھلک

۽ پوءِ هڪ نچڻيءَ کي مخاطب ٿي چيو اٿائين

ہاں ناچتے جا گائے جا
نظروں سے دل برمائے جا
تڑپائے جا تڑپائے جا
اي دشمن دنیا و دین

تعجب آهي تہ اسان جو قومي‌ترانو اهڙي ماڻهو لکيو جنهن لاءِ ڪابہ پردي کان ٻاهر عورت، جنهن جي جهلڪ آسمان جي اک ڏسي ورتي هئي، دين ۽ دنيا جي دشمن هئي.

مون تاجڪستان ۾ مزدور عورتن جي آزادي ڏسي، تڏو ساه ڀري سوچيو هو تہ منهنجي ديس ۾ بہ عورتون ائين هوا وانگر آزاد ڪڏهن ٿينديون؟ اڄ اوهان کي ڏسي منهنجي دل خوشيءَ سان ڀرجي وئي آهي. اوهان انهيءَ انقلاب جي شروعات آهيو جو هن ڌرتيءَ تي آوس اچڻو آهي. هيءَ ڌرتي ويتنام تہ نہ آهي پر اوهانکي ويتنامي

عورتن وانگر مردن جو ٻانهن ٻيلي رهيو آهي. دراصل هيءَ سنڌيائي تحريڪ ڪنهن وقت پوري پاڪستان تي ڇانئجي ويندي ڇو ته ٻين صوبن ۾ اوهان جون ڀيڻرون به اوهان وانگر مظلوم آهن. پنجاب ۾ عورتون زياده تعليم يافته آهن پر انهن مرد جي جبر و ستم کي للڪاريو آهي ۽ شريعت بل جي مخالفت ۾ ڏاڍ ۽ ڏمر جو شڪار آهن. اوهان جو ٻٽو رول آهي. مردن جي جبر و ستم کان نجات ۽ مردن سان ملي پنهنجيءَ قومي نجات لاءِ جدوجهد.

مان جيڪر اوهان کي پوريءَ دنيا جي آزاد ملڪن ۾ Feminist Movement (عورتآزاد) تحريڪ جا مثال ڏيان. اوهان کي فرانس جا مثال ڏيان، انگلنڊ جا مثال ڏيان، اسپين جا مثال ڏيان جن (لاپئسارا) Lapassionara جهڙيون انقلابي عورتون پيدا ڪيون. اوهان کي ٻڌايان ته ايران قرآته العين طاهره جهڙي آزاد عورت پيدا ڪئي هئي جا انقلابي هوندي ايتري خوبصورت به هئي جو ان کي ڪُهڻو ڏيندي جلاد جا هٿ ڏڪي ويا. اڄڪلهه ايران ۾ خمينيءَ جي حڪومت به انهيءَ جلاد وارو ڪردار ادا ڪري رهي آهي پر آن جا هٿ نه ٿا ڪنبن. مان جيڪر اوهان کي امريڪا، جپان، چين، ويٽنام وغيره ۾ عورتن جي آزاديءَ جا مثال ڏيان. پر برصغير جي عورت جي غلاميءَ انهن ملڪن جي عورتن جي غلاميءَ کان مختلف آهي. صدين کان گهٽيل ٻوساٽيل عورتون، جي مرد جي ظلم اڳيان ٻڙڪ نه ٿيون ڪڍي. باقي سکيون آهن. منهنجن اکين آڏو آهن انهن ۾ هن ڌرتيءَ جي ديس جي انقلاب لاءِ خواهش پنهنجو مثال پاڻ آهي. مان نه ٿو ڀانيان ته مغربي بنگال جي عوام تي ايتري دسترس جي باوجود آڻان جو عوامي رهنما جيوتي باسو، ڪلڪتي ۾ عورتن جو ايترو ميڙ ڪٺو ڪري سگهندو جيترو اوهان ڪيو آهي.

منهنجي اوهان کي دعا آهي. اها آزادي برقرار رکجو. اڄوڪو قانون مرد جو قانون آهي. ان کي دل سان تسليم نه ڪجو جيستائين انقلاب ساري قانون جا پرخچا اڏائي ڇڏي ۽ هر قانون

۽ اوهان کي مرد سان برابري حاصل ٿئي. حوا آدم جي ڪُکَ مان پيدا ٿي هئي يا آدم حوا جي ڪُکَ مان پيدا ٿيو هو، اهــو هاڻي ڪيئن ڇنجي! ڪيئن به هجي عورت ماءُ آهي، اُن جي برتري تسليم ڪئي نہ وڃي تہ اُن جي ڪمتري به تسليم نہ ڪئي ويندي.

مان وري به اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مونکي ياد ڪري ڳهرايو آهي. اوهان جي تحريڪ به منهنجيءَ شاعريءَ جي هڪ منتها آهي، انهيءَ آزاديءَ جـو هڪ اڻٽ حصو آهي جنهن جي رستي تي اسان جا پير لهولهان آهن.

٢٥ مارچ ١٩٩٠ع تي سنڌيءَ جي شيخ اياز نمبر وقت ڪيل تقرير

مانوارا سراج الحق ميمڻ صاحب،
مانوارا رسول بخش پليجو صاحب،
مانوارا طارق اشرف صاحب،
محترم مهتاب راشدي،
ساٿيو ۽ دوستو.

طارق صاحب هن نمبر جي اشاعت تي ڏينهن رات محنت ڪئي آهي، محترم مهتاب راشدي سنڌ ثقافت ۽ سياحت جي کاتي پاران نمبر جي پڌرائي ڪئي آهي ۽ سراج الحق ميمڻ صاحب ميڙ جي صدارت ڪئي آهي. ان لاءِ مان ٽنهي جو ٿورائتو آهيان. ٽئي ڪنهن تعارف جا محتاج نه آهن. مان اُنهن دانشورن، اديبن ۽ شاعرن جن منهنجي شاعريءَ يا منهنجي باري ۾ چار چڱا لفظ چيا آهن، اُنهن جو به ٿورائتو آهيان. دراصل همعصر نقاد ورلي ڪنهن شاعر جي شاعريءَ تي پائيندگي جي ڇاپ هڻي سگهيا آهن. فقط ڪي ڪي شاعر ٽي-ايس-اليٽ وانگر خوش نصيب ٿيندا آهن، جن جي اهميت هنن جي زندگيءَ ۾ مڃي ويندي آهي. ٽي- ايس- اليٽ جڏهن گذاري ويو هو ته هن تي ڪتاب لکيو ويو هو، جنهن ۾ ڪيترن ئي اديبن جا هن جي فن ۽ شاعريءَ تي تبصرا هيا ۽ ڪتاب جو سرو هيو He dead? يعني هو مري ويو؟ ۽ ان کان پوءِ سواليه نشان هو، جنهن مان واضح هو ته سڀئي تبصري نگار چئي رهيا هئا ته اهڙا شاعر ڪيئن مرندا، هن کي نه زندگيءَ دوام حاصل آهي. شاعر جي زندگيءَ ۾ اهڙي تحسين هرويرو پائيدار به نه آهي. اسان جي پڙاڏي کي ٻه صديون پرکي چڪيون آهن، ۽ اهڙا ڏاڏين هن جي شاعريءَ ۾ آن جو پيغام اڃا ترو تازا آهن، جيئن ٻه صديون اڳي هئا، بلڪ انهن جي رنگ ۾ اڳي کان به وڌيڪ نکار آهي ۽ اُنجي

خوشبوءِ ديس ديس ۾ ڦهلجي چڪي آهي. وقت ئي اهڙا ڪسوٽي آهي، جنهن تي ڪوٽي ۽ کري شاعري پرکي سگهجي ٿي. عموماً عظيم شاعر ۽ اديب گمناميءَ ۾ جيئندا آهن ۽ گمناميءَ ۾ مرندا آهن، ڪن سان پنهنجا همعصر ساڙ ۽ حسد ڪندا آهن ۽ هنن کي طرح طرح جون تڪليفون ڏيندا آهن. فردوسيءَ جو طوس جي هڪ دروازي ڪان لاش ٿي نڪتو ته ٻي دروازي مان هن لاءِ دينارن سان ڀريل اٺ ٿي آيا. رودڪيءَ جون اکيون ڪڍايون ويون هيون ۽ عمرخيام جي رسدگاه observatory کي غزاليءَ جي چرچ تي جلايو ويو هو. اطالوي شاعر برونو کي جيئرو جلايو ويو، روسي شاعر پشڪن ۽ لرمنتوف Duel وڙهندي ماريا ويا، غالب ويچاري کي ايترو ته پريشان ڪيو ويو هو، جو هن جو شاعريءَ تان ارواح ئي کڄي ويو هو ۽ چيو هيائين:

سو پشت سي هي پيشه آبا سپه گري،
ڪڇ شاعري ذريعه عزت نهين مجهي.

شاه لطيف کي نور محمد ڪلهوڙي مٺائيءَ ۾ زهر وجهي موڪليو هو ۽ پٺاڻي اها مٺائي وٺي درياه ۾ ڦٽي ڪري ڇڏي هئي. ادب جي تاريخ ۾ اهڙا ڪيئي مثال آهن، جڏهن همعصر شاعريءَ جي بي‌قدري ڪئي وئي آهي. خاص ڪري اها شاعري جا سياست ۾ ملوث هئي. سرمد کي اورنگزيب قاضي القضات سان سازش ڪري مارايو هو. ڇوته سرمد دليءَ جي جامع مسجد جي ڏاڪڻ تي ويهي چوندو هو ته سلطنت دارا شڪوه کي ملندي. دارا به شاعر هو ۽ اقتدار جي هوس ۾ قتل ڪرايو ويو هو. ڪهڙو نه خوبصورت شعر چيو اٿائين:

تاڪ راسر سبز ڪن اي ابر نيسان‌بهار،
قطرءِ تامي تواند شد چرا گو هر شود.

يعني ته اي بهار جا وڻندڙ ڪڪر، انگور جي ول کي سرسبز ڪر، پاڻي جي بوند جا شراب ٿي سگهي سا موتي ڇالاءِ ٿئي؟ ڪيڏو نه بامعني شعر آهي! مينهن جي بوند سپيءَ جي پيٽ

۾ ويندي آهي ته موتي ٿيندي آهي ۽ انگور جي اوسر لاءِ سازگار ٿيندي آهي، جنهن مان شراب ڪشيد ڪيو ويندو آهي. شاعر چوي ٿو ته هڪ مينهن جي ڦڙي جي شراب ٿي سگهي ٿي ته موتي ڇالاءِ ٿئي؟ ڪهڙو نه وزنائتو اطلاع آهي، انهن شاعرن لاءِ جي طاب جي تنوار ڪن ٿا. دارا سياست ۾ ۽ ملوث هو ۽ اورنگزيب جي هٿان ماريو ويو هو. ڪيئي شاعر جي دور قديم ۾ هئا ۽ قصيدا لکندا هئا، انهن جون شاعريون سندن تقدير جي نشاندهي ڪن ٿيون. دور جديد ۾ به ڪيترا دانشور اديب ۽ شاعر مارايا ويا آهن. پولينڊ جي هڪ دانشور کي ڪنهن احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيائون ته هن چيو ته ”مان دستخط نه ڪندس، ڇو ته مون کي هڪ پٽ به آهي.“ ٻي دانشور کي دستخط ڪرڻ لاءِ چيائون ته هن چيو ته مان ”دستخط ضرور ڪندس، ڇو ته مون کي پٽ به آهي.“ اهي ٻئي رويا ٻن ذهنيتن کي واضح ڪري رهيا آهن. پهرين رويي ۾ ذاتي تحفظ جو الڪو آهي ۽ ٻئي ۾ ان ڳالهه جو اونو آهي ته اسان ايندڙ نسل کي ڇا ڏئي رهيا آهيون، ڇا اسان جو ورثو سچائيءَ جو ورثو آهي، بي‌ڊپائي جو ورثو آهي، جبر ۽ استبداد خلاف احتجاج جو ورثو آهي؟ انهيءَ ذهنيت پولينڊ ۾ سالڊيارٽي کي هٿي ڏني ۽ انت ان پارٽيءَ جي حڪومت قائم ٿي. تازو لنڊن ۾ مون ليڪ واليسا جي سوانح عمري خريد ڪئي هئي. ان ۾ چڱيءَ طرح ڏيکاريل هو ته سالڊيارٽيءَ لاءِ دانشورن ۽ شاعرن ڪيترو نه سٺو آهي! آلندي جي چليءَ ۾ حڪومت ٻين ڪميونسٽ حڪومتن کان مختلف هئي. هو نه رڳو مخالف ڌر سان وڙهندي پاڻ ماريو ويو. پر چليءَ جو راڳي شاعر وڪٽر هارا به ساڳيءَ ويڙهه ۾ ماريو ويو. اشتراڪي دنيا جو عظيم شاعر پبلو نرودا، جو آلندي جو اسپين ۾ سفير هو. هن جي موت جي صدمي ۾ مري ويو. ترڪيءَ جو عظيم شاعر ناظم حڪمت ۹ سال ترڪيءَ ۾ قيد ۾ هو ۽ آزاديءَ کان پوءِ جلاوطني اختيار ڪئي هيائين ۽ انت سوويت يونين ۾ مري ويو هو. فرانڪو جي دور ۾ اسپين جي عظيم شاعر لورڪا کي

فاشسٽن قرطبہ ۾ ماري، پوري ڇڏيو هو. اريانا فلاچيءَ، جنهن ڀٽي صاحب کان مشهور انٽرويو ورتــو هو. تنهنجو نــاول The man پڙهندؤ ته اوهان محسوس ڪندؤ تــہ ڪيئن يوناني آمر هڪ شاعر کان ٽرتلي ۾ هوندا هئا ۽ انت هن کي بيدرديءَ سان مارايو ويو هو. هٽلر ڪيترائي دانشور مارائي ڇڏيا. ٿامس مٿن، آئن اسٽائين ۽ فرائڊ، اسٽيفا زوايگ وغيره جرمني ڇــڏي ڀڄي ويا ۽ زندگيءَ جــو باقي حصو جلاوطنيءَ ۾ گذاريائون. ٽئگور ۽ اقبال بچي ويا ڇوته انهن انگريز سامراج کي ايتريءَ شدت سان نہ للڪاريو هو ڇيو ته انگريز بنيادي طرح هڪ شريف قوم هئا. فيض پيريءَ ۾ بيروت پٺڪندو ونيو ۽ آتان پنهنجي ڏيءَ سليمہ هٿ مون کي ڪجھ نظم موڪليائين جي پوءِ 'اي دل مري مسافر' ۾ ڇپيا ۽ جن مان بيحد مايوسي ٿي بکي. دراصل فن جي تاريخ ڇپي ڇپي ٿي دارورسن جي آزمائش آهي. ڪهتايو ته مون سان به نہ اٿائون. اڄ صدي شاعري مون لاءِ صليب ٿي رهي آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي ته مون اُن کي تلوار ڪري ڪتب آندو آهي. ايوبي آمريت جي دؤر ۾ جڏهن مان سکر مان حيدرآباد ڪنهن ڪانفرنس يا مشاعري جي صدارت لاءِ ويندو هوس، ته مون کي ڪنهن پوليس وٺن ۾ ڪنيي، ڪوٽڙي ريلوي اسٽيشن تي ڇڏي ايندا هئا ۽ ٽيستائين اسٽيشن تي چاليهارو پوليس وارن جو گهيراءُ هوندو هو، جيستائين مان ٽرين ۾ چڙهي سکر ڏانهن نہ ويندو هوس. شهر نيڪاليءَ سبب مشاعرو يا ڪانفرنس ملتوي ٿــي ويندي هئي. ١٩٦٥ع واريءَ جنگ ۾ مان ٿي پاڪستان ۾ هڪ مسلمان هيس، جنهن کي جنگ جــي دوران نظربند ڪيو ويو هو، ڇــڻ ته ٿر تي حملو ڏي منهنجي شاعريءَ ڪرايو هو. بس رڳو اهو سبب هو تــہ مون سنڌ جو نانءُ ورتو هو، نانءُ جو ايوب حڪومت پاڪستان جي نقشي تان مٽائي ڇڏيو هو.

مان سال ٦٨ع ۾ شهيد ڀٽي سان گڏ ساهيوال جيل ۾ هوس. اسان سان گڏ ولي خان، ممتاز ڀٽو ۽ ملڪ سڪندر حيات بہ هئا. ٻہ ٻيا سڀ رها ٿي ويا، شهيد ڀٽو ۽ مان وچي رهياسين، جيستائين

ايـوب استعفا ڏنـي. جنهن مرحوم رشيد ڀٽي منهنجي رٽ پٽيشن داخل ڪرڻ لاءِ بئرسٽر محمودعلي قصوريءَ وٽ لاهور ويو هو ته قصوريءَ، جنهن سان منهنجي دوستي هئي، ڀٽيءَ کي چيو تـه بهتر ٿيندو تـه اي-ڪي بروهي صاحب کي چيو وڃي تـه هو هيءَ رٽ پٽيشن ڪراچي هاءِ ڪورٽ ۾ داخـل ڪري، ڇو ته لاهور جـي ججن مان ڪوبه آها هلڻ لاءِ اڊمسٽ به نـه ڪندو. ان وقت مسٽر جسٽس مشتاق ۽ جسٽس انوارالحق به لاهور هـاءِ ڪورٽ جا جج هئا، جن گهڻو پوءِ ڀٽي صاحب کي موت جي سزا ڏني هئي.

رشيد ڀٽي پـوءِ مون کي ٻڌايو تـه جڏهن ڪراچيءَ پٽيشن داخل ڪرڻ لاءِ آيو ته اي-ڪي بروهي صاحب اها پٽيشن ته داخل ڪئي، پـر ٻڌايائين تـه هاءِ ڪورٽ جي هڪ سنڌي جج بروهي صاحب کي چيو تـه اياز جي شاعري سنڌي قـوم جو سر شرم ۾ جهڪائي ڇڏيو آهي. مون ان تي ڀٽيءَ کي چيو، ”ڀٽي! پوءِ تـو ڇو رٽ پٽيشن داخل ڪئي؟ جج به ته هن معاشري جو حصوآهن. هو مون تي فتوي ڇا ڏيندا. مون تي تـه تاريخ فتوي ڏيندي. هنن جو سرمنهنجيءَ شاعري ته نه جهڪايو آهي. ايوب خان جي نوڪري جهڪايو آهي.“

ساهيوال جيل ۾ ڀٽو صاحب سنتريءَ هٿ مون کي بسڪيٽ، سڪو ميوو، دہـي ۾ بند مڇي وغيره ڪڏهن ڪڏهن تحفي طـور موڪليندو هو. موٽ ۾ مان هن کي جرمن شاعر هائني جي زندگيءَ تي لکيل ڪتاب Hiene the artist in revolt موڪليو، جنهن ۾ ڏيڪاريل هو تـه پنهنجي قوم تي پابنديون ڏسي ڪئن نـه شاعر بغاوت تي آماده ٿي وڃن ٿا.

ستر واري پاڪ و هند جنگ جي دوران مون کي اٺ مهينا سکر جيل ۾ نظربند رکيو ويو. مون کي A-Class ۾ نه رکيو ويو، توڙي جيل مئنيوئل موجب مان A-Class جو حقدار هوس. ساري پاڪستان جـي شاعرن ۽ اديبن پاڪستان جي شهر شهر ۾ ٺهراءُ بحال ڪيا ته مون کي آزاد ڪيو وڃي. خود سنڌ جي پيپلز پارٽيءَ

منهنجي رهائي لاءِ ٺهراءُ بحال ڪيو، ڇو ته منهنجو مشرقي پاڪستان جي بغاوت ۾ ڪوبه هٿ ڪونه هو. پر پاڪستان جي متعصب بيوروڪريسيءَ ان تي ڪَن لاتار ڪئي.

سرحد تي هلندر گوليءَ کان وڌيڪ منهنجي شاعريءَ جي هر سٽ کي خطرناڪ سمجهي رهيا هئا.

ڀٽي صاحب جو فرينچ روليوشن جي تاريخ تي گهرو مطالعو هو ۽ هن چڱيءَ طرح ڄاتو ٿي ته والٽيئر کي بئسٽائيل جيل ۾ رکڻ جا ڪهڙا نتيجا نڪتا هئا. جڏهن پاڪستان ٻه ٽڪر ٿي ويو ۽ ڀٽو صاحب هتي اقتدار ۾ آيو. تڏهن مونکي ٽيليفون تي آرڊر ڪري جيل مان آزاد ڪيائين. جڏهن هو وزيراعظم ٿيو هو ته مون کي سکر سرڪٽ هائوس ۾ گهرائي چيو هيائين، ”اياز! توکي جيڪي وڻي لک، مان تنهنجي شاعريءَ کي سياست ۾ بدلائڻ نٿو چاهيان.“

ان ساري وقت ۾ رجعت پرستن، مون تي گڏيل يلغار ڪئي. منهنجي خلاف هزارين صفحات آردو ۽ انگريزي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ ڇپايا هيائون ۽ مون تي طرح طرح جا الزام ڏنا هيائون. خدا کان انڪار، وطن دشمني، قومي نفاق، لساني هنگاما، مطلب ته ايستائين به ويا، جو چيائون ته مون جي تحريرن ۾ فحاشي به آهي. ’پونر پري آڪاس‘ جيڪو منهنجي شاعريءَ جو پهريون مجموعو هو ۽ جنهن کي آل پاڪستان رائيٽرس گلڊ، سال جو بهترين ڪتاب سمجهي، انعام ڏنو هو، اُن تي بندش وڌائون، ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ ۽ ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ‘ تي بندش وڌائون. پوءِ به جڏهن مون کي چپ ڪرائي نه سگهيا ته آردوءَ ۾ منهنجا شعر ۽ تحريرون ٽوڙي مروڙي، ترجمو ڪري، پنهنجي آقائن کي سهچايائون، منهنجي خلاف آردو ۾ ڪتاب لکيائون ته جيئن سارو پاڪستان منهنجي خلاف بدظن ٿي. منهنجي مدافعت ۾ ڪيترن ئي شاعرن، دانشورن ۽ اديبن لکيو ۽ هڪ تحريڪ پيدا ٿي پئي. رسول بخش پليجي جهڙي دانشور ’انڌا اونڌا ويڄ‘ لکيو. مولانا

ڪرامي ”مشرقي شاعريءَ جا اقدار“ لکيو ۽ ٻين ڪيترن ئي مضمون لکيا. ٽي ڀيرا جڏهن مون تي نظربنديءَ جي ڪارروائي ڪئي وئي ۽ مون نظربنديءَ جا تحريري سبب پڙهيا ته مون چيو ته هيءَ سرڪار ته ناهي، خرڪار آهي. هن کي جواب ڇا ڏجي، جيستائين هن جا ڪوٽ ڊهي ڍير ٿي پون. تيستائين هن جون زيريون ۽ زنجير برداشت ڪرڻا آهن.

نه وري مون پنهنجي ڪنهن نقاد کي هيل تائين جواب ڏنو آهي. هڪ ته منهنجا نقاد ايتريءَ توجه جا مستحق نه آهن ۽ ٻيو ته مون وٽ ايترو وقت نه آهي جو پنهنجي بچاءَ ۾ وڃايان. منهنجو بهترين دفاع منهنجي شاعري آهي.

هنگريءَ جي هڪ شاعر اشتراڪي نظام حڪومت تي هڪ نظم لکيو هو، جنهن جو عنوان هو ‘One sentence on tyranny’ ان وقت ساري ترقي پسند دنيا اشتراڪيت کي ظلم ۽ استحصال کان نجات جو ذريعو سمجهي رهي هئي، پر اهو شاعر جو هڪ Siesmograph وانگر هو، يعني انهيءَ اوزار وانگر جنهن سان زلزلن جي اڪٽي ڪبي آهي، انهيءَ چيو:

Where there is tyranny
All is in vain
Even the song

اهو نظم انهيءَ هر حڪومت جي عڪاسي ڪري ٿو، جتي To talitarianism آهي، مطلق العنانيت آهي. لفظ To talitaria- nism زندگيءَ جي فاشي نظرئي جي عڪاسي ڪري ٿو ۽ پهريون ڀيرو حڪومت ۽ زندگيءَ جي فاشي نقطه نگاه لاءِ مسولنيءَ ١٩٢٦ع ۾ ڪم آندو ۽ چيو هيائين ته: ”حڪومت کان ڪجهه به ٻاهر نه هجي. اُن کان ڪجهه به مٿاهون نه هجي، نه حڪومت جي خلاف ڪجهه هجي. هر ڳالهه حڪومت لاءِ هجي.“ ١٩٢٩ع کانپوءِ اسٽالن به انهيءَ نظرئي تي عمل ڪيو ۽ ڪيئي شاعر ۽ اديب مارايائين، ڪن کي جلاوطنيءَ ۾ موڪليائين ۽ ڪن تي روزگار جا ذريعا

بند ڪيائين.

ڪارل مارڪس چيو هو تہ: The poets are original Creatures. We must let them go their way يعني شاعر original انسان آهن، تخليقي انسان آهن، انهن جي راهہ ۾ رڪاوٽ نہ ٿجي. پر اسٽالن ان ڳالهہ جي برعڪس عمل ڪيو ۽ شاعر جي قول ۽ فعل کي زنجيرن ۾ جڪڙي ڇڏيو. اڄ ڪلهہ گوربا چوف ان جو ازالو ڪري رهيو آهي.

اهڙا To talitarianism اڄ دنيا ۾ بہ نهايت خطرناڪ صورت ۾ آئي ۽ جتي آمريت هئي، اتي شعر و ادب جي آزاديءَ کي نهايت سختيءَ سان ڪچليو ويو ۽ اڄا ڪچليو وڃي ٿو. ايشيا آفريقا ۽ لاطيني آمريڪا ۾ اهڙا ڪيئي مثال ملندا. پاڪستان ۾ ايوب ۽ يحيٰ جي دؤر کان بہ وڌيڪ ضيا جي دور ۾ تشدد ڪيو ويو، ۽ نہ رڳو سياست پر شعر و ادب کي بہ ختم ڪرڻ لاءِ طرح طرح جي ڪوشش ڪئي وئي. جنرل ضياء، جنهن جو شعر و ادب تي عبور پر واري مسجد ۾ ملان جي خطابت کان وڌيڪ نہ هو. آهو علامہ اقبال جو تشريحون ڪرڻ لڳو.

ڪن شاعرن هن جي دور ۾ خاموشي اختيار ڪئي، جنهن تي Heroism of silence چيو ويندو آهي. هڪ ڀيري مارشل لا جي دوران مون پاسترناڪ جون هيٺيون سٽون پڙهيون:

زندگي رڳو هڪ پل آهي،
رڳو هڪ گيت آهي، رڳو هڪ خواب آهي.
هڪ پوري ناسي فاختہ آهي.

تڏهن مون چاهيو تہ ان فاختہ جي پڃري جو در کولي ڇڏيان. پل تہ هوءَ هوا ۾ پر ڦهلائي. پوءِ مون راتين جون راتيون جاڳي لکيو. اهو سڀ ڪجهہ توهان جي اڳيان آهي، سوا منهنجي ٻوئين ڪتاب "آپر چند پتي پرينءَ" جي، جو مون جمهوريت جي دور ۾ لکيو آهي. منهنجا اڪثر ڪتاب ضياءَ جي دور ۾ ڇپيا آهن،

جن جا حوالا هن نمبر ۾ آهن. اوهان ڏسندو ته، مون انهن ۾ جبر جي ماحول سان بغاوت ڪئي آهي ۽ آزاديءَ جي اڪيوات مرحبا ڪئي آهي. ضيا آنهن ڪتابن تي بندش نه وڌي. هن پيو ڪجهه سوچيو هو، پر قدرت هن کي ايتري وٿي نه ڏني ۽ پنهنجي من ماني ڪري نه سگهيو. هينئر ته دنيا بدلجي چڪي ۽ هر ملڪ گويا جمهوريت لاءِ جدوجهد جي لپيٽ ۾ آهي. ٢٥ فيبروري تي نڪاراگوا ۾ ڏهن سالن جي راڄ کان پوءِ ڊينيل اورٽيگا جي سنڌي نسٽا حڪومت کي وايو ليٽا ڪمارو جي هٿان شڪست، ان جي نشاني آهي ته دنيا ۾ ڪنهن به ملڪ تي هاڻي زبردستيءَ، حڪومت نه ٿي سگهندي وري ڪنهن هٽلر، مسوليني، اسٽالن، فرانڪو، سالازار يا جنرل ضيا جهڙي آمر جي گنجائش ڪانه آهي.

منهنجي زندگيءَ پنهنجي فن کي تڪميل تي پهچايو آهي يا نه، ان جو قطعي فيصلو ٿيو ته مستقبل ڪندو. مان انسان جي حيثيت ۾ ڪمزور سهي، پر مان ايترو يقين سان چوان ٿو ته مون اڄ صديءَ کان وڏيڪ عرصي ۾ شاعريءَ ۾ اهڙي هڪ به سٽ نه لکي آهي، جنهن ۾ مان نه آهيان، جا منهنجي فلسفهٔ حيات جي تاڃي پيٽي ۾ هڪ تند نه آهي، اهو سٽ سڦرو آهي يا نه، ان جو منصف نه مان آهيان نه توهان.

مان اڄ به اهاڪالهه چوندس جيڪا مون ڪيترو وقت اڳي چئي هئي، مون رڳو پنهنجي شخصيت جي تڪميل لاءِ لکيو آهي ۽ نه ٻي ڪنهن حاصلات لاءِ، اهاڪالهه مون ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘ ۾ سڄي ڪاپائٽي ۾ لکي آهي.

مون کي مٺهه ملي چڪو هالي تور نه تور،
آءَ ڪتڻ لئه ڪتيو.
آڻ ڪالهه اداس هو مون چيو ”چرخو چور!“
آءَ ڪتڻ لئه ڪتيو.
”آرهي! پنهنجي آرت سان آئي آذيءَ اور“،
آءَ ڪتڻ لئه ڪتيو.

سُتي ساهہ نہ، هنڌڙا ننڊ نہ دوري کهور،
آهہ ڪٿي لئہ هڪٽيو.
ناچي پيٽو پيار جو مون جو پورڙون ڀور،
آهہ ڪٿي لئہ ڪٽيو.
عاشي ويٺو ڦولهہ تون، منهنجي سپني ڏور،
آهہ ڪٿي لئہ ڪٽيو.

توري سپني ڏور سمهڻيءَ جي ڪن نمبر ۾ ڦولهي آئاڏون، باقي اڃتي ڦولهيندا رهندا.

درياهہ جي ڳالهہ درياهہ کان پڇو

لاڙڪاڻو فرينڊس پاران ۵ اپريل ۱۹۹۰ع تي
پير حسام الدين راشدي جي ورسيءَ واري
تقريب ۾ ڪيل صدارتي تقرير۔

دوستو، سائيو

شاعري ۾ پيسو نہ آهي، پيسي ۾ شاعري نہ آهي، اهو ڇئي مون بيماريءَ کان پوءِ وڪالت ڇڏي ڏني آهي ۽ بيماريءَ سبب سڪر ڇڏي آيو آهيان ڇو تہ اتي علاج جون سهوليتون ڪونہ آهن، ٻر هتي منهنجون مصروفيتون ايترو وڌي ويون آهن جو ائين ٿو لڳي تہ سکر ۾ فرصت وڌيڪ هئي۔ نہ رڳو مون شعر جا ٻہ نوان مجموعا، 'الوداعي گيت' ۽ 'اپر چنڊ پس پرين'، لکيا آهن، پر رسالن، مضمونن، خاڪن، تقريرن، صدارتن ۽ ٽي وي ۽ ريڊيو انٽرويوئن ۾ ايترو وچڙي ويو آهيان، جو سهڻيءَ جي شيخ اياز نمبر کان پوءِ مون ادبي دنيا کان ڪجهہ وقت لاءِ ڪنارہ ڪشيءَ جو ارادو ڪيو هو، مان اڃا پوريءَ طرح صحت ياب نہ ٿيو آهيان ۽ مئي ۾ ٻيهر لنڊن علاج لاءِ وڃڻو آهيان۔ ايتري ۾ ڪنهن تقريب تي جناب حسين شاہ راشديءَ سان ملاقات ٿي جنهن چيو تہ ۲ اپريل تي پير حسام الدين راشدي جي ورسي ٿي رهي آهي ۽ آءٌ ان جي صدارت ڪيان۔ مان هن کي انڪار ان ڪري نہ ڪري سگهيس ڇو تہ پير صاحب منهنجو محسن هيو۔ هن ساري پاڪستان جي اردو شاعري کان پڻائيءَ جو ڏهن بيتن جو ترجمون ڪهرائي، سينئي مان منهنجو انتخاب ڪيو هو ۽ ان ڪري شاہ لطيف جي رسالي جو ترجمو سنڌ يونيورسٽيءَ مون کي سپرد ڪيو هو۔ اهو اردوءَ ۾ ترجمو هيل ڏائين ٻہ ڀيرا ڇپجي چڪو آهي ۽ هن وقت ان جي هڪ ڪاپي بہ دستياب نہ

آهي. ان کان پوءِ منهنجا ادبي ناتا پير صاحب سان ايترا ڳهرا ٿي ويا ها جو مون پنهنجيءَ شاعريءَ جو پهريون مجموعو ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ هن سان منسوب ڪيو هو ۽ انتساب ۾ لکيو هو، ”پير حسام الدين شاه راشدي جي نالي، جنهن جي روح مان مون کي اروڙجي مٽيءَ جي پيهني خوشبو ايندي آهي.“ ان مجموعي جي اشاعت کان پوءِ جڏهن مون رٽز هوٽل حيدرآباد ۾، راجا ڏاهر جي ڏيڻ، تي پنهنجو نظم هن کي ٻڌايو هو ته هن مونکي ڀاڪر پائي چيو هو ته سنڌ جي تاريخ کي جيئن تو سمجهيو آهي، ائين ورلي ڪنهن سمجهيو آهي.

سو جڏهن حسين شاه مون کي صدارت جي دعوت ڏني ته مون کي انڪار ڏکيو لڳو. جڏهن لياقت ميموريل لئبرريءَ ۾ سهڻي رسالي جي شيخ اياز نمبر جي پڌرائي ٿي رهي هئي، تڏهن اتي مون سان جناب روشن علي چڇڙو، چيئرمئن لاڙڪاڻه فرينڊ ويلفيئر ائسوسيئيشن مليو ۽ چيائين ته ٢ اپريل تي اوهان کي شيرٽن هوٽل ۾ پير صاحب جي ورسيءَ تي صدارت ڪرڻ به ڪري ڪرڻي آهي. مون هن کي چيو ته راشدي صاحب جون ساريون تصنيفون ته مون وٽ سکر پيون آهن، اوهان وٽ ڪجهه مواد هجي ته مون کي موڪلي ڏيو. ٽئين ڏينهن تي هو مون وٽ هن جو ڪتاب، ’اهي ڏوٿي، اهي ڏينهن‘، کڻي آيو جنهن ۾ هن پنهنجي باري ۾ لکيو هو. ان ۾ سنڌ زميندار پريس جو ذڪر مون خاص طور پڙهيو ڇو ته راشدي صاحب هڪ پيري سکر آيو ۽ ڳڙهي ياسين واري مرحوم آغا بدرالدين خان دراني جو مهمان هو. مرحوم آغا بدرالدين جو بنگلو سنڌ زميندار پريس کان ٿيهارو قدمن تي هو. رات جي ماني کائي، مان ۽ راشدي صاحب چهل قدميءَ لاءِ نڪتاسين، جڏهن سنڌ زميندار پريس وٽ پهتاسين تڏهن ڏٺوسين ته حافظ اوهدي، جو ان وقت پريس جو مئنيجر هو ۽ اسان جي خلاف سردار علي شاه جي ٽولي ۾ شامل هو، اهو ڪنهن تحرير مٿان ڪبو ٿي جهڪيل ٿي نظر آيو. پريس ۾ ٻه ٽي رائيون ڪرسيون ۽ هڪ ننڍي ميز پئي هئي. پٺين تان ڪل

ٻاسترچلي رهيو هو ۽ زمين تي ردي سدي، ڪاغذ پيا هئا. ان وقت مون کي راشدي صاحب ٻڌايو ته هن ۽ هن جي وڏي ڀاءُ علي محمد شاهه راشديءَ هن پريس سان پنهنجيءَ ادبي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئي، ٻئي پائر انڀي ڪمپازيٽر هيا ۽ ٻنهي محنت سان زندگي ڳاهي هئي. مون کي اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي ته هن جي منهن تي ڪائي گهٻراهٽ نه هئي ۽ هو پنهنجي شروعاتي غريبيءَ جي ڳالهه نهايت اطمينان سان ڪري رهيو هو. ان تي مون هن کي هڪ پارسيءَ جو شعر ٻڌايو:

قصهء امواج دريا راز دريا ديده پرس
هردلي اگه ز طوفان دل من نيست نيست

”يعني درياهه جي ڳالهه درياهه کان پڇي ڏس گهرهي هرڪا دل طوفان کي ٿوروئي سمجهي سگهندي آهي.“ شعر راشدي صاحب کي وڻيو، پڇيائين ته ڪنهنجو آهي؟

مون چيو ”رهي معيري جو“ حيرت سان مون کي ڏسي چيائين، ”تو رهي معيري به پڙهيو آهي!“ ان ڏينهن کان پوءِ راشدي صاحب سان منهنجي دوستي گهري ٿي وئي ڇو ته راشدي کي فارسي ادب ۽ شاعريءَ سان بيحد محبت هئي. دراصل سان چوندو آهيان ته هو پيدائشي سنڌي هو، ثقافتاً نه رڳو ٿٽي ۽ روهڙيءَ جو هيو پر اصفهان ۽ شيراز جو به هو ۽ هن کي سنڌ جي ڪلاسيڪي شعر و ادب تي ايترو ئي عبور هو جيترو دکن، دليءَ ۽ لکنوءَ جي ادب تي.

سکر ۾ منهنجي هن سان ملاقات ٿيا ته آغا بدرالدين واري بنگلي تي ٽڪندي هئي جو ڪئينس روڊ تي هيو جتي منهنجي به آفس هئي يا آغا صاحب جي گهرهي ڀاسين واري بنگلي تي ٽڪندي هئي جو هن پنهنجي فارم تي ٺاهيو هيو. پير صاحب جي فرمائش تي آغا صاحب هڪ لئبريري به ٺاهي هئي جنهن ۾ ڪافي چپيل ڪتاب ۽ قلمي نسخا رکيا هئائين. هڪ ڀيري راشدي صاحب جوش مليح آبادي کي دعوت ڏئي گهرهي ڀاسين وٺي آيو. سکر مان مون کي به سان ڪنيائين. جڏهن جوش مليح آبادي هڪ بوتل وسڪيءَ

جي پوري ڪئي ته راشدي صاحب کي چيائين، ”بت بي پير! ڪر ڪوئي انتظام“ ايتري ۾ آغا صاحب جـو ڪيڏانهن اٿي ويو هو. موٽي آيو. هن کي چيائين:

آغا بدرالدين آغا بدرالدين!

ايـاڪ نعبد ايـاڪ نستعين

جوش جـي انهيءَ شعر ۾ گستاخي ظاهر هئي ۽ عربي لفظ نستعين استعانت سان نڪتو آهي، جنهن جي معني امداد طلبي آهي. ڳالهه، مذاق ۾ لنوائجي وئي ۽ جوش صاحب جي وسڪيءَ جي ٻي بوتل اچـي وئي. آغا صاحب جي ڳوٺ ڏاسين واري فارم تـي ٻي پيري راشدي صاحب سان منهنجي هڪ رات محفل ۾ گذري. هو مشهور جرمن مستشرق ڊاڪٽرائن ميري شمل کي ڳوٺ ڏاسين وٺي آيو هو. چانڊوڪي رات هئي ۽ اسان هڪ ڪافي وڏي پانيءَ جي تلاءَ ڀرسان ويٺا هياسين جو آغا صاحب پنهنجي فارم تي ٺهرايو هو. سازندا ساز وڄائي رهيا هـا ۽ ڳائڻا سنڌي ڪلام ڳائي رهيا ها، جو ٻڌي ڊاڪٽر شمل وجد ۾ اچـي وئي هئي. هـوءَ ٽيستائين ڪافي سنڌي سکي وئي هئي. منهنجي ڀرسان هڪ نيٺ سنڌي وڏيرو ويٺو هو. انهي مون سان سرگوشي ڪري پڇيو ”ڀاڙ صاحب! هيءَ شمل ولايت مان آئي آهي ڇا؟“ مون ڪنڌ ڌوڻي هائو ڪئي ته هن وري پڇيو ”راشدي صاحب جو هن سان عشق آهي؟“ مون هن کي جواب ڏنو، ”شمل جـو راشدي صاحب سان عشق آهي. ڏسين نه ٿو ته ڪٿان جرمنيءَ مان هن لاءِ هزارين ميل هوائي جهاز ۾ سفر ڪري آئي آهي!“ وري هن سُس پُس ڪري پڇيو ”پوءِ راشدي صاحب هن سان نڪاح ڇونه ٿو ڪري؟“ مون کي کل اچي وڌـي ۽ چيم، ”وڏيرا! عشق اهو پرندو آهي جو ورلي نڪاح ۾ ڦاسندو آهي“ وڏيري کي اها ڳالهه نه وڻي ۽ سوچ ۾ ٻڏي ويو.

جڏهن راشدي صاحب گذاري ويو ۽ هن کي مڪليءَ تـي دفنايائون، ته مون ٻڌو ته مقبري جي خاموش ۽ پرسڪون فضا کي ڏسـي ڊاڪٽر شمل وصيت ڪئي تـه جي مان مران ته مون کي بـه

راشدي صاحب جي پرسان دفنائجو. انهيءَ ڏينهن زرينہ بلوچ منهنجي و ٽي، عشق عقاب پکي پرڏيهي جهڙپ ڏئي توجهتي، ڳائي رهي هئي. تہ مون کي ڊاڪٽر شمل ياد اچي رهي هئي.

مان جڏهن حيدرآباد ايندو هوس تہ رتز هوٽل ۾ رهندو هوس جتي راشدي صاحب بہ ڪراچيءَ مان ايندو هو تہ رهندو هو ۽ انتي عن سان ادبي ڪچهريون ٿينديون هيون. گرامي صاحب، مولوي عبدالواحد سنڌي، رئيس ڪريم بخش نظاماڻي، جويو صاحب، غلام رباني اگرو، حميد سنڌي، رشيد ڀٽي، نياز همايوني، جمال رند ۽ ٻيا دوست ڪٺا ٿيندا ها ۽ راشدي صاحب مجلس جو مور هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن مشاعرو بہ ٿي ويندو هو. هن وقت گرامي صاحب، راشدي صاحب، رئيس ڪريم بخش، مولوي عبدالواحد سنڌي ۽ رشيد ڀٽي حيات نہ آهن ۽ انهن کي ساري ڪنهن وقت بياختيار چپن تي اميرخسروءَ جو شعر اچي ويندو آهي.

وه صورتين الاهي ڪس ملڪ بستيان هين
اب جن ڪي ديکني کو آنکين ترستيان هين

راشدي صاحب کي اردو ۽ فارسي غزل سان خاص رغبت هوندي هئي پر ڪنهن ڪنهن وقت هو منهنجا بيت ٻڌي ٻہ سر ڌوڻيندو هيو. فارسي ۾ اردو غزل جون خوبيون راشدي صاحب جي سنڌي دوستن مان، آءٌ ٽي چڱيءَ طرح پر ڪي سگهندو هوس. هونءَ تہ مون دنيا ڀر جي شاعري انگريزي ترجمي ۾ پڙهي آهي، پر ڪجهہ ٻولين جي شاعريءَ وانگر مون فارسي شاعري براهہ راست پڙهي آهي. راشدي صاحب کي اهو ڏسي حيرت ايندي هئي تہ مون کي حافظ، خيام وغيره جو سارو ڪلام ياد هو. هڪ ڀيري رتز هوٽل ٻاهران مان، راشدي صاحب ۽ جويو صاحب لان ۾ ويٺا هياسين ۽ رباڻيءَ ۽ نياز همايونيءَ جو انتظار ڪري رهيا هياسين جي اچڻا ها. ان مهل ڏکڻ اولهہ جي هوا گهلي رهي هئي ۽ لان ۾ بيٺل پپل ۽ ڪل ٻہر جا وڻ هوا ۾ جهومي رهيا ها. راشدي صاحب جون ڳالهيون بہ طبيعت کي باغ و بهار ڪري رهيون هيون.

اچانڪ راشدي صاحب چيو، ”ايازا! فارسي غزل جو ڪوئي شعر ٻڌاءِ“ مون ڪي الاجي ڇو دل تي تري آيو.

بوئي بوئي موليان آيد همي
يـاد يـار مهربان آيـد همي

ان تي راشدي صاحب چيو ته ”شبليءَ جو شعرالعجم شروع ڪيو اٿي ڇا؟ مون کي ڪوئي مبتدي ٿو سمجهين؟ اهڙو شعر ٻڌاءِ جو مون نه ٻڌو هجي.

مون ڪجهه سوچي هيو فارسي شعر پڙهيو.

از جنبش نسيم سحـر گاهه لاله هـا
بريڪ دگر زنند چون مستان پياله ها

يعني پرهجي هير جي ڪري سان لاله جا گل مستن وانگر هڪ ٻئي جي مٿي تي پيالا هڻي رهيا آهن.

”واهه ڇا ته شعر آهي!“ راشدي صاحب چيو. پوءِ پڇيائين، ”خبر اٿي اهو ڪنهنجو شعر آهي؟“ مون چيو، ”نه“ ان تي پير صاحب چيو ”اهو هڪ غيرمعروف شاعر جو شعر آهي، نالو اٿس احمد شقاقي“. ان دور ۾ فارسيءَ جا مداح فقط ڪجهه وڃي رهيا هئا. مرحوم مير علي محمد ٽالپر بـه انهن مان هڪ هو پر هن فارسي ڪتابن جو مطالعو گهٽ ڪيو هو ۽ مولانا آزاد جي ڪتابن ۾ آندل شعر نوٽ ڪري ڇڏيندو هو، جي هو حسب ضرورت ڪم آڻيندو هـو ۽ غبار خاطر وانگر خـط لکندو هو. هان مولانا گراميءَ ڪيترائي ڪتاب پڙهيا ها ۽ ڪڏهن ڪڏهن راشدي صاحب جي صحبت ۾ هن سان عارف قزوينيءَ، ايرج مرزا وغيره جـي شاعري تي دلچسپ گفتگو ٿي ويندي هئي.

ايلفنسٽن اسٽريٽ ڪراچيءَ ۾ هڪ ايراني ڪتاب گهر هيو جتان مونکي راشدي صاحب ڪيترائي فارسي شاعريءَ جا ڪتاب خريد ڪرايا ها جن ۾ فردوسيءَ جي شاهنامي جو خوبصورت منقش نسخو بہ هو جو اڄا تائين مون وٽ آهي.

راشدي صاحب جـي همہ گير شخصيت جي هر پهلوءَ تـي

لکيو ته ڪتاب پڙهي ويندا. مون في الحال ته فارسي شاعريءَ لاءِ هن جي محبت جي باري ۾ لکيو آهي. سنڌ جو اڪيون ادب فارسيءَ ۾ آهي. راشدي صاحب جو قاضي قادن، ميين عنات شاه، بلڙيءَ واري شاه عبدالڪريم، لاڙڪاڻي جي لطف الله قادريءَ، شاه لطيف، سچل سرمست وغيره جي ڪلام جو گهرو مطالعو هو، پر اهي شاعر پاسي رکيا ته سنڌ جي باقي شاعري فارسيءَ ۾ آهي. نه رڳو نظم پر نثر به پارسيءَ ۾ لکيو ويو آهي. جيئن انگريزن جي دور ۾ ٽورودت، سروجني نائيڊو، چٽو چاڌيه ٽئگور وغيره انگريزيءَ ۾ شاعري ڪندا ها پر آزادي کان پوءِ ٽئگور کان سوا هنن جو فقط نالو رهيو آهي. ۽ هنن جي شاعريءَ جي ڪائي اهميت نه آهي، اهڙين سنڌ جي فارسي شاعريءَ جي به ڪائي اهميت نه آهي ۽ رڳو محقق ان مان تاريخي مواد حاصل ڪن ٿا.

جڏهن قاران هوٽل ٺهيو تڏهن راشدي صاحب ۽ مان رات ۾ رهڻ جڏي ڏنو ۽ قاران ۾ اچي رهندا هئاسين، قاران جي سامهون رئيس ڪريم بخش مانليءَ واري جو پيو گهر هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هو راشدي صاحب سان ڪچهريءَ لاءِ هليو ايندو هو. راشدي صاحب هن سان "ذرا عمر رفته ڪو آواز دينا" واريون ڳالهيون ڪندو هو ته هو ٻڌائيندو هو ته ڪيئن هن پروفيسر رام پنجواڻي سان گڏجي سنڌيءَ جي پهرين فلم ايڪتا ٺاهي هئي ۽ ڪيئن بمبئيءَ ۾ هندو اڪٽريسون هن تي واريون وينديون هيون. هن جي آخري ڏينهن انهيءَ جملي تي ڪٽندي هئي. "هي دنيا هڪ گذرگاه. آهي راشدي! ان هي دروازي مان لنگهي ڪوئي پٺ تي نه موٽي آيو آهي. مون ڇا ڇا نه فتنهاڻي روزگار صورتون ڏٺيون! اڄ انهن مان ڪابه نه بچي آهي."

جڏهن رئيس گهر ۾ پوندو هو ته راشدي صاحب هن جي گفتگو وچ ۾ ڪٽي چوندو هو، "هيءَ دنيا هڪ گذرگاه آهي، رئيس"، ان وقت رئيس سمجهندو هو ته ڪچهريءَ جو وقت پورو ٿي ويو آهي ۽ هاڻي موٽي وڃڻو آهي.

ڪراچيءَ ۾ راشدي صاحب جا ڪتاب ڪونه هـا ۽ ان ڪري مون فقط هن جون يادگيريون ڪنيون آهن. هونءَ به ممڪن نه هو ته هن جي سيني علمي تحريرن جي ايتري ٿوري وقت ۾ ڇنڊڇاڻ ڪري سگهجي ها. هو بلبلِ هزار داستان هو.

ها، هن جيءَ طبيعت کي بي ضرر مزاح جو پهلو ضرور هوندو هو. سنڌي ماهوار نئين زندگيءَ جي ايڊيٽر مولوي عبدالواحد سنڌي ۽ اردو تاريخ نويس اعجازالحق قدوسيءَ سان هن جي نوڪ جهونڪ ٿيندي رهندي هئي، اها اُنين هوندي هئي جيئن جناب جي. ايم. سيد جي مومن مليرانيءَ سان هوندي هئي. اسان جي اچڻ جو پڌري مولوي صاحب، اڌ مڻ جو ٿلهو ڪئي، جنهن ۾ پنا، رسالا، پروف، ڪتاب، ۽ بي ٻي ڪري هوندي هئي، سوڪندو ايندو هو ۽ اچا ويهندو مس هو ته پير صاحب هن کي راتوڪي تعدي ياد ڏياريندو هو جا هن سان گهر ۾ ٿي هئي ڪڏهن ڪڏهن ربانيءَ کي چوندو هو تـه هن ٿي مون وارو لکيل هزل آهـي مولوي مزيدار، پڙهائي، مولوي صاحب پنهنجو تڪيه ڪلام چڱو زوراور، دهرائي، پنج سو وولٽ جي بلب وانگر مرڪندو هو. مولوي صاحب زندگيءَ جو اڪثر حصو ڊاڪٽر ذاڪر حسين سان جامع مليءَ ۾ گذاريو هو پـر راشدي صاحب ۽ رباني صاحب جي ڇيڙڇاڙ تي ايترو هري ويو هو جو اعتبار نه ايندو هو ته هن دليءَ ۾ ايتري سنجيده زندگي گذاري آهي.

اعجازالحق قدوسي سنڌ جي پوري تاريخ اردوءَ ۾ لکي رهيو هو ۽ باربار راشدي صاحب سان مشورو ڪندو هو هڪ ڀيري اسان ٽئي راشدي صاحب واري بنگلي تـي ڪراچيءَ ۾ ويٺا هياسين تـه راشديءَ صاحب چيو، ”اياز“ مـان سنڌ جي فارسي شاعريءَ کـي خاص اهميت نٿو ڏيان. هونءَ نه ان جو مطالعو تضيع اوقات آهي پر اها تاريخ جي واقعات تـي ڪافي روشني وجهي ٿي. Persian Poets of sind مروسدارنگانيءَ لکي پي. ايچ. ڊي. جي ڊگري ورتي. ان جي هر صفحي تي ٻه چار فارسي جا شعر لکيا اٿائين پـر انهن ۾ اهڙو هڪ به شعر نه آهي جنهنجي ڪائي ادبي اهميت هجي.

پهرين هندستان جي فارسي شاعريءَ جي باري ۾ تنهنجو ڇا رايو آهي.
مون جواب ڏنو، ”هندستان جا فارسي شاعر يا انهن جا وڏا ناڻو ايران مان آيا ها ۽ انڪري هنن جي ڪلام ۾ ايراني شاعري جي خوشبو هئي. مغليہ دربار ڪنهن حد تائين هنن کي ايراني ماحول به مهيا ڪري ڏنو هو، اِئين آهي ته عتي غالباً ١٩٣٥ع ۾ جڏهن مشهور ايراني شاعر شهريار آيو هو ته هن کان پڇيو هيائون ته ”غالب جي فارسي شاعري ڪيئن آهي؟“ ته هن جواب ڏنو هو ته وٽي رال مي آيد ۽ وري جڏهن علامہ اقبال جي باري ۾ پڇيو هيائونس ته طنز سان چيو هيائين، ”اقبال؟ اهو جيڪو ليٽو ۾ پنهنجا ڪتاب ڇپائيندو آهي؟“ پر منهنجو شهريار سان اتفاق نه آهي. بيدل دهلوي، امير خسرو، عرفي، صائب، غني ڪشميري، غالب وغيره فارسيءَ ۾ تمام چڱو لکندا ها ۽ اهي يا انهن جا وڏا ناڻو ايران مان آيا ها، ان تي راشدي صاحب چيو، ”ايران ۾ ته فقط عرفي کي مڃيندا آهن. ڪي قدر خسروءَ جا به قائل آهن. پر اياز فارسي ۽ اردو غزل جي تتبع سنڌي غزل کي بي‌جان ڪري وڌو آهي. ها سانگيءَ ۾ ڪٿي ڪٿي انفراديت ملي ٿي“ پوءِ سانگيءَ جو هڪ شعر جهونگاريو هيائين.

لانڍي هجي لوڙهي ۾ رهڻ لاءِ ڪکن جي
ڏيکارجي دشمن کي مگر لوڏ لکن جي

ايراني ثقافت سان ايتري دلچسپيءَ سبب شاہ ايران راشدي صاحب کي ايران به گهرايو هو ۽ هن سان نهايت عزت سان پيش آيو هو. هن کي ايران ۾ آنرري پي. ايچ. ڊي جي ڊگري به ڏني هئائون. جڏهن مون آمريڪي ناول (Crash of 79) جي باري ۾ راشدي صاحب کي ٻڌايو هو ۽ چيو هو ته ناول نگار ويجهي مستقبل ۾ شاہ ايران جي زوال جي پيشگوئي ڪئي آهي ته راشدي صاحب کلي چيو هو اهي بيوقوف ناول نگار به تولاءِ اهميت رکندا آهن ڇا! ڪجهہ وقت کان پوءِ آمريڪا جو OPEC ۾ ايران سان تيل جي قيمت تي زبردست اختلاف ٿي پيو هو. اشتراڪي توده پارٽيءَ

۾ روس جي چرچ تي خميني ۽ جي مدد ڪئي هئي جيئن هاڻي هندستان ۾ حماقت ڪئي اٿائون ۽ پارٽيءَ جنتا پارٽي کي اقتدار ۾ آندو اٿائون. ان وقت اردو اديب سبط حسن ته ٺڪ ۾ پنهنجو ڪتاب ”انقلاب ايران“ لکيو هو. پير صاحب کي اها ڳالهه مون وانگر نه آئڙي هئي ۽ مون هن کي چيو هو ته بنياد پرست اقتدار ۾ اچي ايراني ثقافت کي تباهه ڪري ڇڏيندا ۽ هن مون سان اتفاق ڪيو هو.

منهنجو خيال آهي ته پير صاحب اڄ کان پنج سو سال اڳي پيدا ٿيا ها ته هن جو روح وڌيڪ مطمئن هجي ها. هو برصغير ۾ تاريخ (Plutarch) جي پائي جو مورخ هو ۽ پنهنجي راءِ جي اظهار ۾ ملي ڇپي نه ڪندو هو.

هڪ ڀيري مان ڪراچيءَ ۾ هن جي ڊرائنگ روم ۾ ويٺو هوس اني اسٽيٽ بئنڪ جو گورنر ممتاز حسين صاحب به ويٺو هو جو دور اسلاميه جي تاريخ ۾ گهڻي دلچسپي رکندو هو. گفتگوءَ جي دوران هن چيو ته اسلامي مورخ نهايت ديانتدار هئا ۽ اڄ ڪاله جي مورخن وانگر بدديانت نه هئا. راشدي صاحب هن کي چتائي ڏنو ۽ چيو ته تاريخ جي هڪڙي دور ۾ مسلمان پنهنجي گادي هڪ هنڌان ٻي هنڌ ڦيرائي رهيا هئا. هُئي ساري سرو سامان سان گڏ هن چاليهه اٺ رکيو حديث جي ڪتابن سان لڏيا هئا. انهن چاليهه اٺن تي لڏيل حديث جي ڪتابن مان فقط هڪ معتبر ڪتاب نڪتو آهي ۽ اهو آهي صحيح بخاري. هاڻي ته ڪجهه عالم دين ان ۾ آيل ڪن حديثن جي صحت تي به يقين نه ٿا ڪن، اها هئي اسانجي مورخن جي ديانتداري. ممتاز حسين هڪو ٻڪو ٿي ويو.

راشدي صاحب برصغير جي مغليه دور جي تاريخ تي ته هڪ انسائڪلوپيڊيا هو هڪ ڏينهن اسان شهنشاهه اڪبر جي دور تي ڳالهائي رهيا هياسين ته هن چيو ته ”اڪبري دور ۾ برصغير جا عظيم ترين انسان، اسان جا سنڌي هيا“، مون هن کي ڏيان سان ڏٺو ته هن چيو، ”اهي ٻئي ڀائر سيوهڻ جا هئا ۽ انهن جو نالو ابوالفضل

۽ فيضي هو.“ مون مرڪي چيو، ”۽ انهن جي پيءُ جو نالو شيخ مبارڪ هو“. راشدي صاحب کلي ويٺو ۽ چيائين ته ”ڏسجانءِ ته توتي نالي جو اثر نه ٿئي. ابوالفضل ۽ فيضي وڏا تخريبڪار ها.“ پير صاحب وڌيڪ ٻڌايو ته فيضي، عربي، فارسي ۽ سنسڪرت جو جيد عالم هو. پوءِ اسان فيضيءَ جي قصيدن، غزلن ۽ فارسيءَ نظمن تي بحث ڪندا رهياسين ۽ فيضيءَ جي حاضر جوابيءَ ۽ بذله سنجيءَ جي باري ۾ ڳالهائيندا رهياسين. راشدي صاحب ڪافي وقت اڪبري دور جي ثقافت تي پنهنجا رايا ٻڌايا. هن ٻڌايو ته فيضي ليليٰ مجنون جي طرز تي نل ومن لکي هندو رعايا کي موهي وڌو هو. هن ڪيئي ڪتاب لکيا ها ۽ ڪلام مجيد جي بي نقط تفسير به لکي هئائين. راشدي صاحب وڌيڪ ٻڌايو هيو ته ابوالفضل اڪبر نامون ۽ آئين اڪبري لکيا ها. هن محمد حسين آزاد جي ان تبصري سان اتفاق نه ڪيو ته ابوالفضل هڪ مبالغه پرداز مصنف هو. ان وقت مان ۽ رشيد ڀٽي هن جي عامل ڪالونيءَ واري بنگلي جي ايوان ۾ ويٺا هياسين ۽ هو مانيءَ کان اول ڪچهري ۾ محو هو. هن ٻڌايو ته جڏهن فيضيءَ جي زبان بند ٿي وئي ۽ دربار جا سڀ حڪيم هن کي موت جي پنجي مان نه ڇڏائي سگهيا ته اڪبر پنهنجي دستار لاهي زمين تي ڦٽي ڪئي، مون کي ياد آهي ته. ڪافي وقت اسان عبدالرحيم خان خانان جي هندي شاعري تي ڳالهائيندا رهياسين. خان خانان جو اڪبر جي دور ۾ سنڌ جي ڪنهن حصي جو گورنر به هيو. توڙي خان خانان کي عربي ۽ فارسيءَ تي مهارت هئي ۽ نه رڳو هو فارسي ۾ شعرگوئي ڪندو هو پر هن جي ڪتب خاني ۾ شڪيبيءَ، ظهوري، نظيري، ثنائي، عرفي وغيره جا قلمي مجموعا هوندا هئا، پوءِ به هن هنديءَ ۾ جي دوها لکيا، اهي اڄ تائين برصغير جي امر هنديءَ شاعريءَ جو حصو آهن. راشدي صاحب وڌيڪ چيو هو ته هو انهيءَ راءِ جو هيو ته جي اهڙي شاعري ڪئي وڃي ها ته هند ۾ دوئيءَ جو احساس ختم ٿي وڃي ها. هن پوءِ ملا عبدالقادر بدايوني جي منتخب التواريخ ۽ ٻين ڪتابن تي ڳالهائو

جن جا نالا وسري ويا آهن مون ان وقت محسوس ڪيو هو ته هي شخص منهنجي تاريخ جي نظرئي جي قريب ترين آهي ۽ جي مان ڪنهن مان ڪجهه پرائي سگهندس ته اهو پير حسام الدين راشدي ئي آهي. اهڙا بحث هن سان ايرانين ڪلچر سينٽر حيدرآباد ۾ ٿيندا ها جتي سينٽر جو ڊئريڪٽر شڪوهي ۽ هن جي بنگالي زال شيلا اسان جون دعوتون ڪندا ها ۽ جن ۾ رباني صاحب به موجود هوندو هو.

هو نهايت مهذب ۽ شائسته مزاج وارو انسان هو ۽ هن جي ٻوليءَ ۾ ترشي نه هوندي هئي، رڳو هڪ ڀيري هن ڳتو لفظ ڪم آندو هو. ممڪن آهي ته اهو لفظ ڳتو نه هو ۽ تير نشاني تي هو. علامه اقبال جي صد ساله ورسي ملهائجي رهي هئي جنرل ضياءالحق جو دور هو ۽ مان اڃا سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هوس. مون ۽ راشدي صاحب، انهي ڪي ورسيءَ ۾ شرڪت لاءِ لاهور طلب ڪيو ويو هو. ٻين سان گڏ اسان علامه اقبال جي مزار تي فاتحه خوانيءَ لاءِ وياسين منهنجي ڪِني پاسي راشدي صاحب بيٺو هو. اوچتو هڪ لنبو تڙنگو ڏندو ڏوٽو شخص اچي راشدي صاحب جي پرسان بيٺو. مون زندگيءَ ۾ پهريون ۽ پويون ڀيرو راشدي صاحب جي چپن مان ڳتو لفظ ٻڌو هن سنڌيءَ ۾ ٿي ڳالهايو. جڏهن ٻئي فاتحه پڙهي موٽياسين ته مون راشدي صاحب کي چيو، اوهان اها ٻولي ڪنهن جي لاءِ ڪتب آندي؟ هن حيران ٿي انهيءَ لنبي تڙنگي شخص ڏانهن اشارو ڪري چيو، ”ڇا تون هن کي نه سڃاڻين؟“ جڏهن مون چيو ته نه تڏهن هن چيو، ”هي اهو جسٽس مشتاق آهي جنهن ڀٽي تي خون جي ڪيس ۾ فتويٰ ڏني هئي.“ مان چپ ٿي ويس. راشدي صاحب جو منهن غصي ۾ ڳاڙهي هٽي ويو.

اهڙو هو سنڌ جو زنده جاويد محقق پير حسام الدين شاه راشدي، سنڌ جو ابن خلدون جنهن جي ورسيءَ جي صدارت جو شرف مون کي اڄ بخشيو ويو آهي.

۲۵ آڪٽوبر ۱۹۹۰ع تي ڀارت ۾ ”شاهه، سچل، سامي“ سيمينار جي مهورت وقت ڪيل تقرير جا ڊسمبر ۱۹۹۰ع جي سهڻي رسالي ۾ شايع ٿي.

ڀارت ورش جا سنڌيو،

سنڌ ديس ۽ ان جي رهواسي ڀائرن ۽ ڀينرن جا اوهان لاءِ پيار، مان، سنڌ ديس جو شاعر، جنهن اوهان کي ڪڏهن به، ٻاڻ ڪان ڌار نه سمجهيو آهي، ڪذريل ستاويهه سال تاريخ جي پيانڪ چڪر ۾ اچي، وري سنڌين لڳين اوهان وٽ موٽي آيو آهيان، جيتوڻيڪ انهيءَ وقت ۾ منهنجي روح تي رهڙون اڪيون ڪان به ڳهيون اچي چڪيون آهن. منهنجا اوهان لاءِ پرنام.

اوهان مون کي ”شاهه، سچل ۽ ساميءَ“ تي سيمينار جي مهورت لاءِ گهرايو آهي، جنهن لاءِ مان اوهان جو ٿورائتو آهيان. ’شاهه، سچل ۽ سامي‘ سنڌ جي صدين وانگر، منهنجي ساهتڪ تاڃي پيٽي ۾ اٽيل آهن. سامي به مون لاءِ اوترو ئي اهم آهي جيترو شاهه ۽ سچل، ڇوته تنهي جو نقطهءِ نگاهه ساڳيو آهي، جو ويهينءَ صديءَ ۾ به ايتري اهميت رکي ٿو جيتري پنهنجي دور لاءِ رکندو هو. مان رسمي طرح ’شاهه، سچل ۽ ساميءَ‘ جي شاعريءَ جو جائزو نه ٿو وٺان، پر ويهينءَ صديءَ لاءِ ۽ اڪويهين صديءَ لاءِ جا هڪ ڏهاڪي ڪان پوءِ اچي رهي آهي، انهن جي لحاظ ڪان سندن پيغام کي پرکيان ٿو.

ويهينءَ صديءَ ۾ پنهنجي ڌرتيءَ تي ۽ عالمي سطح تي اسان ڇا نه ڏٺو آهي! ڪيتريون نه لاهيون چاڙهيون، ڪيترا نه انقلاب، ڪيتري نه سماجي ڇڪتاڻ، جنگيون ۽ خونريزيون ڏٺيون آهن اسان اُن ۾ ڪيتري نه بهادريءَ ۽ انسان دوستيءَ جا ڪارناما ڏٺا آهن ان ۾ جوهري توانائي يعني **Nuclear Energy** ڌرتيءَ جي چوڌاري گردش ڪندڙ مصنوعي سيارا **(Satallites)** زندانن جي

سيخين پوبان پيڙين ۾ جڪڙيل انسان ۽ پکين کان به تيز خلا (Space) ۾ آڏامندڙ خلاباز! اسان جي نندي کنڊ ۾ به جيڪي ڪجهه ٿيو، دلين جون جدايون، محبتن ۽ رفاقتن جا ورهاڱا، بي معني رتو ڇاڻ، مائرن ۽ ڀينرن جون ڪپيل ڇاتيون ۽ ڪوڙيل مٿا، نيزن جي نوڪن تي اڇلايل ٻار، ريل گاڏين تي حملا ۽ بيدردي سان خونريزيون، سرحدن تي بکيا، ننگا، لتيل ڦريل قافلا، فوجي آمريتون، بي شرم آپي شاهيون، قلم تي بندشون، ڪتابن جون ضبطيون، نظربنديون، قيد، سياسي قتل، مذهب جي آڙ ۾ زبانن تي تالا، ڌرتي جي دلالن جي ڇهري تي سرخوشي، افسر شاهي جي لوٽ ڪسوٽ، ڏونس، ڏاندلي، مذهب، نسل، قوم ۽ رنگ جي نالي ۾ بي انتها ڏڪار، ڇا ڇا نه ڏٺو آهي، ڇا ڇا نه سٺو آهي، اسان جي هن صديءَ ۾! اي ڪاش! اسان هي ويهين صديءَ جا پويان ڏهه سال اڪويهين صديءَ جي مهاڳ وانگر استعمال ڪيون ۽ انسان کي اهو پيار ۽ محبت موٽائي ڏيون جنهن ۾ هن جي امن، آشتيءَ ۽ بقا جو راز آهي! ڌرتي سميٽجي هڪ ٻاڙو تي وئي آهي ۽ پوري سرشتي هڪ شهر لڳي ٿي. هن صديءَ ۾ نه رڳو ناگاساڪيءَ ۽ هيرو شيما جهڙا واقعا ٿيا آهن، پر ساڳي وقت ائين ٿو لڳي ته آلاسڪا ۽ سائبيريا کان وٺي هماليه تائين ڇڻ ويڇو ختم ٿي ويو آهي.

ان ۾ شڪ نه آهي ته زندگي Reverse gear ۾ نه ٿي وجي سگهي ۽ تمدن ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ميلاپ اسان مان هر ڪنهن تي اثر ڇڏيو آهي. ٽيلي ويزن، ٽيلي فون، ٽيليڪس ۽ ٽيلي فئڪس وغيره جي ضرورت کان آءٌ انڪاري نه آهيان، پر جاڳالهه پنيءَ جي ٻاڻن ۽ سچ لٽي وڃڻ ۾ آهي، جا ڳالهه ڪڙاءَ تي چوڏهينءَ جي چنڊ ۾ اٿڻ تي آرهڙ جي سچ ۾ آهي، جا ڳالهه جمڙاڏو واه تي ٻڙجي ڇايا هيٺان ڀڙن کي ٻاڻي پيئندو ڏسڻ ۾ آهي، جنهن کي ڏسي مون هاڏڪو لکيو هو.

جمڙاڏوءَ جو تڙ،
رڍون ٻاڻي پيئنديون،

پٽر تي ڪِهاڙو بڙو.

اهڙي ڪاٻهه اوهان کي جديد تهذيب جي حاصلات ۾ نه ملي سگهندي. انهيءَ ڪريئي ماحول ۽ ماحوليات، Environment ۽ Ecobgy ني ساري دنيا ۾ ڏاڍا ڏڙ مضمون اڇي رهيا آهن، جن ۾ ان پڙ جو اظهار ڪيو وڃي ٿو ته ايئن نه ٿئي تـ انسان، پنهنجي حوس ۽ ٽيڪنالاجي تي اڃاري داريءَ سبب، ڪڏهن ڏڪار جي اوڙاه ۾ ڏڪجي وڃي ۽ مورڳو دنياکي تباه ڪري ڇڏي.

ويجهي ڇڪ ۾ اوسلو(Oslo) ناروي ۾ نفرت تي هڪ انٽر راشٽريه ڪانفرنس ٿـي هئي. ڪوشش اها ڪئي وئي هئي تـ آتي ڪرشمي‌ساز ۽ عقلمند شخصيتن کي آندو وڃي ۽ انهن کي روشنيءَ ۾ تي ڏينهن (Focus) فوڪس ڪيو وڃي ۽ اونـداهيءَ جي قوتن کي پٺ تـي ڏڪيو وڃي. انهن ماڻهن ۾ چيڪو سلوواڪيا جــو هاڻوڪو صدر وٽڪلاف هئول (Vaclof Havel) بہ هيو جو هڪ سٺو ڊرامـا نويس بہ آهي. ساؤٿ آفريقا جو نيلسن منڊيلا بـہ هو، ڪجهہ سال اڳ وارو آمريڪا جو صدر جمي ڪارٽر ۽ فرانس جو صـدر فرانسوا متران بہ موجود هئا. جڳپ مشهور ليکڪ (گنٽر گراس Gunter Grass ۽ نادينگور ڊمر (Nodine Gordimar) بہ آتي هئا نہ چين جا چائي‌لنگ (Chai Ling) ۽ لي ليئو(Li Liue) بہ هئا، جن ڪجهہ مهينا اڳـ بيجنگ جي ٿاءِ نان مين اسڪوائر ۾ لوڪ شاهيءَ لاءِ هل چل جي اڳواڻي ڪئي هئي. اهي سڀئي ۽ وسہ ۾ وجهندڙ ڪيترائي نوبـل انعام کٽندڙ، پـروفيسر، ريڪٽر، مهاپرش ۽ سنت ڪٺا ڪيا ويا هئا. ان ميڙ ۾ ان ڳالهہ تي حيرت جو اظهار ڪيو ويو تہ ستن Deadly sins ۾ نفرت شامل ڇو نـہ آهي ۽ پراڻو عهدنامو (Old Testamount) اينـريءَ نفرت سان ڀريل ڇو آهي! ڪانفرنس ۾ نيلسن منڊيلا جي ڪوئلي جهڙن وارن (Charcoal hair) جي چوڌاري ٽيلي‌وين‌جي روشني Nimbus of television light پئجي رهي هئي. ڪيترو نـہ سٺو هو هُن! مان ستاويهہ، سال ٻاهرين ۽ اندرين جيل ۾ رهيو آهيان. هو ستاويهہ سال

فقط اندرين جيل ۾ رهيو هو. پر هو شانت هيو ۽ سڀني کان وڌيڪ، دل جي پوري همت سان، اؤ سان اڪثر ڪيون ويئو هو، Possessed-Self هو. ماڻهو، هن کي ڏسي سوچڻ پيا ته جيل ۾ ساندہ ستاويهہ سال رهڻ کان پوءِ به ڪوئي ايترو شانت رهي سگهي ٿو؟ آمريڪا مان نڪرندڙ رسالي ٽائيم جي رپورٽر لکيو آهي ته هن جرمن ناول نويس گُنٽرگراس جي نازي جرمنيءَ ۾ آپاريل ڏڪار ۽ هنسا تي تقرير ٻڌي، ونڪلاف هئول ڏانهن منهن ڦيرايو جو هن کي ڪوئي بن جو پراڻي Wood land creature ٿي لڳو. جمي ڪارٽر ۾ ساڪيات مدرتا (Likable sweetness) هئي جا ٽيج وان پئي لڳي، جيتوڻيڪ هو چيڙهالو ماڻهو آهي. سڀ ان ڳالهه تي ويچار ڏئي رهيا هئا ته ڏڪار ڇا آهي؟ ڇا ڏڪار هڪ ڪارو سج آهي (Black Sun) جيئن هڪ ليڪ چيو آهي، پر اهو ڪاري سورج جو تصور جڻ نفرت کي وڌيڪ آبرو ڏئي رهيو هو. ڪنهن ڏڪار کي White Whale (اچي ويسر) سان تشبيهه ڏني. تشبيهون ڪهڙيون به هجن، نفرت تي بحث ڏاڍو مشڪل آهي، ڇو ته نفرت هڪ اسرار به آهي ۽ ڪرفهمي به آهي. مون پنهنجي ڪتاب ’ڪي جو ٻيجل ٻوليو‘ ۾ لکيو هيو ته:

اڻاهہ اڏما ڏڪار ۾ ها، ڏڪار جا پيار جي سگهي آ،
سوين امرڪيت آدميءَ جا، نه چانڊنيءَ ۾ نه پيار ۾ ها.

ان شعر ۾ به مون آن ڏڪار جي ڳالهه ڪئي هئي، جا پيار جي سگهي آ. ان ڪري ڏڪار ڀا ته ايتري ڪوڙهي ٿئي ٿي، جو سمجهه کان مٿاهين ٿئي ٿي، جنهن جي ڇيد ۾ سگهلتا نه آهي، جيئن ڪلپنا دت جي ڪتاب ’چاٽگام جا انقلابي‘ ۾ نه آهي، يا ته ادا بڻيو بي سمجهيءَ جو ڪارڻ ٿئي ٿي، جيئن تازو پاڪستان ۾ ٿيل دهشت گرديءَ ڪنهن ڪاري خمار جو تصور پئي آپاريو، جنهن جي آئت موت سان ساز باز هئي. آسلو ڪانفرنس ۾ ڪوي ۽ ليکڪ جي آتم وادي Subjectivists هئا، سي ڏڪار جي جڙ ساڻپوءَ جي من ۾ ڳولي رهيا هئا ۽ جي ٻاهر واردي هيا.

Objectivists هئا، يعني اقتصاديات (Economics) جا ڄاڻو هئا، يا تاريخدان هئا يا قانون سان واسطو رکندڙ هئا، انهن اهڙا خيال عوامي سمجهي رد ڪري ڇڏيا ۽ ڏڪار جو سبب انسان جي اردگرد ۾ ڏيکاريو ۽ ان وايو منڊل کي ڪوٺيو جنهن ۾ ماڻهوءَ جي آجيو ڪا هئي. جان ڪينٿ (John Kenith Gatbraith) چيو ته: Hard visible circumstances define reality يعني ته ڪن پڌريون حالتون حقيقت جي شرح ڪن ٿيون. ايلينا بانر(Elena Bonner) جا جڳ مشهور آندري سخاروف جي وڏوا آهي، آن چيو:

Moral concepts are lovely but key is governing these things by Law.

يعني اخلاقي خيال ته پيارا آهن. پر هر ڳالهه جي ڪنجي اها آهي ته قانون سان حڪمراني ڪيئن ڪجي.

وڪلاف هئول، چيڪوسلوواڪيا جي صدر ته تقرير ڏني ائين شروع ڪئي ته هن کي نفرت لاءِ دل ۾ جڳهه ڏني ڪانه آهي، جيئن سان چوان ته مون وٽ نفرت لاءِ دل ۾ ڪا جڳهه، ڏني نه آهي. ڏڪار ۽ پيار ۾، خاص ڪري آتيت آتمڪ پيار ۾، گهڻو ڪجهه هڪجهڙو آهي. مثال طور پيار ۾، هي ڪنهن ٻي دل ۽ نظر جو ڪجهه وجهن، ۽ پنهنجي سچائپ کي ان سان واڪي ڇڏڻ جو عنصر موجود آهي. اهڙي طرح ڏڪاريندڙ به پنهنجي مراد لاءِ سدائين سيڏائيندو آهي، آن سان واڪيل هوندو آهي ۽ هن جو هر ڪرم انهيءَ اونداهي ڏڪار سان آپرندو آهي. ڏڪار ڪريل فرشتي (Fallen angel) جي صفت آهي. اها روح جي اها ڪيفيت آهي جنهن ۾ انسان خدا ٿيڻ چاهيندو آهي، پر انت جڏهن خدا تي ويچاريندو آهي ته ان نتيجي تي پهچندو آهي ته نفرت خدا نه آهي. محبت خدا آهي. علامتي ڏڪار سان پريل انسان کي هڪ گنڀير منهن هوندو آهي. هو غصو ڪندو آهي ۽ جلد بازي ڏيکاريندو آهي. ٻاڙا ٻول ٻوليندو آهي، چيخ پڪار ڪندو آهي، هن لاءِ پاڻ سان ٻاهر نڪرڻ دشوار هوندو آهي ۽ هو پنهنجو مونڪ پڻو ڏسي نه سگهندو آهي. ڏڪار تي ان ڪانفرنس جي ڪارروائي پڙهي، سان

ان نتيجي تي پهتس ته ان ۾ بحث جو موضوع نه رڳو ڏڪار هئي.
پر آئيندي لاءِ اميد به هئي ۽ اميد ۾ اهو اَنيو هوندو آهي ته جيئن ۽
ان جي ڪاريه ڪي معنيٰ آهي. مونکي ائين لڳو ته هن نندي ڪتاب
۾ به ڏڪار ڪمفهمي ۽ جي نشاني آهي ۽ آئيندي لاءِ اميد جي
معنيٰ آهي. مون کي ائين لڳو ته شاه، سچل ۽ سامي به ساڳي ڳالهه
چوندا هئا ۽ انهن کي به اهڙي تاريخ ورثي ۾ ملي هئي، جنهن انهن
۾ ساڳيا جذبا اڀاريا هئا، جن جو اظهار اوسلو ڪانفرنس ۾ ڪيو
ويو هو. ڇا شاه لطيف جي دور ۾ سنڌ جي دشمن شاه بيگ ارغون،
مخدوم بلاول تي ڪفر جو الزام ڏئي، هن کي گهاڻي ۾ نه پيڙهايو
هو؟ ڇا جهوڪ واري شاه عنايت کي ان ڪري شهيد نه ڪيو
ويو جو هن انسان جي انسان سان محبت ۽ هڪجهڙائي جو نعرو
ڏئي هنيو؟ اها تاريخ ڏي ته انهن ستن جي رچنا جو سبب هئي.

جهڄان پسيو جهوڪ، آيل سنگهارن ري ۽.

يا

مون سي ڏٺا ماڻهو، جنهن ڏٺو پرين کي.

تاريخ جا ڪيترا نه اوندها دور ڏٺا هئا شاه، سچل ۽ سامي؟

نادر شاه جي حملي وقت شاه جي عمر پنجاهه ورهيه هئي. سچل ٻارنهن ورهين جو هو ۽ سامي ڏهن ورهين جو هو. نادرشاه، ميان نور محمد ڪلهوڙي جو وڏو پٽ محمد مراد ياب ۽ ٻه پاڌر يرغمال طور (hostages) ڪري وٺي ويو هو. جڏهن ١٧٤٧ع ۾ نادر شاه قتل ڪيو ويو، تڏهن ٻن سالن کان پوءِ نورمحمد جا پٽ ۽ پاڌر سنڌ موٽيا، ان وقت سچل ۽ سامي ويهن ۽ اُڻويهن ورهين جا هئا ۽ جڏهن سنڌ جو ولي عهد، محمد مراد ياب سنڌ واپس آيو، تڏهن شاه لطيف جي عمر ٦٢ ورهيه هئي ۽ ان کان هڪ سال پوءِ هو گذاري ويو. ان ساري دور ۾ نه رڳو سنڌ ۾ ڌارين لاءِ ڏڪار هئي ۽ انهن جي خلاف جدوجهد هئي. پر ڪنهن حد تائين سنڌ ۾ هڪ ٻئي لاءِ مذهب جي نالي ۾ ڏڪار هئي ۽ جي اها ڏڪار نه هجي ها ته اڳتي هلي ٽالپور دور ۾ نائون مل نه پيدا ٿئي ها. سان ٽالپور دور کي

سنڌ جي نيم آزاديءَ جي دور ۾ شامل ٿو ڪيان. ان کان سواءِ به سنڌ ست سو سال آزاد رهي هئي- سومرا، سما، ڪلهوڙا آزاد حڪمران هئا ۽ سنڌي هئا. سنڌ هڪ State هئي. اهي حاڪم به عوام ۾ اها محبت پيدا ڪري نه سگهيا هئا، جا دين ڌرم جا ويڇا واري ڇڏيندي آهي، پر ڪلهوڙا دور ۽ ان کان پوءِ جا شاعر هڪ Siesmograph يعني زلزلي ماپ جي اوزار وانگر ڏوڏا محسوس ڪري رهيا هئا. اهي پنهنجيءَ شاعريءَ جي ذريعي اها محبت پکيڙي رهيا هئا جا هڪ قوم جي فردن کي پنهنجي قوميت جو شعور ڏيندي آهي. پشڪن لاءِ ڪنهن چيو هو ته هو هر زار کان وڏو آهي. اٿين شاه لاءِ به چئي سگهجي ٿو ته هو سنڌ جي ڪنهن به بادشاه کان وڏو آهي.

اها محبت اوهان کي پريم مارگ تحريڪ جي بانيءَ گورو ڪنات، رامانند، رامانج، ڪبير نانڪ ۽ ميران تائين ملندي، پر ايتري رچي ريتي ٿيل نه ملندي جيتري شاه، سچل ۽ ساميءَ ۾ ملي ٿي. دراصل اها هڪ پئي سان محبت ۽ امن جي ڪيفيت هنن کي سنڌ جي ورثي مان ملي هئي؛ صدين جي ورثي مان ساڍا ٽي هزار سال پيءَ سيءَ کان اٿاويهه سؤ بيءَ سي تائين، اسان وٽ جنگ و جدل جو ڪوئي نشان نه آهي. آريه جڏهن يورپ مان ايران ڏانهن آيا، تڏهن جنگ ۾ رڌل رهيا. سنڌ ۾ پهريان ٥٠٠ سال هو امن سان رهيا، جنهن وقت نه هنن ۾ Caste system هئي، نه هنن کي راجا جو تصور هو، نه فوج هئي. مذهب جو به ڪوئي واضح تصور نه ٿو ملي. فقط City states ٿيون ملن. اهو پيار، امن ۽ پاڻپي جو دور هو. خوشحاليءَ جو دور هو. B-C ٣٥٠٠ ۾ نه رکو اسان ڪجهه پوکيندا هئاسين، پر آڏاڻو به اسان جي ايجاد هو. آڏاڻو جا هڪ مشين هئي، جنهن تي ڪپڙو ڏاهيو ويندو هو ۽ فخر سان مصر ۾ بادشاهن جون ميون سنڌ جي ڪپڙي ۾ ويڙهيندا هئا. سڪندر اعظم هتانجي ڪجهه ڏسي حيران ٿي ويو هو ۽ ان کي Vegetable wool چيو هيائين ۽ هتان هاري يونان ڏانهن ڪجهه جي پوک لاءِ

موڪليا هيائين. ٻنھي ۽ جان مارشل موهن جي دڙي جو نقطو ڪ نه. ڪوليو هو. جي موهن جي دڙي جي وڏيڪ ڪوتائي ڪئي وڃي ۽ ان مان نڪتل مهرن تي لکيل لکت پڙهي وڃي ته اسان جي تهذيب عراق جي تهذيب کان به وڏيڪ قديم ثابت ٿيندي ۽ اسان جي قوم دنيا جي پهرين مهذب ترين (Most Civilized) قوم ليکي ويندي. بدقسمتي هتي پروان چڙهي ۽ ان کان پوءِ سنڌ ۾ عدم امن ۽ پيار آندو. نهروءَ Discovery of India ۾ لکيو آهي ته فرانس ۾ آندري مالرو جڏهن هن سان مليو ته هن کان پهريون سوال اهو ڪيائين ته ”نهرو! اهو ڪيئن ٿيو ته بدقسمت ڀارت مان چين، جپان وغيره ملڪن ڏانهن وڃي نڪتو ۽ رت جي ڦڙي وهائڻ کان سواءِ، هتي هندو مت ڇانئجي ويو؟“ نهروءَ جواب ڏنو ته ”اهائي ته اسان جي ڌرم جي خوبي آهي ته آهنسا ست“ نچوڙي، باقي ڦوڪ آچلائي ڇڏيندي آهي.“ مون کي Discovery of India پڙهي چاليهارو سال ٿيا. پر مان پانيان ته ان ۾ ڪم آندل لفظ لڳ ڀڳ ساڳيا هئا.

اوهان ته چاڻو ٿا ته هندستان ۾ ذهني انقلاب لاءِ وڏي ۾ وڏي ڪوشش ابوالفضل ۽ فيضيءَ ڪئي هئي، جي سيوهڻ جا سنڌي هئا ۽ اتفاق سان ٻنهي جي پيءُ جو نالو شيخ مبارڪ هو، جو منهنجو ئي جو نالو آهي.

مونکي احساس آهي ته مون شاهه، سچل ۽ ساميءَ تي گهٽ ڳالهايو آهي. پر سنڌ تي وڏيڪ ڳالهايو، ڇو ته شاهه، سچل ۽ سامي سنڌ جو روح هئا، ۽ پيار، محبت ۽ امن جو شاعري ۾ اهو پيغام هئا، جو سنڌ جي تاريخ اسان کي ڏنو آهي. اهو پيغام اسان جي رڳ رڳ ۾ رچيل آهي ۽ اوهان سنڌ مان، پاڻ سان ڪٺي آيا آهيو. اهو ئي پيغام هو جنهن مونکان ٻه واري جنگ جي مخالفت ڪرائي هئي ۽ مون اهو نظم لکيو هو:

هي سنگرام
سامهون آ ناراڻ شيام!

ساميءَ جو ڳهر ته شڪارپور ۾ منهنجي اباڻي ڳهر کان سڌ ۾ڌ ئي آهي ۽ مون ڪيئي نوان سلوڪ سامي جي ناليءَ لکيا آهن. مون ائين سمجهيو آهي ته سامي مون ۾ ائين آهي، جيئن سنڌ جي مٽي مون ۾ آهي. اهو ساميءَ جو ڳهر، شاه ۽ سچل جو روضو، سنڌ جي مٽي، سنڌ جو پاڻي، اُتر جون لڪون ۽ لاڙ جون هوائون اوهان کي اڃا تائين ياد ڪن ٿيون. ڀارت جي ڪنهن به شاعر پنهنجي مٽيءَ سان محبت ۽ قوم پرستيءَ جي اهڙي ثابتي نه ڏني آهي، جهڙي سچو اهو چٽي ڏني آهي:

دیس سچل دا شہر درازا مکانا ملتان.

شاه لطيف کي دنيا جي جاگرافي جي پوري خبر ته نه هئي ۽ نه اهڙي خبر اُن دور ۾ ڪنهن کي ٿي سگهي ٿي، پر هن کي اها خبر ته ضرور هئي ته هن نندڍي کنڊ جو دارومدار چوماسي تي آهي، ۽ برسات جي ضرورت سنڌ کي سڀني کان وڌيڪ آهي. تڏهن هن اها سٽ چٽي هئي 'اندر جنين اُڃ، پاڻي اُڃيو تن کي،' جيئن روميءَ چيو آهي.

تشنگان گر آب جويند درجهان،
آب مي جويد به عالم تشنه گان.

(يعني ته نه رڳو اُڃايل پاڻيءَ جي ڳولا ۾ سرگردان هوندا آهن، پر پاڻي به اُڃايلن کي ڳوليندو وتندو آهي.)

مان شاه جي هندل سنڌل جاگرافيءَ جي ڄاڻ واريون سٽون ڪٿي، اوهان کي فقط هن جون اهي سٽون ٻڌايان ٿو، جي هن نندڍي کنڊ لاءِ لکيون هيون، جنهن جو سير سفر ڪنهن حد تائين هن ڪيو هو ۽ آهي آهن:

وڃون وسن آئيون، چوڏس ۽ چوڌار،
ڪي دهليءَ، ڪي دکن، ڪي گرڙن مٿي گرنار،
ڪن جنبي جسلمير تان، ڏنا بيڪا نير بڪار،
ڪنهن ڀڄ ڀڄائيو، ڪنهين ڍٽ مٿي ڍار،
ڪنهين عمر ڪوٽ تي وسايا ولهار.

....

سائينم! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست، تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!

اها آهي سنڌ جي آسيس، عالم سڀ آباد ڪرين، اها آهي اسان جي ۽ اڇين سيپتا جي پڪار، جا اڄ ڏائين گونجي ٿي ۽ چئي ٿي ته نفرت نفرت کي جنم ڏئي ٿي. اسان نفرت مان نٽا ڇاڙون، اسان نٽهن کان ڇوٽي ۽ ڏائين محبت آهيون. اسان سيما جي هن پار آهيون، يا سيما جي هن پار، هر اهو ساهوارو اسان جو ڀاءُ آهي، جنهن کي اسان انسان چئون ٿا،مان پنهنجو شعر ورلي ڪنهن تقرير ۾ ڏيندو آهيان، پر هتي پنهنجون ٻه سٽون ٻڌائڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهان.

اسان سنڌ وارن ازل کان 'ايـاز'
ڪنهين لاءِ مندي سمائي نه من.

اهو آهي اڄ ڏائين انهيءَ مٽيءَ جو پيغام جنهن شاهه، سچل ۽ ساميءَ جهڙا عظيم شاعر پيدا ڪيا آهن، جن جي نالن کان دنيا ٿورا واقف آهن پر جن جهڙي امن ۽ پيار جي پيغام سان اڄوڪي دنيا گونجي رهي آهي. انگريز شاعر وليم بليڪ (William Blake) جو خود شاهه، سچل ۽ ساميءَ جي طبيعت وارو وحدت الوجودي يا ويدانتي شاعر هو، ان جو چوڻ هو ته ڪلاڪارن يا ڪوين کي Divine Vision يعني ايشوري درشتي يا رحماني مشاهدو مليل آهي، ۽ اهي Etemal Momemt ۾ گهارن ٿا، انادي پل ۾ يا ابدي لمحي ۾ گهارن ٿا، چيو ته ان وقت ئي شاعر جو ڪاري پورو ٿئي ٿو ۽ وقت جا سارا وڏا واقعا شروع ٿين ٿا يا تصور ۾ اچي سگهن ٿا، فقط هڪ پل ۾، دل جي هڪ ڌڪ ڌڪ ۾.... اهو پل جڏهن نرهه پارون ٿي اچي ۽ ان جون سڳنڌون ڦهلجي وڃن ٿيون، هڪ بهاڙي جهرڻي وانگر آهي، جو صاف سنگمرمر جي ڏارا مان وهي نڪري ٿو ۽ ان کي شاعر جي آبدي مشاهدا آنساهن ٿا.

اها ڳالهه هر دور ۾ سچي وئي آهي، غالب چيو هو ته:

آتي هين غيب سي يـه مضامين خيال ۾،
غــالب صرير خامـه نوائـي سروش هـي.

اردوءَ ۾ خامه قلم کي چوندا آهن ۽ سروش جبريل يا انهيءَ فرشتي کي چوندا آهن جو پيغام پهچائيندو آهي. يعني اي غالب! هي مضمون غيب مان خيال ۾ اچن ٿا، ڪاغذ تي قلم جو آواز ڄڻ فرشتي جو سڏ آهي.

مان اڪيلين پيري جڏهن لنڊن ۾ ٿيمز ندي جي ڪناري تي بيٺو هوس ته T.S.Eliot جون هي سٽون منهنجي ڪنن ۾ ٻرڻ لڳيون هيون.

under Brown fog of a winter dawn,
A crowd flowed over london bridge,
I had not throught death had undone so many

(مايا روپي شهر،
سياري جي ناسي ڌنڌ ۾،
هڪ انبوهه لنڊن جيپل تان وهي رهيو آهي، ڪيترا نه ماڻهو آهن.
مون کي سڌ نه هئي ته موت ايترن کي ختم ڪري ڇڏيو آهي.)

اهڙيون سٽون هڪ نئِڪ بند لکي نه سگهندو آهي،اهڙيون سٽون الهام وانگر ايندڙيون آهن، اڻين ماسڪو ۾ مون کي مائڪو فسڪيءَ جا شعر ياد آيا هئا ۽ استنبول ۾ ناظم حڪمت جا. انهن شاعرن جا سياسي نظريا الڳ هئا، پر انهن ۾ هڪ شيءِ ساڳي هئي. انهن اهي شعر انهيءَ انادي پل ۾ رچيا هئا. جڏهن وقت بيهجي وڃي ٿو، جڏهن اهڙي ڪائي شڪتي هنن جي مٿ ۾ اچي وڃي ٿي، جا هن سنسار کي هلائي رهي آهي. هو خلقڻهار آهن ۽ خدا وانگر پنهنجي دنيا خلقي چاهن ٿا. دنيا جا خدا، جي دنياکان وڌيڪ پائدار آهي. هزارين سال ٿي ويا آهن، پر هيلن هومر جي شاعريءَ ۾ زنده آهي، شڪنتلا ۽ آروشي، ڪاليداس جي ڪويتا ۾ امرتا پائي چڪيون آهن. شاه ۾ ته اوهان کي مومل، سسئي، ليلا، ڪونرو، سهڻي ۽ مارئي، موکي متارا، جيڪرا جاڳندا نظر اچن ٿا ۽ سامي ۾ به ساڳيا

اوڏوت، ساڳيا ڪاپڙي نظر اچن ٿا، جن ڪام ترشنا کي تياڳي ۽ هن سنسارکي تچ سمجهي ريٽي چڏيو هو ۽ جن جو پڙلاءُ اڄ به انسان ۾ آهي، ۽ سچل انهيءَ سچ جو ڳولائو هو جنهن دين ڌرم جي آپاريل ڏکار کي ريٽي، ڏنڌ ۾ سچ جو سچ آپاريو هو. انهيءَ شاعريءَ ۾ مٽيءَ جي اها مهڪ هئي جا اوهان سان اڄ به سات آهي اهو سنڌوءَ جو پاڻي جنهن توهان ۽ اسان جي سرير کي مٽيءَ سان ملي ڏاهيو هو. اهـا هوا جنهن ۾ سنڌ جون صدين جـون آتمائون ڦرنديون وتن ٿيون، اهي پکهر ڦڙا ۽ رت ريـلا جي توهان ۽ اسان ۾ ساڳيا آهن ۽ جن سنڌي سماج جي اڏاوت ڪئي هئي، اهي سڀ ڳالهيون شاه، سچل ۽ ساميءَ جي شاعري ۾ سمايل آهن. اسان شاه ۽ سچل کي ساميءَ کان ڪڏهن به ڌار نه سمجهو آهي، ڇوته سامي به سنڌ جون صديون آهي، جي ويدڪ دورکان به ڪيترو وقت اڳي جون آهن، اهي چينتائون، اهي چنتائون جي ساميءَ جي ڪويتا ۾ آهن، اهي سنڌي سڀيتا جو اٽوٽ حصو آهن، اسان انهن کي اوپريون نٿا سمجهون، توڙي اوهان هتان جي ڌرتي اپنائي آهي. اوهان مان ويجهي چڪ ۾ جيڪي به سنڌ ڏسي آيا آهن، اهي ڄاڻن ٿا ته اسان جي نئين نسل کي شاه، سچل ۽ ساميءَ سان ڪيترو نـه پيار آهي، انهن کي پنهنجي ڌرتي ۽ سڀيتا ڪيتري نـه پياري آهي ۽ ان جي آئيندي جو ڪيترو نه اونو آهي! مون دنيا جا سڀ شاعر لڳ ڀڳ پڙهيا آهن، پـر مان پاڻيان ٿو ته منهنجي ديس جـي ڪويتا نهايت اوچي آهي ۽ دنيا جـي ڪنهن بـه ڪويتا سان پيٽي سگهجي ٿي. ڪيئي سال اڳ جڏهن مون شاه جي پوري رسالي جو اردو نظم ۾ ترجمو ڪيو هو ته ان تي مهاڳ لکڻ کان اڳ مون ڊاڪٽر سورلي جو هڪ ڪتاب آمريڪا مان گهرائي پڙهيو هـو. ان ڪتاب جو نالو **Musa Pravagens** هو. اهي لفظ انگريزيءَ جا نه آهن ۽ مان پاڻيان ٿو تـه انهن جي معنيٰ **Tribute to the Muse** آهـي. ان ڪتاب ۾ هن دنيا جي ڪيترن ئي ڪلاسيڪي شاعرن جـا ترجما ڏنا آهن، انهن ۾ لئٽن ۽ گريڪ شاعر به شامل آهن، جرمن شاعر به

آهن، عرب ۽ ايراني به آهن، اردوءَ جو علامه اقبال به شامل آهي ته سنڌيءَ جو شاه لطيف به. ڊاڪٽر سورلي وڏو Linguist هو ۽ هن اها شاعري اصل ۾ پڙهي هئي ۽ ڪتاب ۾ هڪ پاسي کان اصل شعر ڏنو ويو آهي ۽ ٻئي پاسي کان ان جو انگريزي ترجمو ڏنو ويو آهي. مهاڳ ۾ لکيو ويو آهي ته انهيءَ مجموعي ۾ شامل ڪيل شاعرن ۾ شاه لطيف سڀني کان وڏو آهي.

منهنجا ڀائرو ۽ ڀينرون! اوهان جتي به هجو، خوش هجو، اها سڀيتا جا اوهان اسان وٽ پنهنجي ڇڏي، يا اوهان پاڻ سان هتي آندي آهي، اها املهه آهي. اسان تي سنڌ جي ڌرتي جي اهڙي ڇاپ آهي، ان اهو پيار جو سنديش ڏنو آهي، جنهن جي ڳولا ۾ هيءَ ڌرتي ڪار سان پريل دنيا اڄ به هتوراڙيون هڻي رهي آهي. اڄ به ساري دنيا چئن ڌڪار مي گهيري ۾ آهي. اڄ نازين يهودي ميدانڪ ۽ آوشونس واريون ڪئمپون وساري نه سگهيا آهن، جتي نازي جرمني ۾ لکين يهودي گئس چئمبر ۾ ماريا ويا هئا ۽ نوڙي نيورمبرگ وارا مقدما ختم ٿي چڪا آهن ۽ ان جو پويون قيدي هرمن هيس چاليهه سال قيد ڪاٽي مري چڪو آهي ۽ جيتوڻيڪ اولهه ۽ اوڀر جرمني هڪ ٿي ويا آهن ۽ جرمني نيٽو جو ميمبر آهي، تڏهن به نفرت جا شعلا مڪمل طوراڇا اُجهاميا نه آهن ۽ انسان انسان کي معاف نه ڪيو آهي. ان ڪري ٿي ڪجهه مهينا اڳي اوسلو ۾ اها ڪانفرنس ٿي جنهن جي مون اڳ ڳالهه ڪئي آهي.

ليننگراڊ ۾ منهنجي هڪ پاڪستاني همسفر مون کي ٻڌايو هو ته هن کان گرداسپور جا واقعا اڃا وسريا نه آهن ۽ هوءَ اهو وساري نه سگهي آهي ته انسان بنيادي طرح ظالم ۽ وحشي آهي ۽ هن کي بکڙ جا نهن ڏبا ته هو تنهنجون اکيون ڪڍي وجهندو. ان تي مون هن کي چيو هو ته ورهاڱي وقت سڀئي وحشي ٿي پيا هئا ۽ ان ڪري ان دور ۾ ڪرشن چندر پنهنجي ڪتاب جو نالو ٿي هروحشي هين رکيو هو. پوءِ به ورهاڱي وقت تون سنڌي قوم سان وحشت يا درندگيءَ جا واقعا منسوب نه ڪري سگهندينءَ.

جن جي ڪري اسان کي شرمندگيءَ سان ڪنڌ جهڪائڻو پوي.
هاڻي ته دنيا ڪي ڀرپور احساس ٿيو آهي ته انسان پنهنجا مسئلا پيار سان ئي حل ڪري سگهي ٿو ۽ نفرت ڪنهن به مسئلي جو حل نه آهي. حافظ چيو آهي:

فنا پذير بودهر بناڪ مي بيني،
بجز بنائي محبت ڪه خالي از خلل است،
يعني ته هر بنياد فنا ٿي وڃڻو آهي،
سواءِ ان بنياد جي جو خلل کان خالي آهي.

آخر اسان ڪيسين، ائيلا، هٽلر، اسٽالن ۽ خميني پيدا ڪندا رهنداسين ۽ نيٺ ته دنيا ۾ پيار جا پيغمبر پيدا ٿيندا ۽ هڪٻئي لاءِ ڌڪار ختم ٿي ويندي!

ساميءَ جي هيءَ سٽ ڪيتري وقت کان منهنجي دماغ ۾ ڦرندي رهي آهي ۽ اهڙي سٽ ورلي ڪنهن شاعر لکي آهي:

سيڪڻ سگهر ٿوڪ، لڪڻ تنهن کان اگهرو.

ڇا اسان رڳو سڪندا رهنداسين ۽ لڪندا رهنداسين؟ مان ان ڏينهن جي انتظار ۾ آهيان ته ڪڏهن ٿو ڪوئي اچي جنهن جا چپ عيسيٰ وانگر هرندڙ ٽانڊن سان پاڪ ڪيا ويندا ۽ هو سچو سچ چئي ڏيندو؟

في الحال مان هيءَ تقرير 'سُر سامونڊي' مان ڪجهه بيتن سان ختم ڪيان ٿو:

مون آيي تڙ پاس پرين پڳهه ڇوڙيا،
هو الله آهار اوهريا، آنءَ دم دم دعا ڪنديس،
آس نه لاهينديس، موٽي ايندا مون ڳري،
مون آيي تڙ وٽ، پرين پڳهه ڇوڙيا،
ڪا مون ۾ ڏي کهٽ، نه ته سڄڻ سهاجها گهڻو.

نوٽ: اوسلو ڪانفرنس جي باري ۾ مواد امريڪي رسالي 'ٽائيم' تان ورتل آهي. (اياز)

٢٨ فيبروري تي حيدرآباد ۾ ٿيل سنڌياڻي تحريڪ جي مشاعري ۾ ڪيل صدارتي تقرير

محترم رسول بخش پليجو، سنڌياڻي تحريڪ جون ڀينرون ۽ ٻيا حاضرين.

مان مشاعري جو شاعر نه آهيان ۽ جيستائين ڪنهن مشاعري کي، اڄوڪي مشاعري وانگر، مقصديت نه هوندي آهي، آءٌ ان ۾ شريڪ نه ٿيندو آهيان. اڳي سنڌ ۾، سانگهي ۽ ڪڏا ڪان وٺي خليل ۽ واصف تائين جي مشاعرا ٿيا، انهن ۾ فقط قافيه پيمائي ڪئي ويندي هئي ۽ سا به بقول مولانا گرامي، مير ۽ مومن کان وٺي داغ دهلوي ۽ امير مينائيءَ جا اردو ديوان ڏسي، انهن جي غزلن مان قافيا اُڌاري، اردو غزل جي تشبيهه ۽ استعاري جي مٽي پليت ڪئي ويندي هئي. اهي گل ۽ بلبل جي ڳالهين ڳائڻ وارا شاعر، جن کي نه دنيا جي شعر و ادب جي ڄاڻ هئي نه، اها خبر هئي ته، انهن جي چوڌاري ڇا وهي واپري رهيو آهي، ون يونٽ جا ادبي ٺوٺيون ٿيا ته ٻيا ۽ جڏهن انهن سنڌ جي آزادي پسند شاعريءَ جي ڀرپور مخالفت ڪئي، تڏهن رسول بخش پليجي پنهنجو شاهڪار ڪتاب 'انڌا اونڌا وڃ' لکي، انهيءَ جي معنيٰ شاعريءَ جي قلعي کولي وڌي ۽ ان جي نظرياتي ڍونگ کي ڍاهي پَٽ ڪري وڌو. اڄ واري مشاعري کي اوهان قومي مشاعرو چئو آهي ۽ چڱو جو اوهان ائين چيو آهي ڇو ته اوهان لاءِ قوميت جي ڀرپور احساس ۽ انهي شعور جي ضرورت آهي جو اوهان کي پنهنجي تقدير جي ٽوڙ تائين پهچائيندو. پليجي صاحب اوهان کي باربار پڙهائي جا بيت پڙهائي اُتساهه ڏياريو آهي ڇو ته پڙهائي سنڌ جو ماضي ۽ مستقبل به آهي ۽ اوهان جي حال جو آئينو به آهي.

سنڌ جي جديد شاعريءَ پنهنجي ماضيءَ سان ناتو رکيو آهي

دنيا جي جديد شاعريءَ وانگر رشتو منقطع نہ ڪيو آهي پر آن ڪي صدين جي ادبي حاصلات سان بہ جوڙيو آهي ۽ دنيا جي جديد ادب سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي، پنهنجي لاءِ ائين راهہ هموار ڪئي آهي، جيئن ٻين دنيا جا ٻيا ديس ڪري رهيا آهن.

مان تازو ڀارت مان موٽيو آهيان ۽ آنان جي ٻولين ۽ فرقن خاص ڪري امبيڊڪر جي ٻوڌلڪن جي دلت ساهت جو مون چڱيءَ طرح مطالعو ڪيو آهي ۽ آن مظلوم فرقي جي زهرخند کي چڱيءَ طرح پرجهيو ۽ پروڙيو آهي. مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان تہ سنڌي شاعري ڀارت جي ڪنهن بہ پرانت جي شاعريءَ کان پٺتي نہ آهي، بلڪ ڪافي اڳيرو آهي. پاڪستان ۾ تہ سنڌي شاعريءَ جي افضليت اڳي ئي تسليم ٿي چڪي آهي ۽ فيض جهڙي شاعر ان جو اعتراف ڪيو آهي. اوهان جا نوجوان شاعر هن وقت جيڪي لکي رهيا آهن، آهو اڳتي هلي، سنڌ جي تهذيب ۾ چوٽي ڦل وانگر نظر ايندو.

هن وقت گهڻيءَ پيٽ ڀرائيءَ ڪري، آمريڪا ۽ يورپ ۾ شاعري لاءِ آهو اتساهہ نہ رهيو آهي، جو والٽ وٽ مئن، مائڪو-نڪسي ۽ لوئي آراڳون واري زماني ۾ هو. اڄ ڪلهہ ٽين دنيا جي شاعري پڙهندڙن کي وڌيڪ متاثر ڪري رهي آهي. شاعري هروڀرو سماجي مسئلن جي حل جو ذريعو نہ آهي، پر جيستائين ڪنهن ديس جو وجود ئي خطري ۾ آهي، آها پاڻ کي آنهن مسئلن کان پاسي نہ ٿي رکي سگهي. بمبئيءَ ۾ منهنجي دوست گنگي سامتاڻيءَ مون کان پڇيو هيو تہ جڏهن اهي سماجي مسئلا حل ٿي ويندا، جن تنهنجي شاعريءَ کي آلجهائي رکيو آهي تہ پوءِ تنهنجي شاعريءَ جو ڇا ٿيندو؟ مون هن کي چيو هو تہ منهنجا همروطن اهو سوال تہ پنهنجي زندگيءَ جي باري ۾ بہ نہ ٿا پڇن تہ جي اسان نہ بچياسين، تہ پوءِ سنڌ آزاد ٿي تہ ڇا، نہ ٿي تہ بہ ڇا! دراصل جي سنڌ جو وجود خطري ۾ آهي تہ آن جي ٻوليءَ جو وجود خطري ۾ آهي ۽ جي ڪنهن وقت سنڌي ٻولي ئي نہ رهي، تہ منهنجي سنڌيءَ شاعريءَ

جي اهميت ڪهڙي رهندي! مون مشهور ڪهاڻي نويس لعل پشپ کي به ساڳي سوال جو جواب ڏيندي چيو تہ جي سو سالن گذرڻ کان پوءِ ڪنهن به شاعر جون سؤ سٺون امر سمجهيون وڃن تہ هو عظيم آهي ۽ اوهان کي وليم شيڪسپيئر ۾ به اهڙيون سؤ سٺون ڏٺي نہ ملنديون جيئن اسان جي شاهہ لطيف ڀٽائيءَ ۾ موجود آهن جي اسان جي روح ۾ اڄ بہ اهڙين ولوڙا وجهي رهيون آهن جٽن چاڏين ۾ مانڌاڻيون وجهنديون آهن. موجوده سماج سان واڳجي، شاعري پيغمبري نہ رهندي، اها ڳالهہ مان مسترد ڪيان ٿو.

مون کي تہ پاڪستان جي هر صوبي لاءِ بنيادي حل اهو ٿو نظر اچي. جيڪڏهن پنجاب انگريز سامراج جي مسلط ڪيل تهذيبيءَ غلاميءَ مان نجات حاصل ڪري ۽ ان چڪر مان ٻاهر اچي، جنهن ۾ اڄا تائين هو هٿوراڙيون هڻي رهيو آهي تہ هو پنهنجو تشخص ڀائي سگهندو جو هو اڄ وڃائي ويٺو آهي، ۽ پاڪستان جا چارئي صوبا بخوبيءَ هڪ ٻئي جي ويجهو اچي، هن اثر اولهہ برصغير جي جمهوريت صحيح معنيٰ ۾ هلائي سگهندا.

مزاحمتي شاعري (Poetry of Resistence) جي تيستائين اهميت آهي جيستائين ظلم آهي. نازيءَ جرمنيءَ ۽ فرانس جي والار جي لوئي آراگون، آندري بريٽون (Andre Breton) ۽ پال الووار جهڙن سٺن شاعرن مخالفت ڪئي هئي جو تہ اُن دور جي نجات نازي جرمنيءَ جي خاتمي ۾ هئي، انهن ۾ لوئي آراگون ڪميونسٽ هو ۽ آندري بريٽون ۽ پال الووار سرريل (Surreal) شاعر ها ۽ ماورائي حقيقت پسنديءَ کي فن جو سرچشمو سمجهندا هاءِ سوچ جي بنيادي اختلاف جي باوجود هو اهو سمجهن پيا تہ هٽلر جو مين-ڪئمپف (Mein Campf) ۽ ان جي زير اثر تصنيفون ۽ خيال انسان کي اونداهيءَ ڏانهن ڌڪي رهيا ها ۽ تهذيب جي آها مشعل وسائي رهيا ها جا سقراط کان وٺي برگسان تائين ٻاري وئي هئي. اُن دور ۾ لکيل هسپانوي شاعر آلبرٽيءَ جو هي نظم ڪهڙو نہ آنساهيندڙ هو، ”آف! اسان هن ڪاريءَ رات کي پاسيرو ڪري نہ

ٿا سگهون! هي سڀ سال خوف ۽ هراس جو گهٽو آهن، جنهن ڪي ٿوري اسان آنهيءَ روشنيءَ ڪي اُجاگر ڪيون، جا اسان چاهيون ٿا ته موجود آهي ۽ چاڪاڻ جو اسان اهو چاهيون ٿا، اسان اڳتي وڌون، گيت ڳائيندا وڃون، موت ڏانهن.“

منهنجا دوست جيڪي ٽرهو رکو ڏانگهي ۾ ڏاڍي پڙن ٿا ۽ جن جي نظر اوڻهي جي انت تي نه ٿي وڃي، ڪڏهن منهنجيءَ اُنهي شاعريءَ تي حيران آهن جا ٿوري وقت لاءِ ڏرتيءَ کي ڇڏي، آڪاس سان اوري ٿي. منهنجو هنن کي اهو جواب آهي ته اهڙي شاعري منهنجي عمر جي تقاضا آهي جا سرحد تي پهچي چڪي آهي ۽ اڳتي ڏنڌ ۾ گهوري ڏسي ٿي. پر ان جي باوجود منهنجي پوئين دؤر جي شاعريءَ جو به ڪافي حصو هن ڌرتيءَ ۽ ديس جي ڏک درد سان واڳيل آهي ۽ آن کي ئي اوليت ڏني رهي رهيو آهي اها ئي ڳالهه آهي ته هن عمر ۾ مون کي اڳتي جي اون لازمي آهي، اوهان جي جواني ته پنهنجي جدوجهد ۾ مصروف آهي ۽ هن پيٽ بکئي جڪڙيل جنهنجوڙيل ديس جو آئندو اوهان کي ئي اُجارڻو آهي.

اوهان پيٽ ڏليءَ کي ٿي ڏسو جو هن ديس جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي. هن جي ڪجهه سٽن ۾ ٿي خاص سنڌ جو نالو آيل آهي جن مان:

”سائين! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار

۽ صديون ٿيون آهن ته آها سٽ اسان تي مينهن جي ڏار وانگر وسندي رهي آهي. اوهان کي اهو نه وسارڻ گهرجي ته پڪاسو جي ڪيوبزم ۽ سرريلزم سويٽ روس لاءِ دبي ۾ نڪريون هئي پر هن جي تصوير ’امن جي فاختہ‘ انسان ذات لاءِ بين الاقوامي سمبل ٿي چڪي آهي، جنهن کي روس به پنهنجن پروگرامن ۾ ڪم آندو آهي.

مون اصل موضوع کان هٽي، هي ڳالهه ان لاءِ ڪئي ته، اوهان ڀلي فن کي سنڌ لاءِ ڪم آڻيو جيستائين آن کي ان جي ضرورت آهي، پر اهو نه وساريو ته، فن ڪار خدا جي عجيب خلقت آهي، روبات نه آهن، ڪنهن ڪسيل پٽيل رڪارڊ وانگر ساڳيو گت نه،

ڪائيندا آهن، پر آنهن کي پنهنجي تخليقي انفراديت به آهي، جنهنجو احترام واجب آهي ڇو ته هو اوهان کي ڪجهه ڏين ٿي ٿا، اوهان کان ڪجهه گهرن ته نه ٿا. ها، آنهن مان اوهان اها جائز توقع رکي سگهو ٿا ته، هو اوهان جو قلمي سات ڏين. پر جي وڏيڪ صاحب گهلي هنن جا ڪلها ڏکندا هجن، ته آنهن جي عمر ۽ عرصه دراز جي اذيت کي خيال ۾ رکو، ۽ ان جي توقع نه رکو ته هو به اوهان سان ڪڙين ۽ ڪوڙن ۾ حصيدار ٿين. انهن برابر آهي ته هر خون جو ڦڙو فلسفي جي ڪوڙين ڪتابن کان ڳرو آهي، پر ساڳي وقت اها به حقيقت آهي ته هڪ عارفانه نظر هزارين مشعلون ٻاري ٿي جنهن سان رستا جڳ مڳ ٿي وڃن ٿا، جن ۾ اهي رت ڦڙا اڪيچار سجن وانگر چمڪن ٿا.

منهنجون پيترون، منهنجو اوهان کي اهو پيغام هي ته اوهان جيڪي سنڌ کي مارئيءَ سان تشبيهه ڏيو ٿيون، اهو نه وساريو ته آها پنهنجي ڳهڙي سان ڪوهه تي واپس نه پهتي آهي ۽ جهڙن اکيون متي ڪڍي ڏسي ٿي، ڪوٽ جو ديوارون اڳي کان اوچيون ٿينديون وڃن ٿيون، حد نگاه تائين.

پر اهو به چاڻي ڇڏيو ته دنيا ۾ جبر کي پائندگي نه، آهي. دنيا ڦري رهي آهي، ۽ ويجهي مستقبل ۾ گهڻو ڦري ويندي ۽ اسان به آن جي اثر کان پري نه آهيون.

پٽائيءَ جي سٽ منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهي آهي:

تو جا پانئي آچ، تنهن ٻائيءَ پڻا ڏينهڙا

ان سٽ کي صديون ٿي ويون، پر آها اڃا تائين اڻين اڇي آجري آهي جيئن پنهنجي تخليق وقت هئي. سچي شاعريءَ کي جهريون نه پونديون آهن ۽ صديون ان جي معصوميت کي برقرار رکنديون آهن، پر اهڙي شاعريءَ لاءِ Laser beam جهڙيون نظرون گهرجن جي مستقبل ۾ پيهي وڃن، جا هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهي.

مان هن صدارت ڪري پنهنجي عزت افزائي سمجهان ٿو ۽ ان لاءِ اوهان جو ٿورائتو آهيان. دراصل هيءَ ڪڏجاڻي مشاعرو ڪٿ آهي، ۽ ساڳي آنهيءَ مقصد لاءِ ميڙ آهي جو نثر ۾ اظهار ڪان ٻوءِ نظم ۾ پنهنجو اظهار ڪري رهيو آهي.

خاڪو ۽ مهاڳ

محمد عثمان ڏيپلائي منهنجو محسن

محمد عثمان ڏيپلائي تي لکيل خاڪو جو ١٩٩٠ع
جي سهڻي رسالي ۾ ڇپيو

ن ڄاڻان ته ڏيپلائي جو نالو ٻڌي مون کي چو- اين- لائيءَ جو نالو ڇو ياد ايندو آهي! شايد انهيءَ ڪري، جو ٻنهي نالن جو پويون اڌ ساڳيو آهي. يا انهيءَ ڪري جو ڏيپلائيءَ جي طنز و مزاح ۾ چيني طنز مزاح جي خوشبوءِ آهي، جا ٣ کان ٦ صدي قبل از مسيح تائين ڦهلي آهي ۽ جنهن جو اظهار ڪهاڻين ۽ تمثيلن ذريعي ٿيل آهي.

ڪنفيوشس يونان ۾ سقراط جي جنم کان ڏهاڪو سال اڳ، سن ٥٥١ قبل از مسيح ۾ ڄائو هو ۽ ان ۾ به ساڳيو مزاح ٿو ملي، جو يوناني- رومي روايت (Greco-Roman Tradition) ۾ پوءِ پيدا ٿيو. ڪنفيوشس ان جو حصو آهي، جنهن ۾ ڏيپلائي صاحب جي ڏوڙ وانگر، ڪافي مونجهارو، اڻ بڻت ۽ نانگهه هئي. مون کي ڏيپلائي صاحب جي چهري تي لڙڪيل مڇون ڏسي، ڪنفيوشس جي ياد ايندي آهي.... ۽ ڏيپلائي صاحب جو طنز ۽ مزاح وري ڪنفيوشس کان اڳ ۽ هن کان پوءِ واري چيني طنز ۽ مزاح جي ياد ڏياريندو آهي، جنهن ۾ اديب، لطيفا ٻڌائي، انهن سان پنهنجي ورونڌي ڌر کي ڦهه ڪري ڪيرائيندا هئا، ۽ انهن ۾ پنهنجا متا چڱيءَ طرح سمجهائي سگهندا هئا يا جن سان هو پنهنجي بيان کان ٻاهر، ۽ باطني سچ به چئي سگهندا هئا.

سٺ واري ڏهاڪي ۾، جڏهن سنڌي روزاني اخبار ”مهراڻ“ جو ايڊيٽر سردار علي شاه منهنجي ۽ مون سان گڏ سنڌ جي ترقي- پسند ادب جي خلاف، اسلام ۽ ديني حميت ۽ غيرت جي نالي ۾

ڪاٽ ڪڍائڻا ڪنيا هئا، ۽ روز اداريه لکندو هو ۽ ڪالم لکرائيندو ۽ پنهنجي اخبار ۾ شايع ڪندو هو، تڏهن حيدرآباد ۾ منهنجي ملاقات ڏيپلائي صاحب سان، جوڻيجي صاحب جي معرفت ٿي هئي. ان پهرئين ملاقات ۾ ئي مونکي، هن مان رفاقت جو احساس ٿيو هو ۽ هن سان عقيدت ۽ محبت ٿي ويئي هئي. پوءِ حيدرآباد ۾ هن سان اڪثر هر انهيءَ ادبي نشست ۾ ملاقات ٿيندي هئي، جنهن جي صدارت لاءِ مون کي گهرايو ويندو هو. آنڌ دور ۾ ڪنهن دعوت تي يا رتز يا فاران هوٽل ۾ منهنجي رهائش وقت ملاقات ٿي ويندي هئي ۽ هن جي محبت جو فيض حاصل ٿيندو هو.

جوڻيجي صاحب ڏيپلائي صاحب ڪي هڪ مضمون 'محمد عثمان ڏيپلائي- اسان جو بزرگ ساٿي' ۾ لکيو آهي:

”ڳالهه مان ڳالهه ڪڍڻ ڪو ڪانئن سکي. هني جي ڳالهه ٻڌندي ٻڌندي، ڪين اهڙي ڪا نئين، تز ۽ تکي ڳالهه ياد اچي ويئي ته..... بس ڪجهه کنگهڪار، ڪجهه نڙيءَ جي صفائي ۽ ڪجهه ٽهڪ ٻڌبو ۽ ڏيپلائي صاحب جي اصلي سون جهڙي صاف ۽ املهه ڪا ڳالهه، ڪو ٽوٽڪو، ۽ ڪو نئون نقل نذير شروع ٿي ويندو.... رکو ٿهن ڏينهن آءٌ ۽ ڏيپلائي اڪيلا ويٺا هئاسين ته ڪنهن ريت ڪو گڏڙ جو نقل ڇڙي پيو، پوءِ ته ڏيپلائي صاحب گڏڙ جا ايترا نقل ۽ ٽوٽڪا ٻڌايا، جو دل ۾ آيم ته، ڪنهن تازه دم نئين ٿهيءَ جي ليکڪ کي چوان ته، هڪڙي ڪنهن وڏي ڪتاب جي ترتيب هٿ ۾ کڻي، جيڪا سنڌي سماج جي لوڪ- ڏاهپ، جيڪا انهن گڏڙ کي لوڪ- ڪردار بڻائي، بيان ڪئي ويئي آهي، اها ان ۾ جمع ٿئي ۽ هميشه لاءِ محفوظ ڪئي وڃي.“

ڏيپلائي صاحب جي مزاج ۾ جيڪو سنجيدگيءَ جو پهلو هو، سو نهايت اهم ۽ قابل غور آهي. هڪ چيني لطيفو آهي ”لو (هاڻي چين جو شنڊانگ ضلعو) جي ٺهر زمين تي هڪ ماڻهو شهر جي دروازي مان لنگهي رهيو هو. ان وقت هن کي هڪ سنهي ڪاٺي هٿ ۾ هئي، جي اها هٿ ۾ آڏي ٿي ڪنيائين ته ايتري لنبي هئي جو

دروازي مان نہ ٿي لنگهي سگهي. جي آهاسنئين ٿي کنيائين تہ دروازي جي سوڙهائيءَ سبب آها آنان وچي نہ ٿي سگهي. هن کي کو طريقو نظر نہ ٿي آيو. کنهن بزرگ کيس چيو تہ ”مان ڪو ايڏو وڏو ڏاهو تہ نہ آهيان، پر مون پنهنجيءَ زندگيءَ ۾ ڪيئي ڳالهيون ڏٺيون آهن. ڇا تون پنهنجي لٺ کي ٻہ اڌ ڪري، انهيءَ دروازي مان لنگهي نہ ٿو سگهين؟“ اهو ماڻهو انهيءَ صلاح تي لڳو ۽ پنهنجي ڪاٺيءَ کي وچ مان ٻہ ٽڪر ڪيائين.

ان ريت، ڏيپلائي صاحب بہ جڏهن ڪنهن وڏيري، پير، مير، مُلي مشايخ کي ڪاٺي ڪندو هو تہ هُن جي لٺ جا ٻہ ٽڪر ٿيندا هئا. طنز ۽ مزاح مان هو هڪ ٽڪر جو ڪم وٺندو هو، تہ سنجيدگيءَ مان ٻئي ٽڪر جو. ’اکين جو عيوض‘ هن جي اهڙي خوبصورت ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ طنز ۽ مزاح ۽ سنجيدگي جو پهلو بہ شامل آهي. هڪ طرف ڏنيئر (سوڙر) مرشد تي طنز آهي ۽ ٻئي طرف مُريدن سانوريءَ ۽ ڪمال جا ڪردار اهڙي ڪمال، اهڙي همدرديءَ سان چٽيا اٿائين جو نہ رڳو دل پرجي اچي ٿي، ۽ هن سماج جي سفاڪي لاءِ نفرت از خود پيدا ٿي ٿي ۽ اُن جي مظلوم عوام لاءِ همدرديءَ جو جذبو جاڳي پوي ٿو، پر ڏيپلائيءَ جي فن ۽ شخصيت لاءِ دل ۾ احترام جو جذبو بہ اڀريو اچي.

فاصلي جي ڪري هُن سان منهنجيون اينتريون ملاقاتون تہ ڪونہ ٿيون هيون، پر هڪ واقعو نهايت وضاحت سان ياد اچي ٿو، اونهاري جي مند هئي ۽ شام جو وڳڙو وجهڻ وارو هئس تہ ڏيپلائي صاحب مون وٽ سکر اچي نڪتو. حال احوال کان پوءِ هُن مونکي ٻڌايو تہ هن هڪ ڪتاب ’بقول اياز‘ شايع ڪرايو هو، جنهن جون ڪجهہ ڪاپيون هو مون لاءِ کڻي آيو هو. اهو چئي هُن ڪتاب جي هڪ ڪاپي مونکي ڏني. مون پڙهي ڏٺو مهاڳ ڪان اڳ منهنجو سارو غزل ’شيءِ سڀن نہ ڏيندي چئن‘ ڏنل هو ۽ ۽ اُن کان پوءِ مهاڳ جو عنوان هو ’سبب هن جهيڙي جو....؟‘ مون مهاڳ ڏيپلائي صاحب جي موجودگيءَ ۾ پڙهيو، جنهن ۾

منهنجي حمايت ۾ ٻئي مواد سان گڏ هيٺيون لطيفو به هو:

ڳالهه ٿا ڪن ته ڪنهن زماني ۾ ڪٿي ڪو هڪڙو شخص هو، جو اهڙا ته عجيب غريب شعبدا ڏيکاريندو هو، جو ترت ئي جاهل عوام کي پڪ ٿي ويئي ته هن جي هٿ ۾ جن آهن، ۽ انهيءَ ڪري ڪيس سڏيندا ئي هئا 'فلاڻو خان جنائي' هن لاءِ مشهور هو ته جنن جي وسيلي هرڪو ڪم ڪري سگهي ٿو ۽ هوا، باهه ۽ پاڻي هن جي وس ۾ آهن- وغيره وغيره.

هڪ ڀيري آتي ڪٿي ڪو ميلو ٿي رهيو هو ۽ سڀ خلق اوڏانهن وڃي رهي هئي. ميلو هڪڙي شاهي ميدان[؟]تي ٿيڻو هو ۽ ٻين رستن کان سواءِ هڪ پيرا ڳو پڻ هو، جو آن ميدان ڏانهن وڃي رهيو هو. آن پيراڳي جي ڀاسي کان هڪ درويش فقيرائين ڪپڙن ۾ ويٺو هـو ۽ سندس بدڙي اکيان پيئي هئي جـا پيراڳي مٿان اچي ويئي هئي. جيڪو به ماڻهو آتان ٿي لنگهيو، تنهن کي وڪ ۾ ڀاسو ڪري لنگهڻو ٿي پيو، ڇوته ميدان ڪليل هو، ڪا رڪاوٽ ڪانه هئي ۽ اڻين ٿيندي بدڙيءَ جي پرسان پيراڳي جو وڪڙ بـه ظاهر ٿيندو پئي ويو.

ڪنهن مهل 'فلاڻو خان جنائي' به وڏي طمطراق سان پري کان ايندو ڏسڻ ۾ آيـو: مڇون وڏيـون، پيٽ نڪتل، بت ٿلهو، وڏيءَ آڪڙ سان پانهون لوڏيندو. پيراڳي تـان هلندو پئي آيـو، درويش کي هڪل ڪندي چيائين، "اڙي هٽائي بدڙي!"

درويش ڏاڍي نـرم آواز سان چيو، "بابا - ميدان کهڻو پيو آهي، جيڏهن ڀيا ڀيا لنگهن تيڏهن تون به لنگهي وڃ!" پر درويش کي ڪهڙي خبر ته جنائي خان، جنائي خان هو. هـو ٻين وانگر هرگز هرگز نـه ٿي لنگهي سگهيو! سو جنائي خان هڪدم دهمان ڪيو: "اڙي هٽاءِ بدڙي نه ته...."

'نـه تـه ڇا... ؟' درويش اکيون مٿـي ڪئي سنجيدگيءَ سان پڇيو "نه ته؟... نه ته هٽائس ٿو ڏڏو....!" ڀڙڪندي ويندي، جنائي خان ٽيس مارخان مڇي، شيهرن کي هٿ هڻي، وڏي غرور سان چيو.

”نوڪان جي هٿي سگهي ته هٽائينس!“ درويش سندس ٽنگن ۾ نظر کپائيندي چيو.

جناڻي خان ٽيئن آڪڙ ۾ اچي ويو. پر جناڻي خان جي ٽنگ زمين ۾ ائين ونجي ويئي، ڄڻ ڪنهن ميخون هڻي ڇڏيون هجنس. هاڻي ٿڌو هٽي سو ڪيئن هٽي! بس جناڻي خان کي ٻنهي ڇڙ اچي ويئي، سو ڪيسي مان ڪچهه مانهن جا داڻا ڪڍي، مٿن ڪچهه پڙهي ڪٽي مٿي اڇلايائين! پوءِ ته- ماڻهن ڏٺو ته هڪ زبردست واچوڙو آئيو آهي، جو وڌندو درويش ۽ سندس بدڙيءَ ڏانهن ڪاهيندو پيو اچي، پر جڏهن واچوڙو وڏي بدڙيءَ تائين پهتو ته.ڪالهه ٿي ہی! بدڙيءَ جي چوڌاري ٻه چار چڪر ڪاٽي، ائين هليو ويو، ڄڻ هوئي ڪونه،- ۽ هيڏانهن بدڙي ساڳي هنڌ رهي!

خلق جو ٻڌو ته- جناڻي خان هڪ درويش سان مقابلو ٿي رهيو آهي، سو ميلو پيلو اتي ٿي رهيو. هشام ماڻهن جا اچي سندن چوڌاري ڪٺ ٿيا. هاڻي جناڻي خان جي وات ۾ ڪجهي اچي ويئي.... هن وري ٻه ڪيسي مان ڪا شيءِ ڪڍي، پڙهي اُڇلائي ته باهه جا زبردست شعلا پيدا ٿيا. ماڻهو ڊپ کان هٽي ويا. باهه وڌندي ويئي، پر بدڙيءَ جي ويجهو اچي وسامي ويئي!

وات مان ڦٽڪون ڪڍندي، جناڻي خان زور سان ڪو اسم پڙهيو ۽ وري ٻه ڪا چيز اُڇلايائين.... ماڻهن ڏٺو ته- وڏي ڀاڙيءَ جي آٿل آهي، جيڪا گجگوڙون ڪندي اچي رهي آهي، ۽ فقير ۽ بدڙي ته- ڇا، سموريءَ خلق کي لوڙهي ويندي! پر هيءَ آفت جهڙي آٿل ٻه فقير ۽ بدڙيءَ وٽان موجون هڻندي، ٻن شاخن ۾ ٿي، اڪٽي وڏي ويئي ۽ غائب ٿي ويئي!

ڪافي دير تائين برابر جناڻي خان ائين ڪوڙ ڪجهي وهائيندو، ڪرشما ڪندو رهيو. پر بدڙي ته ذرو ٻه ڪانه هٽي.

هاڻ فقير جلال ۾ اچي اکيون مٿي ڪيون ۽ جناڻي خان جي اکين سان اکيون ملائي چيائين:

”حيرت آهي- اهڙو ماڻهو اڃا ڇريو نه ٿو ٿئي!“

هن جو ايترو چوڻ ۽ جناڻي خان جون اکيون ڀرجي آيون، ٽڙڻ: شهپر هيٺ ٿي ويا، بت لرزي ويو، هٿ بي اختيار گريبان تائين پهتا.... ڏسو ته ڪپڙا پيو ڦاڙي، وار پيو پٽي: مطلب ته جناڻي خان سچ پچ چريو ٿي پيو.

مون مٿيون لطيفو ساري جو سارو ان ڪري ڏنو آهي، ڇو ته لطيفي ۽ ان سان گڏ مهاڳ واري حصي مان واضح آهي ته ڊيپلائي صاحب جي ظرافت نه امير حمزه جي داستان واري طفلانه ظرافت آهي ۽ نه ئي اردوءَ جي مزاحيه غزل وانگر واهيات آهي. نه ان ۾ شيخ سعديءَ واري بذله سنجي ۽ لطافت آهي. باقي سارو مهاڳ پڙهندڙ پاڻ پڙهي ڏسندو ته هن ڪي محسوس ٿيندو ته ڊيپلائيءَ ۾ نه رڳو لطافت آهي، پر پاڪيزگي، هم داني، هم بيني ۽ هم رنگي به آهي. سردار علي شاه سنڌ جو سووونيرولا (Savonarola) هو ۽ هن ڪي ۽ هن جي حلقي ڪي اهڙو جواب، جهڙو ڊيپلائي صاحب 'بقول اياز' جي مهاڳ ۾ ڏنو آهي، اهڙو موثر جواب ان دور ۾ فقط رسول بخش پليجي 'انڌا اونڌا ويڄ' ۽ مولانا گراميءَ 'مشرقي شاعريءَ جا اقدار' ۾ ڏنو هو. جيتوڻيڪ طنز ۽ مزاح ۾ ڊيپلائي صاحب پنهنجو مثال پاڻ هو. سووونيرولا هڪ Dominican راهب هو جو ١٤٥٢ع ۾ ڄائو ۽ ١٤٩٨ع ۾ مري ويو. هو فلارينس ۾ فني آزاديءَ جي خلاف وعظ ڪندو هو ۽ نه رڳو مغربي نشاط ثانيه (Renaissance) واري ساري فڪر جي اپار جو وڏو مخالف هو، پر مخالفن خلاف ديني عدالتون (Inquisitions) قائم ڪرائي، انهن کي جيئرو جلائيندو هو. هو مشهور مصور ليوناردو داونسيءَ جو به دشمن هو. نيٺ هن پوپ اليگزينڊر ٦ کي ڏاڍو ڪاوڙايو ۽ جيئرو جلايو ويو.

جنرل ضياءَ جي دور ۾ مونکي ڊيپلائي صاحب جي پيشگوئي پوري ٿيندي نظر آئي هئي. حيدرآباد ۾ سردار علي شاه جنرل ضيا کي منهنجي خلاف وڏي دانهن ڏني ۽ ٽي وي تي هو، هوبهو جناڻي خان وانگر ڪاپائي رهيو هو. مون ان وقت رباني کي چيو هو ته ”هن

جو بلڊپريشر ايترو تہ وڌي ويو آهي، جو مون کي هن جو انت ويجهو نظر اچي رهيو آهي!“ ان تي رباني چيو: ”ڪيئن ڇنجي اچا تہ هو دندنائي رهيو آهي!“ ڪجهہ وقت کان پوءِ سردار علي شاهہ گذاري ويو هو.

ون يونٽ واري دور ۾ مان سکر ۾ رهندو هئس ۽ ڏيپلائي صاحب سان ملاقات گهڻو ڪري تڏهن ٿيندي هئي، جڏهن وڪيشن ۾ مان حيدرآباد ويندو هئس يا سنڌ ۾ ڪنهن جلسي جي صدارت ڪندو هئس. هڪ ڀيري مان حيدرآباد ۾ فاران هوٽل ۾ ترسيل هوس، تہ رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي ٻيڙين تي ماتلي ۾ هاڻ لاءِ دعوت ڏني جو سنڌس ڳوٺ هو. رئيس سان اڪثر محترم جي. ايم. سيد جي جاءِ تي منهنجي ملاقات ٿيندي هئي. رئيس پنهنجي دور جو يادگار هو ۽ هن جي تصنيف ’ڪيئي ڪتاب‘ ڪافي دلچسپيءَ سان پڙهي ويئي (ان وقت منهنجن ڪن دوستن رئيس کي منهنجي خلاف بدظن ڪيو هو، ڇو تہ هو مون کي وائيس چانسلر جي عهدي تي برداشت نہ ڪري سگهندا هئا).

رئيس پاڻ بہ چڱو ڳائيندو هو ۽ ڳائڻ وقت دف نهايت پياري انداز ۾ هلائيندو هو. هڪ ٻيڙيءَ ۾ تہ رئيس جا همنوا، طبلچي، نوڪر چاڪر هئا ۽ ٻيءَ ۾ رئيس، مان، ڏيپلائي، جويو، رباني، رشيد ۽ ڪجهہ ٻيا دوست هئاسين. ڏيپلائي صاحب منهنجي قريب ويٺو هو ۽ مون سان گفتگو ڪري رهيو هو. ٿوري وقت کان پوءِ سج ڍنڍ جي ڍليءَ ۾ لهڻ لڳو ۽ پاڻيءَ تي شفق جا رنگ لهرائڻ لڳا. رئيس مونکي جام ڀري ڏنو تہ ڏيپلائيءَ مونکي منهنجو غزل ’هيءَ سمن نہ ڏيندي چڻين‘ تحت اللفظ پڙهي ٻڌايو ۽ چيو تہ ”اياز، جڏهن کان تو اهو غزل ڀهريون ڀيرو جشن روح رهاڻ ۾ بسنت هال ۾ پڙهيو هو، تڏهن کان ان جون سٽون منهنجي اندر ۾ گونجنديون رهنديون آهن. تنهنجو انهيءَ غزل جي باري ۾ رايو ڇا آهي؟“ مون گلاس مان ڍڪ ڀري چيو: ”مان ماپ کي ترجيح نہ ڏيان!“

ان تي ڏيپلائي صاحب چيو: ”ڪهڙي ماپ؟ اندري ۾ ٿي

ونجي ويو آهين ڇا؟"

مون جواب ڏنو: "ڏيپلائي صاحب! مان ونجي نه ويو آهيان، تنهنجي سوال جو جواب ڏيڻي رهيو آهيان. هڪ لطيفو آهي: "هڪ ماڻهوءَ کي جتي خريد ڪرڻي هئي، سو پنهنجي پيرن کي ڌاڳي سان ماپي ڏٺائين. جڏهن بازار ۾ جتين جي دڪان تي ويو، تڏهن هن کي اوچتو خيال آيو ته اهو ماپ وارو ڌاڳو ته هو گهر وساري آيو هو. هن کي ان وقت دڪاندار جا ڏيکاريل جتين جا پادر هٿ ۾ ڏيئي هئا ته چيائين ته "مان پنهنجي ماپ گهر وساري آيو آهيان." پوءِ پادر ڦٽي ڪري، انهيءَ ماپ جي ڌاڳي کڻي اچڻ لاءِ تڙتڪڙ ۾ گهر موٽي ويو. جڏهن گهران ٿي بازار موٽيو ته دڪان بند ٿي چڪا هئا. دڪاندار، جيڪو دڪان کي قلف ڏيئي وڃي رهيو هو، تنهن هن کي ڏسي چيو: "تو پيرن ۾ جتي پائي ڇو نه ڏٺي، ته پوري آهي يا نه؟ ماپ جي ڌاڳي لاءِ گهر موٽي ڇو وئين؟" ماڻهوءَ ورائيو ته "موٽي ان لاءِ ويس جو مونکي پاڻ کان وڌيڪ ماپ تي اعتبار هو!"

ڏيپلائي مرڪيو ۽ مونکي ڪچيءَ ۾ ٻانهن کڻي وڌائين. 'ڏاهري رنگ محل' جي مصنف جو 'راجا ڏاهر' تي نظم لکڻ واري شاعر جي ڪچي ۾ اهو هار مان کي سدائين ياد رهندو!

ٿوريءَ دير ۾ مونکي چيائين ته "لطيفا نه مون کي ايترا ايندا آهن، جو مان تو کي ٻڌايان ته ساري رات گذري وڃي ته به نه کٽن. تون ائين ٿو سمجهين ڇا ته مون کي شاعريءَ جي پرک نه آهي؟ مونکي ڪوئي شعر ٻڌاءِ."

مون هن کي صراحي ڏيئي چيو:

"بريز اي پير ميخانه مئتلخم ٻه پيمانه
که من در وضع مستانه بي شيرين سخن درام."

(اي ميخاني جا بزرگ، پيماني ۾ تلخ شراب وجهه. ڇو ته مون وٽ مستانيءَ وضع جا ڪيئي شيرين سُخن آهن)

ان وقت سج ڦليليءَ ۾ صفا ٻڏي ويو هو ۽ اسان سيئي

رباعيات عمر خيام تي ڪنهن نڪتل تصوير وانگر لڳي رهيا هياسون.

ڪجهه وقت کان پوءِ ڳڙي ماٺليءَ پڇتي. رئيس جو راڳ شروع ٿيو. ڪتين ڪر موڙيا، پر اجا رئيس نظاماڻي ڏف تي ڳائيندو رهيو ۽ هُن جا ساٿي ڪيس سُر وٺائيندا رهيا. پنهنجي عادت موجب رئيس جڏهن ڏيپلائي صاحب جي پرسان ڏف زور سان وڄائي، گهنگهرن جي ڇهڻ ڇهڻ ڪئي ته ڏيپلائي صاحب چرڪ پريو ۽ مون کي منڇر مٿان بندوق جي ٺڪاءَ تي آڙيون آڏامندي نظر آيون.

جنهن وقت ڏيپلائي صاحب جو فرزند محمد علي مون وٽ آيو ۽ مونکي چيائين ته مان هن کي ڏيپلائيءَ تي ڪجهه لکي ڏيان، ته منهنجي لائبريريءَ ۾ ڏيپلائي صاحب جا فقط ٻه ڪتاب هئا. هڪ 'بقول اياز' ۽ ٻيو هن جو طويل ناول 'سانگهڙ' سندس لکيل ڏيڍ سؤ کن ڪتابن مان سندس خاندان وٽ به چاليهارو کن ڪتاب مس هئا. وٽن 'بقول اياز' جي ڪاپي به ڪانه هئي. جا مون محمد عليءَ کي خوشيءَ سان ڏني ۽ هن کي همٿايو ته هو سارو ذخيرو ڪٺو ڪري ڇپائي. في الحال هن مونکي ٻه ڪتاب ڏيپلائي صاحب جا ۽ ٻه ڪتاب هُن تي لکيل ڏنا، جن جون هن وٽ هڪ ڪان وڌيڪ ڪاپيون هيون. انهن ۾ ڏيپلائي صاحب جا ناٽڪ به هيا ۽ اهڙا مضمون به هيا، جن مان مون ڪجهه ٽڪرا مٿي ڏنا آهن. ناٽڪ پڙهي مان انهيءَ نتيجي تي پهتس ته ڏيپلائي صاحب تي پنهنجي دؤر جي اردو ادب جو ڪافي اثر هو. هُن جا ڪجهه ڊراما، آغا حشر جي ڊرامن وانگر ٿا لڳن. جيتوڻيڪ انهن ۾ به هُن جي پنهنجي انفراديت آهي ۽ هُن جا موضوع الڳ آهن. هن جا سڀ ڪتاب ڏسڻ ته اندازو لڳائي سگهجي ته هُن تي ابوالڪلام آزاد ۽ 'الهلال' محمد علي جوهر ۽ 'همدرد'، مولانا ظفر علي خان ۽ 'زميندار' اڪبر اله آبادي، شبلي نعماني، عبدالمجيد سالڪ، چراغ حسن حسرت وغيره جو ڪيترو اثر ٿيو آهي. بهرصورت سنڌ جو ماحول ۽ اُن جا مسئلا هن جي تحرير ۾ اوليت رکن ٿا. ڏيپلائي پاڪستان کان اڳ ۽ پاڪستان کان پوءِ مسلم سنڌي ادب جو ٻهرومٿڙ آهي. جوڳيو ۽

مان ته ٻي متيءَ مان نِهيا هئاسين.

هن وقت منهنجي ميز تـي هڪ ڪتاب ’ڏيپلائي سنڌ جو ڪهنه مشق صحافي‘ پيو آهي. ڪچي جلد تي ڏيپلائي صاحب جي تصوير آهي ۽ ان جي هيٺان منهنجو شعر آهي:

”آ ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه مٺيا،
پر مونکي اهڙا مڙس وڻيا،
جي سرو جڳ جرڪائي ويا،
پر پنهنجو پاڻ پلائي ويا!“

اهو ڪتاب نور محمد عباسيءَ ترتيب ڏنو آهي ۽ آن جي پيشڪش به هن ئي ڪئي آهي. مان هُن سان متفق آهيان ته منهنجو مٿيون شعر ڏيپلائي صاحب جي شخصيت جي عڪاسي ڪري ٿو. ڏيپلائي منهنجو محسن هـو ۽ مون کي آن وقت ڪم آيـو، جنهن وقت ڪيٽي ’جنائي خان‘ سنڌ ۾ مون سان وڙهي رهيا هئا ۽ پنهنجي هر ڏوڏي ڦيٽي سان مونکي هيسائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا!

جن پاسو ورتو ڪوڙ ڪنان،
سي مڙس نه ويندا مُور منان!
جن واڪي واڪي وس ڪيا،
جي سارو سچ پڌائي ويا!

مهاڳ-١

ڀارت جي سنڌي شاعر نند جويري جي ڪتاب
'ڇوڙ واٽي' تي ڊسمبر ١٩٩٠ع ۾ لکيل مهاڳ

انسان هونءَ ته ازلي جلاوطن آهي پر جڏهن پنهنجي ڌرتيءَ تان به جلاوطن ٿئي ٿو ۽ جدائي هن لاءِ وڏيڪ اسهه ٿي پوي ٿي، هو پنهنجون جڙون ڳولڻ ۽ پنهنجي تشخص (identity) لاءِ بيچين رهي ٿو. نند جويريءَ جي هن مجموعي ۾ اهي ٻئي ڪيفيتون ملن ٿيون. هن جو فلسفي وارو 'مان' پنهنجي اصليت جي تلاش ۾ آهي، جنهن کي هو 'نج' ڪوٺي ٿو.

"شروعات ۾ مان نه پاڪ هوس
نه ئي ناپاڪ هوس.
مان نج هوس"

اهو نج هر ڪنهن مابعد الطبيعاتي حقيقت (Metaphysical reality) وانگر ڏنڌ ۾ ويڙهيل آهي جنهن جي پنيان اپار مايا سمنڊ وانگر آهي، جنهن ڏي ڪنهن وقت گهٽائن سان ويندڙ چنڊ جا پاڇاوان پون ٿا ۽ ڪجهه ڏنڌليون پٽاريون نظر اچڻ ٿيون ۽ جڏهن چنڊ گهٽائن ۾ ڇپي وڃي ٿو ته آهي غذب ٿي وڃن ٿيون. پنهنجي ڌرتيءَ تي رهي به اهو سوال ته 'آءُ' ڇا آهيان ۽ منهنجو آنت ڇا آهي؟ ماڻهوءَ جي روح کي سدائين بيچين ڪندو رهندو ۽ ورلي ئي ماڻهو انهيءَ سوال جو جواب ساڳيو ڏيندا. پر جڏهن انسان پنهنجي ڌرتي تان ڏڪائجي وڃي ٿو ته ان سوال جي نه رڳو معنيٰ بدلجي وڃي ٿي پر ان جي اهميت به وڌي وڃي ٿي. نازي جرمنيءَ مان فرائڊ، ٿامس مئن ۽ ٻيا ليکڪ جلاوطن ٿيا، انهيءَ پوئين سوال جي

جواب ۾ سرگردان رهيا هئا. روسي اديب نبوڪوف جيڪو مشهور ناول 'لوليتا' جو مصنف هو، اهو به پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ ان سوال کان پريشان آهي. اربندوگهوش وانگر ان سوال جي تلاش برابر ڏکي آهي پر سڀاش چندر بوس کي ان سوال جي جواب لاءِ جيون جي بازي لڳائڻي پئي ۽ آزاد هند فوج ٺاهيائين. ڀريون سوال انسان جي من کي ڪنهن نه ڪنهن وقت ڏاڍو تڙڦائي ٿو، جيئن نهروءَ جي من کي تڙڦايو هئائين. جڏهن هو ڪملا نهروءَ جون هاڏيون هوائي جهاز ۾ کڻي ٿي آيو، پر انسان جيڪو رت پڻ جو پتلو آهي ان لاءِ جيءَ جي جلاوطني وڏيڪ پريشان ڪندڙ آهي. جيءَ جي جلاوطني مون پنهنجي ڌرتيءَ تي رهي به ڀوڳي آهي. پر ننڍ ۾، ڌرتيءَ کان ڌڪجي، آها مون کان به وڏي ٿي آهي ۽ هو جتي ڪٿي پنهنجيءَ شڪارپور کي ڳولي رهيو آهي:

"آخر ڇي
شڪارپور آهي ڪٿي؟
توهان کي خبر آ
شڪارپور ڪٿي آ؟
.... هر شڪارپوري
شڪارپور ۾ چاڻو هو
پر هر شڪارپوري
شڪارپور ۾ ڪونه جنميو آ
ڪهڙو فرق ٿو پوي
اگر
پوڪول واري شڪارپور
پومي ڪرست تي چڪي آ
ڪهڙو فرق ٿو پوي
اگر شڪارپور جو نالو بدليو ويو هجي
ڪهڙو فرق ٿو پوي

اگر ڪنهن کي
شڪارپور آئر اولهہ جي ٻدران
ڏکڻ اوپر ۾ ملي
ماڻهن کي شڪارپور گهرجي
صرف شڪارپور
تہ پوءِ هو ڇو ڪونہ ٿا
هٿ لکيل پرزي تي
وشواس ڪن
ڇو ڪونہ ٿا ڪنهن ويٺل ڏانهن
هٿ ٻڪيهڙن
هٿ ٻڪيهڙي تہ ڏسن
ڇت ۾ پائيندا شڪارپور
شڪارپور ڪنهن زمين جو نالو هو
ڪنهن زمين جو نالو ناهي
ڪنهن سرير جو نالو هو
ڪنهن سرير جو نالو ناهي
شڪارپور ڪنهن روح جو نالو هو
ڪنهن روح جو نالو آهي
.... شڪارپور کي ڳولهڻ لاءِ
شڪارپوري هئڻ ضروري آ
هٿ ٻڪيهڙي ڏسو"

شڪارپور سنڌ ۾ ننڍ لاءِ ماتا جي ٽڪ وانگر هئي، هو منهنجو ۽ ساميءَ جو ڳوٺائي آهي ۽ انهي جو ساڳ هن جي ڪويتا ۾ ملي ٿو :

"سامي شير تي
اتي جي ڇوڪري ڏيٺي جي لاٽن مان
چوڌارف

بجليءَ جون تارون ڦهليل هيون
لٽڪيل ڏيئي جي
پيٽ واري ٽنگ مان
جو چوڏهين آگسٽ تي مون ڪيو هو
تيل جو ننهن سو سڙو ڦڙو
رکي رکي اڃان به ٽپڪي رهيو هو
مون هٿ وڌائي
اُن ڦڙي کي ترِيءَ تي کنيو
پر هو ڪن ۾ ئي پار نڪري ويو
منهنجي سيتل ماس مان“

اربندو گهوش لاءِ پنهنجي ’مان‘ وڏيڪ معنيٰ رکي ٿي ۽ هن لاءِ پانڊيچري (جيڪا ان وقت فرينچ ڪالوني هئي) جي ڪا اهميت نہ هئي. نند لاءِ پنهنجي ابدي ’مان‘ کان بہ وڌيڪ شڪارپور جي اهميت آهي جتي هن جي ’مان‘ جي اوسر ٿي هئي ۽ جنهن کان ورهاڱي کان پوءِ هو اوچتو ڪٽجي ويو. هن جو نظم ’ٽرتي‘ هڪ شاهڪار نظم آهي ۽ شڪارپور سان ئي واڳيل آهي ۽ سمليوبڊار ڊاليءَ جي سرريئلاسٽڪ (Surrealistic) پينٽنگ وانگر لکيل رهيو آهي. پڙهندڙ نند جي ’جتيءَ‘ نظم ۾ شرنارٿيءَ جي پيرن ڏانهن ڏسي ڇرڪ ساڳيو اندر جو عذاب پوڳي ٿو جو هن پنهنجو ملڪ ڇڏڻ کانپوءِ ڀوڳيو آهي:

”باقي جُتي
اسان جي پيرن لاءِ هوندي بہ يا نہ
انهيءَ ۾ بہ شڪ آهي
وقت اُن جو مقدار گهٽائي
۽ اسان جي پيرن کي وڌائي ڇڏيو آهي
تڏهن مون هنن جي پيرن ڏانهن ڏٺو

هنن کي پير هئا ئي ڪونه
هو به مون وانگر اپنگ هئا"

شڪارپور وارا مسلسل نظم پڙهي محسوس ٿيندو تہ اها ترنم هن جي 'ماڻ' جو حصو آهي جنهن کي هو کولي ٿو. هو ڪڏهن ڏڪجي ٿو، پوي نہ ڪڏهن مايوس ٿو ٿئي:

"لڪي در تي ڪنهن گهر
منجهند جو ٻي بجي
شام جا پنج ڪهنڊ ڇو ڪونه هنيان؟
انهيءَ کي به بخار هو
يا لقوي جي مرض ۾
ريڙهيون پائيندي
لاچاريءَ جو اظهار ٿي ڪيائين
مون وانگر"

ڪڏهن ڪهاڻي جهڙ مان نڪرندڙ ڇنڊ جهڙي آس هن کي پنهنجي جهلڪ ڏيکاري ٿي. جيئن هن جنم ڪانپوءِ هن کي ٻي جنم جي ٻڪ آهي، اُئين هن کي شڪارپور ۾ پنهنجي ٻي جنم ۾ شڪ آهي. پر شڪ ۾ يقين جو هڪ عنصر هوندو آهي ۽ انسان انهيءَ عنصر مان ئي تڳي سگهندو آهي ۽ جڏهن اهو عنصر ڪم ٿي ويندو آهي تڏهن زندگي پنهنجو انت آڻيندي ويرم نہ ڪندي آهي. نند جي دل ۾ اهڙو يقين نظر اچي ٿو.

ترنم واري شاعري ۽ ان جي فني خوبين کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. پشڪن کان فردوسي تائين، ڪاليداس کان ليوپارڊيءَ تائين، ترنم واري شاعري انسان جي روح ۾ خنجر وانگر کپي وئي آهي، پر جديد دور ۾ جا نثري شاعري ٿي رهي آهي، ان کي پنهنجي اهميت آهي. ان جي مرڪزي خيال ۾ اها شعريت آهي جا ترنم جي محتاج نہ آهي. جذبات جو ترنم نثر ۾ آڻي سگهجي

ٿو. بودليئر جي ڪتاب 'Flowers of Evil' ۾ هن جون' پرس جون راتيون' ترنم وارا شاهڪار نظم آهن پر ساڳئي وقت هن جي مجموعي ۾ هن جا نثري نظم به اوترائي خوبصورت آهن. فرانس جي شاعر رامبوءَ کان وٺي جديد آمريڪا جي شاعر ڪارل شيپيرو تائين ڪيترن شاعرن خوبصورت نثري‌نظم لکيا آهن جن ۾ خيالات ۽ جذبات جي مصوري ڪئي وئي آهي ۽ جي ماڻهوءَ جي من کي اٿين تا آڀارن جيئن ترنم واري شاعري ڪندي آهي.

نند جا ڪجهه Poetic images هيٺ ڏيان ٿو:

"پريل گهر
بکيءَ تي ڪٽي
ٽيشن تي خالي ڪري
بکيءَ واري
وري ورائي نه ڏٺو
نه ڪو خالي ماڻهو
پريل گهر ڊوهيندو
سرحد پار هلي ويو"

"سانت
سانت جا برهما جي
نند کان پوءِ هوندي آهي
ان سانت کي چيريندو گهوڙو
جڏهن نند لاءِ طبيلي تي پهتو
تنهنجي لڳايل ڏور اجان هن جي ڏاڍن ۾ هئي
سانت
سانت جا برهما جي سجاڳيءَ کان اڳ هوندي آهي
ن سانت کي چيري
چا بکيءَ جو گهوڙو
وري آٿندو

ڪو پريل گهر
ڪو خالي ماڻهو ڍوهڻ لاءِ ٽيشن ايندو؟
او شڪارپور!"

"اسان جي ٿڪن سان
باغ ۾ گل
ڇٽي نه پون ۽ وري ڪائي
لنبي عرصي واري
خزان نه اچي
اسان صرف من ئي من ۾
مسڪرايو آهي
۽ جڏهن ساهه جو احساس ٿيو
من اندر جي مشڪ وڪٽي به
اسان پراون سان
واعدا ڪرڻ لاءِ بهانا ڳولهيا آهن
او شڪارپور !"

"اهو ئي ته رواج آهي
تنهنجو منهنجو
تن ڪي به تن تان لاهي
موڙي تي رکي اچ
۽ اچ ته پيار ڪريون
او شڪارپور !"

"شبد پنهنجا نقش
خاموشيءَ جي
ڪئنواس تي
چٽيندي چٽيندي
پنهنجو پاڻ ۾ ئي
پيهي ويا

وقت جي ڏر ڪان"
"موسيقي
ڪنهن ڪُهتيءَ جي
ڪنهن ڪسيءَ جي
ڪهنڪهرن جو آواز هو"
"هاڻ ڪرميءَ ۾ ماڻهو
سر اوڍي
سر ني سهندا
ساڻي سر
ساڻي لڪِل پٽ
ساڻي رنگ جا ماڻهو
ڪيئين رنگن جا سوال ڪٿي
هڪ ئي رنگ
"ساڻي" جو جواب پاڻي جيئندا آهن"
"پونرتا
تنهنجي آتما هتي
۽ مان هاڻ پونر نہ رهيو آهيان
هاڻ جڏهن جڏهن
مان تو وٽ اچان ٿو
مونکي لڳي ٿو
مان پنهنجي ئي
مرڌهہ سرير ۾ پرويش ڪري رهيو آهيان
او سنڌو پتر ساڏ پيلا!
ياد ڪر
جڏهن مان تو وٽ هوس
مون چيو هو ڳالهہ ڪي
سڀ ٽڙي پئو
۽ سڀ ٽڙي پيا هتا

بن بادلن آڪاش کي ڍڪيو
ڇيو هو مورن کي
نچو
مورن ناچ ڏيکاريو هو
اهڙي ئي ڪوشش
مان هر دفعي ڪريان ٿو
جڏهن جڏهن مان تو وٽ اچان ٿو
۽ مان اڪيلو ٿي موٽان ٿو
اِن احساس سان
تہ هڪ مردو ٻئي مردي سان
ويچار ڪري موٽيو آهي"
"اسين تہ هر سڏ تي
مٺا موٽندا آهين
ڪي اڌورا تہ ڪي پورا
موٽڻ هڪ سمجهوتو آهي
جيئڻ جي لاءِ
تنهنجو سڏ ٿيندو
۽ مان موٽي ايندس
ڪجهہ ٿيا ڪهي
ڪجهہ پائڻ لاءِ
تو اهو ڪيئن سمجهيو؟
تنهنجي سڏ جي هجي
مان پڙهي سگهان ٿو
تو ڪي بہ منهنجو موٽڻ
پڙهڻ گهرجي
اگر مان تنهنجي سڏ تي
موٽي اچان
مان موٽندس

ضرور موٽندس
جڏهن آهو سڏ ٻڌندو
جيڪو هجي نه ٻيو هجي
مان پنهنجو موٽڻ به بنا هجي جي چاهيان ٿو
مان ڪونه موٽندس
ڪونه موٽندس
پــر
مان هوندس
هوندس
آڪاش ۾ اهو انادي آواز
آڪاش به مان هوندس
آهو سڏ به مان هوندس
آهو سڏ جو هجي نه ٻڌندو
ٿون وچي ڪاٿي ڪڪ ٻولهه
مون سان ملڻ لاءِ"

مٿين ڪويتا جون پوئيون ٻه سٽون ڪيترين نه خوبصورت آهن!

جڻ اتهاس جــو ماضي ۽ مستقبل انهن مان گهوري رهيو آهي.

مون مٿي ڪجهه سچا نظم ڏنا آهن جو ته انهن کان سواءِ نند جــو تصور مٺ ۾ نــه اچي سگهي هـــا. پنهنجي ڪجهه ابهام (Vagueness) جي باوجود نند جي شاعريءَ کي سنڌيت سان ڀرپور ڪمٽمينٽ آهي. انهيءَ ڪمٽمينٽ کان سواءِ سنڌي ادب هـــوا ۾ انهيءَ غباري (Baloon) وانگر آهي جنهن کي ڪوئي طرف نه هجي ۽ جو آڏامي انت ۾ ڦاٽي پوندو ۽ هوا سان هوا ٿي ويندو.

مهاڳ ـ ۱

۱۰ جولاءِ ۱۹۸۸ع تي تاجل بيوس جي ڪتاب ’سنڌ منهنجي امان‘ تي لکيل مهاڳ

مئي ۸۸ع ۾ مون پنهنجو شعر جو نئون ڪتاب ”آڪن ٽيرا ٿيا“ لکي پورو ڪيو. اُن ۾ پنج ڇهه سؤ بيت آهن جن کي ٿر جو محاڪاتي پس منظر ته آهي، پر جنهن ۾ ٻه روايتي بيت جيئن، نه ڪنهن لوڪ ڪهاڻيءَ ڏانهن اشارو آهي ۽ نه وري شاهه وارا لفظ، استعارا يا حوالا ڪم آندا ويا آهن ۽ جنهن ۾ منهنجا گونا گون مشاهدا ۽ خيال سمايل آهن. مون ان وقت ارادو ڪيو هو ته لاڙ، وچولي ۽ اُتر جي پس منظر سان ساڳي طرح بيت لکندس ته جيئن سنڌ جي ڌرتي منهنجي شاعري لاءِ ماءُ جي آغوش وانگر لڳي. ۵ جون تي مان ڪراچيءَ آيس جو ان تاريخ تي منهنجو پٽ ويانا مان تعليم پوري ڪري موٽي رهيو هو ۽ معمول وانگر جولاءِ جو سارو مهينو مون کي هن وٽ ڪراچيءَ ۾ گذارڻو هو. هتي وائيسز گروپ (Voices Group) منهنجن نظمن ۽ گيتن ۽ ان سان گڏ فيض احمد فيض جي ٻن ڳاتل نظمن جي مهورت لاءِ مون کي ٻهرين جولاءِ تي دعوت ڏني هئي. تقريب کان پوءِ مون کي تاجل بيوس پنهنجي تازي ڪلام جي ڇپيل مجموعي تي مهاڳ لکڻ لاءِ اصرار ڪيو جو مان تاجل سان دوستي ۽ محبت سبب ٽاري نه سگهيس. (هن کان اڳ مون ادل سومري ۽ اياز گل سان هنن جي شاعريءَ جي ڪتابن تي مهاڳ لکڻ جو وعدو ڪيو هو جو سکر ۾ بي انتها مصروفيتن سبب اڃا پاڙي نه سگهيو آهيان ۽ هنن بيحد صبر ڏيکاري ان جو انتظار ڪيو آهي ته مان اهو مهاڳ ڪڏهن ٿو لکان. مشتاق باڪائيءَ به ساڳيءَ طرح مهاڳ لاءِ چيو هو ۽ ڏيڍ سال اڳ مون

وٽ پنهنجو مسودو ڇڏي ويو هو پر ڪافي وقت کان مون سان نه مليو آهي ۽ شايد منهنجي مهاڳ جو آسرو پلي ڇڏيو اٿائين. مان تنهن ۽ کان ايتري ۽ دير لاءِ معذرت خواهه آهيان ۽ ارادو آهي تہ سگهو موٽي اهي مهاڳ لکندس.)

تاجل بيوس جو هي چوٿون ڪتاب آهي. هن جا ٽي ڪتاب "جڏهن يون ۽ بٺي"، "انبن جهليو بور" ۽ "سرجيندڙ سانجهه جا" اڳ ئي ڇپجي چڪا آهن. مون کي تاجل جو مسودو پڙهي، اهو ڏسي حيرت آئي تہ هن آتر ۾ خاص ڪري ڪجهه بيتن، واين ۽ ٽه - سٽن ۾ ڪڇي جي حصي جو محاڪاتي پس منظر (Scenic background) ائين ڏنو آهي جيئن مون مٿي ذڪر آيل اڻ! - ڇپيل بيتن ۾ ٿر جو پس منظر ڏنو آهي. هو صوبيديري جو آهي ۽ ننڍي هوندي کان وٺي هن جو ڪڇي جي زندگي ۽ سان واسطو رهيو آهي ۽ نہ رڳو هن آن جو گهرو مشاهدو ڪيو ٿو ڏسجي پر ان خطي جي ٻولي ۽ تي بہ هن کي ڪافي عبور آهي. فرانس جي مشهور شاعر ونلري ۽ (Vallery) چيو هو: I Write half The Poem. The Reader Writes the Other half" انهي ۽ معيار تي ڏسجي تہ تاجل جا هيٺيان شعر پڙهي صبح جو منظر اکين اڳيان ڦري ويندو:

سج ڪئي تخليق،
سرنهن جي ڦولار ۾
روشنين جي ليڪ.

ان ٽه - سٽي جو پس منظر تصورائبو تہ ائين لڳندو تہ ڪڇي ۾ سرنهن جا کيت ڦلاريا آهن، حد نظر تائين کيت ئي کيت آهن، ساوا سرنهن جا کيت، جن جي ڦولار تي صبح جا پهريان ڪرڻا پون ٿا ۽ فطرت جي حسن جو تخليقي عمل شروع ٿئي ٿو.

صبح جو هي منظر بہ ڏسو. سجو ڏينهن لاباري کان ٿڪجي سنل لاهيارڻ (فصل جي ڪٽائي ڪندڙ زالئفان) ننڊ مان آئي، ڏيند جي پور تــپي، هٿن جي آڱرين سان وار سنواري رهي آهي:

نور پيو نسري،
ان ڇڪڻ جي وچ مان
سج پيو اڀري.

سوڍي ٿي سنبسري،
ڪکر جي ڪارانءَ مان
سج پيو نڪري.

صبح ويلي ننڍيون وڏيون ڪونائيون مٿي ۽ ڇلهه تي ڀيلهڙا ڪٺي نار تان پاڻي ڀرڻ آيون آهن. نار ۾ ڏاند وهي رهيو آهي. پاڻي ٻڙچ ڪان نيسر مان ٽيندو اچي آهڙ ۾ ڪريو آهي جتان واهيءَ مان وهي پوک ۾ پهچي ٿو. تاجل هڪ مصور وانگر آهو منظر هيئن پيش ڪري ٿو:

ڀرهه، پاڻياري،
آئي منهنجي ائٽ تي
ڏينهوڙيءَ واري.

——

چٽني اوت ڪري،
نينگر منهنجي نار تان
پاڻي پئي ڀري.

ڪچي ۾ ڪترس ٻيڙيءَ جي رسن کي سڏبو آهي ۽ ڪنار ڪناري کي. درياءَ جو پاڻي لٿل آهي؛ تڙ تانگها ٿي ويا آهن؛ ملاحن جا منڌ سڃا لڳا پيا آهن. روزگار جا وسيلا تنگ ٿي چڪا آهن. شاعر آئيندي تي اميد رکي، سانوڻ اچي درياءَ وارن کي آٿت ڏئي ٿو:

ڪنڌيءَ ڪمايو، آيا سانوڻ ڏينهڙا،
اڄهو ڪو آيو، ڪٺي ڪترس ڪنار تي.

سانوڻيءَ ۾ درياهه ۾ چاڙهه آيو آهي، جهڪو ٻيڙيون سو ڀاڻي. وڏن وڻن جي ڪرڻ جو ڀيانڪ منظر ڏسو:

ڪنڌ تان ڪيري جيئن سنجهي وڻ سيرنهن جو،
مون پڻ "مرڻ" ٽيئن، ڪنن ۾ ڪيري ڇڏيو.
ڏيهات ۾ ڳاڄ ڪٽڪ جا آيو سوڪڙيءَ طور موڪليا ويندا
آهن، جنهن لاءِ شاعر چوي ٿو:

باهه وسائل ڦوڪ ڙي!
آيو ڪٽڪ ڳاڄ جا،
سيٺن مڪا سوکڙي.
درياهه ڦيٽي ويو آهي ته چوي ٿو.

نه ڏنگيون نه درياهه نه سي ماڻهو ماڳ جا،
ويو لٽي واهه، پيرا پاڻيارين جا.

نيٺ تـــه چـــر جـــو ڀـــاڻي ڇڇندو،
ڪلُ ۾ تـــرندا ڪمُ ۾ ڪوئيـــونُ

سڪو پيٽ سنڌوءَ جو،
پرن تا پيلا،
رات ڳهي راڪاس ويو.

ڪٿي ڪٿي هــن جـي شاعريءَ ۾ جپانـي هائڪوءَ وارو
رنگ آهي.

پن ڇڻ واري شام،
ٻچاڙيءَ جا ڏينهڙا
پڪل تتل جام.

ته ـ سڻو آهي يا ساڪت زندگيءَ (Still Life) جي ڪائي
سوريئلي (Surrealist) تصوير آهي!

مان انهن شعرن ۾ ڪوئي علامتي رنگ ڪولڻ نه ٿو چاهيان.
لفظن ۾ مصوريءَ ڪـي پنهنجي جاءِ آهـي ۽ ان ۾ ڪنهن سياسي
علامت جي تلاش عبث آهي. پـر ائين نه آهي ته تاجل جي من ۾

پنهنجي دؤر ۾ ڇورا ڪورا نه آهي. چوي ٿو:

ڀوپٽ ڄا ڪو ڀرَ مروڙي،
قيد ڪري ٿو ڪُل ـ سرهاڻ.

يا

هر ماڻهوءَ جي چپ ويڙهيل،
اناالحق الائـــي ڪيـــر؟

۽ ٻوءِ سياسي جبر جي خلاف جو رد عمل ٿئي ٿو، ان جي باري ۾ چئي ٿو:

جيترو ٿر تي وسي سانوڻ ويو،
اوترا ڀئـي ٻيچرا ٽپندا ويـــا.

۽ ان ردعمل مان جا جدوجهد اُڀري ٿي، اُها سڌ نظر رکي چئي ٿو:

سا ڪين اسان سان پيڙ ڪٿـي،
جنهن اکـ جـو ڦنڊرو آلو آ.

يا

ٻرهه جا سڏڙا ڪلولن جا ڀڳڙي،
رند زنجيرون ڇنـي ڀڄندا ويـا.

تاجل دراصل هڪ مصور شاعر آهي ۽ بيوروڪريسيءَ ۾ رهندي هن جي سياست سان گهڻي وابستگي ممڪن به نه آهي. پوءِ به هن پنهنجي دور جا ترقي پسند قدر اپنايا آهن. اڃا هن کي پنهنجو طرف طي ڪرڻو آهي ۽ پنهنجي ڪيف - روپي ڪلام (Multi-dime nsional poetry) ۾ مڪمل هم آهنگي پيدا ڪرڻي آهي. هن جي شاعري سنڌ سان جذباتي وابستگي ذيڪاري ٿي، جيئن ڪتاب جي نالي "سنڌ منهنجي امان" مان ظاهر آهي. امڪان آهي ته اها شاعري تيزيءَ سان قدم وڌائي، ڪنهن طوفان وانگر اُڀري اچي.

وٽ هن جو آزاد نظم 'جلاوطن' پڙهي هن کان پڇو ته ڇا هن اهو محمود درويش کان متاثر ٿي لکيو آهي. محمود درويش عرب شاعر آهي جنهن جي شاعريءَ فلسطين جي آزاديءَ لاءِ ماڻ پڙتـ

ڏني آهي. مون وٽ عرب شاعر محمود درويش جي شاعريءَ جو انگريزي ترجمو Sand and Other Poems پيو هو جو حال ۾ ئي ڇپيو آهي ۽ اهو هن کي ڏيکاريم پر هن انڪار ڪري ڇڏيو ته هن اهو ڪتاب ڏٺو به نه آهي ۽ ٻڌايائين ته هن رڳو 'هلال ميگزين' ۾ فلسطيني شاعريءَ تي هڪ مضمون پڙهيو هو.

اهو نظم 'جلا وطن' تاجل بيوس جي شاعرانه صلاحيت جي غمازي ڪري ٿو ۽ اميد پيدا ڪري ٿو ته تاجل، جو، خاص ڪري فطرت جو شاعر آهي، اڳتي هلي ديس پرديس جا مسئلا هٿين سان کڻندو، انساني آزاديءَ لاءِ به اهڙي ئي ڀرپور شاعري ڪندو، جيئن هن فطرت جي باري ۾ ڪئي آهي. هن ۾ پنهنجي آدرش ۽ آن سان وابستگي ۾ زياده وسعت ۽ پختگي ايندي ۽ هو سنڌي ادب ۾ پنهنجي منفرد جاءِ والاريندو.

ڪوئي ڳل ڦٽو منهنجي ناريءَ مان....

اياز گل جي شعري مجموعي جو مهاڳ

پنجابيءَ جو عظيم شاعر مادولال حسين هڪ مجلس ۾ ويٺو هو. آتي هڪ شخص ديوانِ حافظ کوليو. مادو لال حسين هُن کان پڇيو: ”هي ڪهڙو ڪتاب آهي؟“ ۽ پوءِ ديوانِ حافظ جا ورق اٿلائڻ لڳو، ته حافظ جي هيٺين شعر تي نظر پيس:

چشمهٔ چشم مرا اے بتِ خندان دريِاب
بر اميدِ تو بخوش آبِ روانے دارد.

(اي کلندڙ پيارا!، منهنجي اکين جي چشمي کي دريافت ڪر، جو تنهنجي آس ۾ وهي رهيو آهي.)

مادو لال حسين، ديوان حافظ ڦٽي ڪري چيو: ”هن حافظ جي عمر تہ پوڙهين رنن وانگي روئيندي گذري آهي.“ اُئين ئي اکين اردو ۽ سنڌي غزل تي نظر وجهبي ته، اڪثر شاعر روئندا نظر ايندا ۽ اقبال جي شاعريءَ کان اڳ گهٽو ڪري نہ رکو اردو شاعري قنوطيت سان پري پئي آهي، پر ابراهيم خليل تائين سنڌي شاعري بہ اُئين لڪير جي فقير رهي آهي ۽ آن مان ٿاهه ٿاهه ڳوڙها ڳڙندا نظر اچن ٿا. ڳل جا ڪجهه غزل ۽ سانگيءَ جون ڪجهه ڪتون آن مان ڪڍي ڇڏجن ته، ساري غزليہ شاعري ’سرن درياهه‘ ڪرڻ جهڙي آهي.

دراصل غزل ڏاريءَ زمين تي آسريو هو، جو اميرخسروءَ واري زماني ۾ هندستان جي ڌرتيءَ اپنايو هو. خسرو جي غزل ۾ جا پنهنجپائي هئي، سا اسان کي آرزو لکنويءَ جي غزل ۾ ملي ٿي. انهن جي وچ ۾ پارسي غزل جو چربو هو. غالب جهڙي مفڪر شاعر بہ چيو:

فارسي بين تابہ بيني، نقشهائے رنگ رنگ
مجمعِ اردوهہ بيني، آن کہ بے رنگِ من ست.

(فارسي ڏس ته تو کي منهنجا رنگ رنگ نقش“ نظر اچن، منهنجو اردوءَ جو مجموعو ڇو ٿو ڏسين، آهو ته بيرنگ آهي!)

خسروءَ جون هي سٽون:

سکھی پیا کو جو میں نہ دیکھوں، تو کیسے کاٹوں
اندھیری رتیاں؟

يا

وہ صورتیں الٰہی کس ملک بستیاں ہیں
اب جن کے دیکھنے کو آنکھیں ترستیاں ہیں

خسروءَ جهڙي شاعري، اردوءَ ۾ اچا تائين ڪوئي نه ڪري سگهيو آهي. اردو ۽ سنڌي غزل، ٻنهي ۾ فارسي غزل جون روايتون، تشبيهون، استعارا وغيره بي دريغ استعمال ڪيا ويا آهن، ايتري قدر جو غزل پڙهي دل ڳائون ماڻون ٿيڻ لڳي ٿي.

اياز ڳل، ادل سومرو ۽ انهن کان پوءِ واري نئين ٽهيءَ جا شاعر اعجاز منگي، وغيره ادب سان ڀرپور لڳاءُ رکن ٿا ۽ ان ڏک محنت سان لکي رهيا آهن. ننڍيءَ عمر ۾، پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي هنن جو شعور ڪافي پختو ڪري ڇڏيو آهي. تاج جويو، غلام حسين رنگريز وغيره انهن کان اڳين نسل جا شاعر آهن، جن به سنڌي ادب سان بيانتها لگن ڏيکاري آهي ۽ پنهنجو پاڻ ملهايو آهي.

اياز ڳل جي شاعري پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي پيدائش آهي. اها فارسي بحر وزن جي مشاقيءَ سان نه ٿي نڪتي. ان ڪي هڪ انوکي خوشبوءِ آهي، جا نم جي ٻور ۾ ٿيندي آهي ۽ ان ڪي هڪ الڳ رنگ آهي، جو ڦڪل“ پيرن ۾ ٿيندو آهي. جي هن مشق، قلم جاري رکي ته ڪنهن وقت هن جي شاعري، فن جون آهي بلنديون ڇهندي، جا ڳالهه ٿورن شاعرن کي نصيب ٿيندي آهي. هو بنيادي طور تي غزل جو شاعر آهي، پر هن جو غزل پيوند ٿيل نه آهي، ازخود هي ڌرتيءَ مان اسريو آهي.

مثال طور هن جا هي شعر“:

سوچون ساريون هارايلَ سردارن جيان
خواب پيا ها پيرن ۾ تلوارن جيان

رستا هوندئن ته آئيهن جي انڌيارن جيان
توڙي ايندي چانڊوڪيءَ جي چارن جيان

ڪيئن الائي ٿيندو آهي ماڻهن کان؟
شعر رچڻ ۽ پيارَ ڪرڻ وانگارن جيان

ٿاڌرن جا گهرا ليڪا، تيز رڙ!!
روڊَ تي چيٿجي وئي آ زندگي

هر طرف جهنڊا ٿا ڦڙڪن موت جا
جڳ کان وسري وئي آ زندگي

تنهنجا ڏرني!، ڏراڙَ جا ڪپيا هٿن
ٻچڙا، ٻٽڪَ، ٻهاڙ جا ڪپيا هٿن

هڪ تڪي چيٽَ آهي آزادي!
ڪميڙَ، کهٽيون ۽ ڪهاڙَ جا ڪپيا هٿن

روز ملندا رهون ٿا، بهتر آ
فاصلو، فاصلو وڌائن ٿا

حوصلو ڏي ته حادثن مان لنگهان
پيار!، منهنجا مان آفتن مان لنگهان

منهنجو سارو وجود نس نس ٿئي
تنهنجي نڪل جذبن خطن مان لنگهان

هڪ ئي ٺانوَ تي ٽڙڪو تيز ٿئي دل جو
ميٺي سُرمو ٿيندي ناهي هر دَرَ جي

هر ڪنهن دؤر ۾ چمڪندا آهن
باغي ۽ درٻاري ماڻهو

روپ وٺي نئون آءُ وري روبا ڪولهي!
ٿاريليون ۽ ٿَڙ، پڌڙي ويو اونده ۾

تنهنجي يادن سواءِ ذهنُ پورن!
ڪرفيوءَ ۾ بَزار وانگي آ

هر خوشي قرضَ ۾ هلي ٿي وڃي
ماستر جي پگهارَ وانگي آ

ڪوئي ڪم ڪرڻ ڪان ٻاهر ناهي هونئن
ڳالهه سچي هوندي آ جاني!، همتَ جي

جنهن ماڻهوءَ کي تنهنجو پيار مليو آهي
تنهن ماڻهوءَ کي ڪهڙي دولت گهرجي ٻي؟

منهنجي حالت آ وچ - اوير جي
تنهنجو شيوو تباهه ڪاري آ

اياز ڳالهه نئين ٿهيءَ جو منفرد شاعر آهي ۽ نئين ٿهيءَ عمر ۾
[illegible] تنهنجي جاءِ والاري چئي آهي. مان هن جي شاعري ۽ انڌ[illegible]
سومري جي ۽ نئين ٿهيءَ جي شاعري ڏسي، انهيءَ نتيجي تي پهتو
آهيان ته، آها نيٺ ڪنهن به بين الاقوامي معيار تي اچي وڃندي.
ان شاعريءَ تي جاگيرداري دؤرمان نڪري، صنعتي دؤر ۾ داخل

تن ۾ ها آثار ملن ٿا ۽ اُن هوندي تشبيهون، محاڪات وغيره روايتي شاعريءَ کان مختلف آهن ۽ انهن تي پنهنجي انفراديت جي ڇاپ آهي.

روهڙيءَ واري بيدل فقير فقط ٻه چڱا شعر لکيا ها ۽ انهن مان هڪ آهي:

اکران دي وچ جو ڪوئي آڙيا
عشق دي چاڙهي مول نه چڙهيا

اِهو شعر آهي نه سرائڪيءَ ۾، پر ان ۾ جا ڳالهه ڪئي وئي آهي، اها جديد شاعرن سان لڳي ٿي. هو اکرن ۾ آڙجي ته ٿا وڃن ۽ عشق جي چاڙهي چڙهندا نٿا رهن. هُن جا ابتدائي مجموعا ڏسون ٿا، تڏهن به ڪيترائي شعر دل ۾ کُپي ٿا وڃن ۽ اهڙين شاعرن وانگر اٽين نه آهي ته، سڄو ديوان ڇنڊي ڇاڻي ڏسجي ته ڪو هڪ ٻه سٽون ملن جي دل تي اُڪرجي وڃن. ساندهه مطالعو ۽ مشاهدو ئي شاعريءَ کي پنهنجي نُور تي پهچائي ٿو. اهي زمانا گذري ويا جڏهن ڪنهن اُستاد جي اُستاديءَ ۾ شاعر سڄيون عمريون هٿ ماريندا ها ۽ بحر وزن جي ڳهڙ ڳهوٽ ڪندا ها.

بمبئي ۾ مون هڪ نشست ۾ سُکڻ آهوجا کي چيو هو ته: ”هو پنهنجو شعر ٻڌائي.“ ان تي هُن جواب ڏنو هو ته، ”مون وٽ بندي ڪانه آهي.“ ان تي مون هُن کي چيو هو: ”جيستائين بندي اچي، تيستائين تُڪ بندي ئي وڃي.“ — ’بندي‘ هُن پنهنجي شعر جي بياض لاءِ چيو هو — سُکڻ کي ته مون اِها ڳالهه مذاق ۾ چئي ڇڏي هئي، هو منهنجو دوست هو، پر اِها ڳالهه اڪثر ڪچي مشق شاعرن سان لڳي ٿي، ڇو ته اهي تُڪبندي ڪندا هئا. دور جديد ۾ ڪيترائي نوان شاعر تُڪبندي ته ڪونه ڪن ٿا، پر جي هي پنهنجي تخليق سان مطمئن ٿي ويا ۽ ساندهه لکندا ۽ تجربا نه ڪندا رهيا، ته اُنهن جي شاعري به، تُڪبنديءَ وانگر بي معنيٰ ٿي ويندي.

اياز گل ۽ ٻيا شاعر، هن وقت سچائي شاعرن وانگر لکي

رهيا آهن، ڪافي پڙهي رهيا آهن؟ ۽ پنهنجي منفرد سوچ به رکن ٿا. سنڌي ادب هڪ خوبصورت شمعدان وانگر رهيو آهي، جنهن ۾ اياز گل به انهن شمعن مان آهي جيڪي وچ ۾ ٻري رهيون آهن. هو شمع به آهي ته، پروانو به آهي ۽ پنهنجي ڇوڏاري تخليق ڏيل ادب ۾ هن جي بي‌حد دلچسپي آهي. ڇڱو جو هن جي شاعريءَ ۾ ادل جي شاعريءَ ۾ نعري بازي نه آهي، توڙي هنن جي سياسي سوجهه بوجهه تکي آهي.

زندگيءَ جا گوناگون تجربا، ۽ خاص ڪري شهري زندگيءَ جو، ديهاتي زندگيءَ تي اثر، هن جي شاعريءَ مان ٻکن ٿا. جڏهن اها شاعري پوري چوٽ تي پهتي، تڏهن سنڌي شاعريءَ تي پنهنجي ڇاپ ڇڏيندي. مون فقط هن جي غزلن مان مثال طور ٽڪرا ڏنا آهن، پر هن جي ٻي شاعري به جاندار آهي ۽ هن جي لباس وانگر نج سنڌي آهي.

تنهنجو مايا ڏي جو لاڙو آهي
پنهنجي پيرن تي ڪهاڙو آهي

سچ کان ويڙهه ۾
شڪ به هزار جنن

سارو شهر لتاڙي ويا
آس تنهنجي ساڙي ويا

تنهنجي ٻوڏان نڪتو آهيان
سارا ٻيڙا ساڙي ويا

تنهنجي سچ تي ڪروڌ ۽ هن جي
ڪوڙ تي واه واه ٿي وئي!

زندگي هر سفر تي خوش آهي
پن ڏکن جو ڪو ناهه ٿي وٺي آ

وڇون تنگي پيرين آهن
ذهن تتل ڇڄل ٿاما آهن

جهون جي آڪاڻيءَ ۾ دُک
فُل اسٽاپ ۽ ڪاما آهن

ڇو بدلجي ٿي وڃين تون ڪَن ۾
ڪجهه نه ويساهه ڪجي ساڄن ۾

تنهنجي پيرن ۾ هٿي لڪل ميندي
منهنجي گهرجا نه ها ڪُٺيل رستا

دل جون ڳالهيون به ڪين ٿو سمجهين!
ڪهڙي آخرڪار فارسي آهي؟

توکي ڳڌجي نه ڪين هلڻو آ
ڪهڙو توکي بهارجي هاڻي؟

سڄي حياتي پري بيٺي آهي لڙڪن سان
ميلو نه ذڪر ڪيو، هيل ڪي ڪِلائڻ جا

هيءُ ڪتاب، مون وٽ مهاڪ لاءِ، ڪيڏو عرصو پيو رهيو هو ۽ پنهنجي گوناگون مصروفيتن ۽ بيماريءَ سبب، مان اياز ڳل جي فرمايش هن ڪان اڳ پوري ڪري نه سگهيس. هن جو نالو منهنجي نالي سان اڻين وابسته آهي جيئن، منهنجي شاعريءَ جي تاريخ مان ڪوئي ڳُل ڦٽو آهي. مون کي اميد آهي ته، اڳتي هلي اهو ڏسان ڏس ڪي پنهنجي سڳنڌ سان واسي ڇڏيندو ۽ مون کي هن جي نالي جي مماثلت تي بجا فخر ٿيندو.

فرسوده روايتن کان بغاوت

ادل سومري جي شعري مجموعي جو مهاڳ

ادل سومرو نئين ٽهيءَ جو شاعر آهي، جنهن فارسي ۽ اردو وزن کي لت هڻي، شعري روايات جا سارا زنجير ٽوڙي ڇڏيا آهن ۽ پنهنجو ترنم، پنهنجي اندر جي آواز سان اُپاريو آهي.

مون ته ديوانِ گل، ديوانِ قاسم، ارمغان حامد، ديوانِ فاضل، ڪلياتِ گدا، ديوان بلبل، ڪلياتِ سانگي، ديوانِ واصف، ڪلياتِ عزيز وغيره نٿي هوندي پڙهي، آنهن جي ٻولي ۽ روايت پرستيءَ کان بغاوت ڪئي هئي. جڏهن اردو ۾ فيض ۽ اين-ايم راشد جا ڪتاب 'نقش فريادي' ۽ 'ماورا' ڇپيا هئا ته اهي پنهنجي تازگي کڻي آيا ها ۽ منهنجي مهاڪوي ٽئگور سان به وابستگي گهڻي ٿي هئي. اهو ڏسي مون کي عجب آيو هو ته هي ڌرتيءَ جو حصو، جتي رنگا رنگ ٻڪي پنهنجون ٻوليون ٻولين ٿا، جن ۾ ڪي ٻکي ڏٺي آهن ۽ ڪي سائبيريا تائين دور تان اچن ٿا، انهن جو شاعري ۾ ڪو ذڪر نه آهي. اردو غزل ۾ رڳو ڇهن ستن پکين جا نالا ورتا ويا آهن. مثلاً بلبل، قمري، زاغ وزغن، ڪلاغ، شاهين، ڪرڪس، ڪوئل، پپيهو ۽ شايد هڪ ٻه نالا ٻيا هجن. انهن مان بلبل ته ايران ۾ نيندي آهي ۽ ڪوئل ۽ پپيهي کانسواءِ باقي نالا به ايراني ئي آهن. علامه اقبال، بلبل و دراج و مار لفظ ڪتب آندا آهن ۽ تتر کي دراج ڪوٺيو آهي. ڪوئل ۽ پپيهو لفظ نه غالب ڪم آندا آهن نه علامه اقبال، ورها ڱي کان اڳ ملڪ جي جاگرافيءَ ڏانهن ڪنهن شاعر ڪونه ڏٺو آهي ۽ شامِ اوڌ ۽ صبحِ بنارس روايتي طور ڪم آندا اٿائون. دليءَ جي شهرِ آشوب کان پوءِ مير تقي مير لکيو هو:

دلی کہ ایک شہر تھا عالم میں انتخاب
ہم رہنے والے ہیں اُسی اُجڑے دیار کے.

هند جي فارسي شاعريءَ، خسروءَ ۽ غالب ڪانسواءِ ٻين جي
تذڪرن جو ذڪر گهڻو ڪيو آهي. علي حزين جو هڪ شعر آهي:

از بنارس نہ روم معبد عام ست این جا
ہر برہمن پسرے لچھمن ورام ست این جا.

(هِن بنارس ان ڪري نٿو ڇڏيان جو هتي عام عبادت گاهه
آهي ۽ هر برهمڻ، ڄڻ لڇمڻ ۽ رام جو پٽ آهي).

گنگا، جمنا، برهم پترا ۽ سنڌوءَ وغيره جي ديس ۾ دجله ۽
فرات جون ڳالهيون ٿينديون هيون. علامه اقبال بانگِ درا ۾ همالہ
تي نظم لکي جو پاسو ڦيرايو ته ايران جي ڪوهِ دماوند تي وڃي
ڪتوهه بنگال ۾ مون، فقط ڇمپا جا سترهن قسم ڏٺا هام، پر ٻرصغير
۾ نرگس ۽ گُلِ لاله سان تشبيهون ڏنيون وينديون هيون، هي گُل
فقط ايران ۾ ٿيندا هام. جتي سنڌ ۽ راجستان جهڙا صحرا هام اُتي
عرب جي صحراءِ نجد جو ذڪر ڪيو ويندو هو. ديومالائن جي ديس
۾ ليليٰ مجنون، شيرين فرهاد، وامق عذرا، رستم سهراب وغيره جا
اجنبي قصا دهرايا ويندا هام. رڳو هڪ شعر اُردو ۾ پنجاب جي
لوڪ ڪهاڻيءَ جي باري ۾ لکيو ويو هو ته اُهو بار بار دهرائيندا
هام. ڄڻ پنجاب تي ڪو احسان ڪيو هجائون:

سنايا رات کو قصہ جو ہیر رانجھے کا
تو اہلِ درد کو پنجابیوں نے لوٹ لیاہ

اهو سڀ اُنهيءَ جي باوجود ته پنجاب جي شهرن پنجابي
ڇڏي اُردو اپنائي هئي. اردو شاعريءَ ۾ محبوب کي اختر شيراني
تائين مذڪر لکيو ويو. اختر شيرانيءَ جون عذرائون ۽ ليلائون به
... ڏوليون هوندون ۽ اُهي هر نسواني جذبات کان عاري لڳنديون.

آروشي ۽ شڪنتلا جهڙي ديس ۾ عورت کي محبوبه چوڻ معيوب سمجهيو ويو. امرد پرستي (Homo Sexuality) عام هئي ۽ محبوب جو سراپا ڄڻ پورو مغليه اسلحه خانو هوندو هو. تيرنظر، خنجر ابرو وغيره سان محبوب ائين شڪار ڪندا هئا، جيئن مغليه شهزادا شڪار ڪندا هئا. غالب جو شعر آهي:

تم مجھے بھول گئے ہو تو پتہ بتلا دوں
تیری فتراک میں کوئی کبھی نخچیر بھی تھا

(تو مون کي وساري ڇڏيو آهي ته توکي پتو ٻڌايان تو. ڇا تنهنجي خرزين ۾ ڪڏهن ڪوئي شڪار به هيو؟)

ساري تهذيب جي عڪاسي ڏاري هئي ۽ ايران، سمرقند، بخارا، افغانستان وغيره تان ورتي وئي هئي. محبوبن جا ڏند مسي سان ڪارا هوندا هئا ۽ چپ پان سان ڳاڙها، جن هنن ڏائڻ وانگر عاشقن جو خون پيتو هو. انهيءَ شاعريءَ جو تتبع اسان جي غزل گوشاعرن (ڪلي ڪانسواء) ۾ ملي ٿو. سيئي ادبي سلهه جا مريض هيا، جن هڪ سؤ سال شاعرن کي انهيءَ وبا ۾ وچڙائي رکيو ۽ اڄا تائين انهن مان ڪي رت اوڳاڇيندا ته وتن. انهيءَ وچ ۾ ڌرتيءَ جا عظيم شاعر، ڀٽائي، سچل ۽ سامي ڄڻ وسري ويا هئا. اڪيئن غزل گو شاعرن ۾ ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ مصرع سنڌي هوندو هو، جيئن ڪنهن ڪنڌي جي منهن ۾ هڪ اڌ ڏند رهجي ويندو آهي، نه ته اڪثر شاعر ڀڳڙا هئا ۽ هنن اردوءَ جا پان خور ڏند وجهايا هئا. اهڙيءَ شاعريءَ خلاف بيوس ٻهرين بغاوت ڪئي. آخر ان جي ساري عمارت اچي ڦٽڪو ڪيو. اردو شاعري به موضوع جي حد تائين بدلجي وئي. ميراجي، فيض، راشد وغيره ان ۾ ڪافي انقلاب آندو پر ٻوليءَ جي لحاظ کان ان جي فارسي آميزي ۾ فرق نه آيو ۽ ساري جا سارا مصرع فارسي هوندا هئا. آرزو لکنوي، عظمت الله، سيد مطلبي فريدآبادي ۽ ميراجي، فراق گور، کپوريءَ جن ٻوليءَ ۾ ڏيهي لفظ آندا، انهن ۾ ايترو حوصلو ڪونه هو، جو زبان جو مزاج بدلائي سگهن.

علامہ اقبال جي ٻولي بہ غالب واري آهي. ان ڪري اردو شاعري ۾ اڄ تائين جمود آهي.

سنڌي ادب ۽ ٻولي ۾ ڀرپور انقلاب آيو آهي ۽ ان ۾ اڌ صدي کان وڌيڪ وقت لڳي ويو آهي. اڄ سنڌ، هڪ ماڪين جي ماناري وانگر آهي، جتي ڪيئي شاعر ڪُنگائي رهيا آهن. مون ڪي ٻارهن تيرهن ورهين جي عمر ۾ فارسي بحروزن تي مڪمل دسترس هو. ٻوءِ مون ان ۾ ڪيئي تجربا ڪيا، جي بنهہ سنڌي آهن. مون سنڌ جا ڪلاسيڪي اسلوب بيت ۽ وائي بہ وري جيئاريا آهن ۽ بي هر صنف سخن تي (سواءِ ترائيل جي) لکيو آهي.

اڄڪلهہ جديد شاعرن پاڻ تي ڪو بہ زنجير رکڻ نٿا چاهين. انهن جون اکيون کليل ۽ پير آزاد آهن. ادل سومرو انهن مان برک شاعر آهي هن بہ ڪيترين ئي صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي، ٻر غزل، بيت، وايون، ٽيڙو ۽ نظم/آزاد نظم هن تمام چڱا لکيا آهن. جن مان ڪجهہ شعر هي آهن.

غزل

ويس ڳيڙوءَ ۾ هتي ٿي غزل
سنڌ ۾ سُونهين نہ چوغو فارسي.

جنهن ۾ ناهي زندگي جي جستجو
کوڙي ڪم جي آهہ اهڙي شاعري.

ٻڪ تي آهي سُتو جو آدمي
زهر آ اُن جي اکڙ تي چاندني.

ٻنهنجي اکهہ ٻڌائڻ خاطر
دستارون ڪِالهائين ٿيون.

محبوبن جي آمد کان اڳ
ڌُوڪارون ڪالهائين ٿيون.

جنهن تيا بيڪار ڪنهن پٿر جيان
جن ڇپن جي ڀاڪر ۾ ناهي ڇَمي.

هلندڙ بس مان ڪُوٽ جو منظر
ٻـار جهڪيون ۽ ڪـدلو سينور.

ڪجهه ڪبوتر، هڪڙي مورت
سِڪل ڪِل ۽ اُجڙيـل مندر.

زندگي پياري ڪيائون ديس ڪان
هاڻي ويٺا سنڌ لئه روئن سڪن.

جيڪا هاريءَ جي هٿن مان ٿي ڦٽي
روشني ساڻي ٻنين ۾ ٿسي رهي.

ڇا سيارو، ڇا بهارون بس فقط
درد جي موسم جهڪين ۾ ٿي رهي.

بيت

آءَ نـه ڇاڻان ڪير، سڙي ويو بارود ۾
مون وٽ سڀ ڪجهه ماڻهو، جنهن ۾ ڦُنڊ نه ڦير،
هي لاشن جو ڍير، ڏوهه پڇي ٿو ڀُنهنجو؟!

ديورن ڍانچا، رڻ ۾، مٿان ڇمڪي چنڊ
ٿا ريليءَ جو جنڊ، اڃان ترسي آنءَ لئه.

وايون

هوٽل هِل هشام

دونهان دونهان زندگي
لارين پويان ڊوڙندي، شهر ۾ ٿـي وٺي شام
دونهان دونيان زندگي.

وڪ وڪ، ورديءَ سان
پوڙها پهريدار
ٺوڪي ڪولن ٿا.

هي ڪتاب مون وٽ ٻن سالن کان مٿاڪ لاءِ پيو آهي. ان وچ ۾ ادل سومري گهڻو ڪجهه لکيو آهي، جو اڳي کان بہ بهتر آهي. هن جا اڪثر آزاد نظم نهايت خوبصورت آهن. انهن ۾ بحروزن جي پابندي نہ آهي. اهي فقط بحروزن جي سرحدن کي ڇُهن ٿا، پر انهن ۾ نواڻ آهي، تازگي آهي، بي‌پناهه شعريت آهي ۽ جديد انگريزي شاعريءَ وانگر رڻ ۾ ”رلنڊڙ هرڻ وانگر خوبصورت آهن. آن هرڻ جو خاص ڏڪ“ نہ هوندو آهي، پر جڏهن سج لٿي واٽڙين مان پاڻي پيئندو آهي نہ ان جي تصوير ازل جي عڪس وانگر لڳندي آهي.

مان چاڻان ٿو اڄ اوهان وٽ
ريٽي رُت جا سارا گل
بوٽن هيٺان چچريا ويا هن
ڪنهن بہ ڪنڌ ۾ ڪين ڏو پسڄي
پاريهر جو آڪيرو ڪو-
چوڏس آهي رت جي خوشبو
ڪنڌر آهن ساريون وسنيون،
ڏٺل جاين جي ڪنڌرن مان
ٻار پيا ڳولن رانديڪا-
اسڪول اَجڙيل ۽ اسپتالون آهن آباد
تنهنجا وطن پرست پاڻر
جن، چاڻي ڇم کان آهه ٻڌو
ڳولين جو آواز
خوبصورت ڇوڪرين بدران
رائفلون آهن جن جون محبوبائون

ڏاڍ سان جوڙي جنگ ٻيڻا هڻ۔
ڏاڍ جو ڪوئي ڌرم نه ديس
ڪا ٻه نه ٻولي ۽ لولي
ڏاڍ نه عربي ياڪو عجمي
ڏاڍ نه آهي وحشي اندو
هيڻن کي هيسائي مارڻ
اُن جو ڌندو.

[نظم ”جوين رُت جا ڳاڙها خواب“ جو حصو]

بابل! تنهنجا پورهيت هٿ
ڪيڏا کَهرا ٿي ويا آهن۔
تنهنجي هٿن جون هڙ ريکائون
پٿر ٻڻجي ويئيون آهن۔
ڇهري منجهه لڪيرون ايئن
ڄڻ ڪنهن ڳتيل شهر جا رستا
اکهه پورهئي جا ڪيڏا سستا!
تنهنجون ساريون سُندر سوچون
ذهن-نگر ۾ ٻوڙي ٻوڙي
هاڻي ته ٿڪجي پيئيون آهن
وڏ ڳهرائي محبوبا جان
ننڊ به تو کان ڏور وئي آ۔

[نظم ”مايوسين جو موت به ٿيندو“ جو حصو]

ڪيئي ڏيهي اغوا ٿي ويا
ڳولين آڏو پرزا ٿي ويا
ٻنل اکين جا سپنا ٿي ويا
ٻنل دلين جا دهڪا ٿي ويا۔

بازاريون پڙ ڀانگ سموريون
اونداهيءَ جي چادر اوڙهي
رات جي ناٽڪ ناچ نچي ٿي
ڇيڙن جا آواز اچن ٿا.

[نظم، امن جا وڻ-ڪتاب ۾ قبرستان جو حصو]

اهڙا ٻيا به نظم آهن جيئن: ”هر ڏس ۾ هيڊاڻ آ ڇانيل“، ”ٿڪل زندگي“، ”ڌرتيءَ تي دوزخ“، ”وڇوڙي جو ڪارڻ“، ”ڏکن جي سرحد وٽ روڪيل خوشيون“، ”وڇوڙي جي منڊ جي ڀڃڙين برسات“، ”آدم جو اولاد“ ۽ ”ڀاڙون“ وغيره اها ڪيفيت هن جي ٻي شاعريءَ ۾ به ڪٿي ڪٿي ملي ٿي.

ادل سومري ۾ جو انسان آهي، ان ۾ قوميت به ڀرپور آهي ته بين الاقواميت به ڀرپور آهي. پوءِ به هن جي شاعري سياست سان واڪيل نه آهي ۽ اها آزادي به هن جي بحر و وزن سان آزادي وانگر آهي. ايازڪل وانگر ادل، شاعريءَ ۾ انهيءَ دؤر جو آئينه‌دار آهي. جيڪا پنهنجا اسلوب کولي لهندي، پنهنجا موضوع کولي لهندي، جن تي سنڌ جي مهر مثبت هوندي پر پوءِ به ان جي آفاقيت مجروح نه هوندي.

مهاڳ

بدر ابڙي جي ڪتاب ’جيل جي ڊائري‘
تي ۵ فيبروري ۱۹۹۰ع تي لکيل مهاڳ

هيءُ دؤر دادا امير حيدر ۽ ڪلپنا دت وارو دؤر نه آهي. بظاهر ايئن ٿو نظر اچي ته سوشلزم ختم ٿي رهيو آهي. ممڪن آهي ته اهو پئرس ڪميون وانگر ناڪام ٿيو آهي. مشرقي يورپ ۾ ڪميونزم لاءِ نفرت ايترو اُڀري رهي آهي جو پولينڊ ۾ ساليڊرٽي گورنمينٽ ٺاهي وئي ۽ ڪميونسٽ پارٽي اقليتي مخالف ڌر ٿي وئي، ديوار برلن ڪيرائي وئي ۽ امڪان آهي ته اوڀر ۽ اولهه جرمني هڪ ٿي وڃي. هنگري، بلغاريه ۽ چيڪوسلواڪيا ۾ به ڪميونزم ڏانهن ردعمل ۾ ڪافي ڦيرو اچي ويو آهي. رومانيا ۾ ته چائوشسڪو ماريو ويو ۽ ڪميونسٽ پارٽيءَ تي بندش وڌي وئي ۽ لاٿي وئي، ڇاڪاڻ جو رومانيا ۾ ڪميونسٽ پارٽي ايتري مؤثر نه رهي آهي. خود روس ۾ هڪ کان پارٽي نظام تي بحث ٿي رهيو آهي. مغربي پريس وارا آرمينيا، آذربائيجان، بائيلورشيا، ايستونيا، ليٿويا، لٿوانيا، جارجيا، قازقستان ۽ ڪرغيزيا، مالدويا، تاجڪستان، ترڪمنستان، يوڪرين ۽ ازبيڪستان ۾ وڳوڙ جي نشاندهي ڪري رهيا آهن. آرمينيا ۽ آذربائيجان ۾ روس فوجي ڪارروائي به ڪئي آهي. رڳو اهو نه پر ٻئي وڏي اشتراڪي ملڪ چين ۾، تائنامين اسڪوائر ۾ ڪوس ڪرائي آپيشاهي مسلط ڪئي وئي آهي. پر اها به آخر ڪيستائين هلندي؟ هن دؤر ڪيئي سوال اُڀاريا آهن. جن جا جواب اڃا مستقبل جي ڳنڍڪي ۾ آهن. ڇا اسٽالن مارڪسزم ليننزم کي اهڙو ڪاپاري ڌڪ هنيو آهي جهڙو فرينچ انقلاب کي نيپولين هنيو هو؟ ڇا انقلاب جو دؤر ختم ٿي چڪو آهي ۽ تاريخ

جي ارتقا ٿپ ٿي ويئي آهي؟ يـا مشرقي يورپ ۾ ٻي جنگ عظيم کانپوءِ سوشلزم مڙهي وڌي هئي ۽ انڪري اها عوام ۾ ايئن مقبول نـہ هئي، جيئن روس ۽ چين ۾، ۽ مشرقي يورپ اهـو طوق لاهي پنهنجي ڳردن خلاص ڪئي آهي؟ اهو تہ ظاهر آهي تہ روس ۽ چين جي ايتري ترقي سوشلزم کانسواءِ نہ ٿي سگهي ها پر ڇا آئي سوشلزم پنهنجو رول ادا ڪري چڪو آهـي ۽ هينئر رکو ڳچيءَ جو ڳٽ لڳي رهيو آهـي؟ ايئن ٿـو لڳي تـہ صنعتي دور ۾ Command Economy بي‌معنيٰ ٿي چڪي آهي پر ان جي معنيٰ اها آهي ڇا تہ اسان پريزيڊنٽ بش واري آمريڪا ۽ وزيـراعظم مارگريٽ ٿيچر واري انگلينڊ جو فرسوده اقتصادي نظام قبول ڪيون؟ اڳتي هلي پتو پوندو تہ روس ۽ مشرقي يورپ جي تبديلين جو چين، ڪوريا، ڏکڻ اوڀر ايشيا وغيره تي ڪهڙو اثر پوي ٿو. اسان لاءِ تہ اهو اهم سوال آهي تہ افغانستان جو ڇا ٿـو ٿئي ۽ برصغير ۾ سارڪ سمٽ تي معاهدي مطابق امن پائيدار رهي ٿو يا نہ . سوشلزم جو تاثر تہ ايشيائي ليڊرشپ تي بہ ڪافي رهيو آهـي. شهيد ڀٽو، نهرو، ناصر، نڪروما، سوئيڪارنو وغيره سوشلزم کان متاثر هئا ۽ پنهنجي عوام تي پنهنجي خيالات جـو پائنده تاثر ڇڏي ويا آهـن. ٽين دنيا جا مسئلا اڃا آئي ٿي آهـن جتي اڳـ هئا ۽ سرمائيدارانہ نظام اڃـا تائين انهن جو حل پيش نـہ ڪيو آهي. ان ۾ شڪ ناهي تـہ هن وقت سوشلزم اها لڳن، اهـو جذبو ۽ اها وابستگي پيدا نٿي ڪري جـا جان ريڊ (John Reed) جـي ڪتاب ”ڏهہ ڏينهن جن دنيا کي جهنجهوڙي ڇڏيو“ (Ten days that shook the world) ۾ ڏيکاريل آهي. اهوئيڪ آهي تہ ڪنهن حد تائين مارڪيٽ اقتصاديات جا اصول ثابت ٿي چڪا آهن ۽ ان حـد تائين سرمائيدارانہ نظرئي کي هٿي ملي آهي. پر پوءِ بہ ٽينءَ دنيا جا سياسي ۽ اقتصادي مسئلا حل طلب آهن. سٺر واري ڏهاڪي جا نعرا تـہ هاڻي کوکلا ٿا لڳن پر پوءِ بہ ٽين دنيا جا انسان پنهنجي سياسي ۽ اقتصادي نجات لاءِ اڃا وانگر لڙي رهيا آهـن. ڏيٺ انهن کي ڪو فلسفو ملي ويندو،

جنهن ۾ اقتصادي ۽ سياسي آزاديءَ جو ميل ميلاپ هوندو ۽ هو سوشلزم کان ايڏو بيزار نه، لڳندا، جيترو هاڻي مشرقي يورپ ۾ ٿيا آهن. اهو به اهم سوال آهي ته هتي جي ڪميونسٽ پارٽي هندستان جي ڪميونسٽ پارٽي وانگر، جمهوري نظام ۾ ٻين پارٽين وانگر رڳو هڪ پارٽي رهندي ۽ پرولتاري ڊڪٽيٽرشپ جي دعوا ڇڏي ڏيندي ۽ ان حالت ۾ ان جو پروگرام ڇا هوندو ۽ اها ماضيءَ جي تجربي مان ڪيترو سکندي؟ مان اهو به چئي چڪو آهيان ته هندستاني ڪميونزم ڪي گهڻو ته اهو اندران ڳانڍي وادي نڪرندو، ڇا منهنجي هن نقطه نگاهه کي تاريخ سچو ثابت ڪندي؟ مشرقي يورپ ۾ ڪميونزم جي ترديد، ممڪن آهي ته هتي ايتري اثرانداز نه ٿئي ۽ اسان ۾ پارت جا رهواسي، جنهن واهيات ۽ نهايت خطرناڪ بنياد پرستيءَ جو مقابلو ڪري رهيا آهيون، ان مقابلي ۾ سوشلزم جو نظريو اسان کي وڏي هتي ڏئي ۽ ڏکڻ اوڀر ايشيا لاءِ زهر هلاهل بدران ترياق ثابت ٿئي!

ان ۾ ڪوئي شڪ ناهي ته ۱۹۱۷ع کانپوءِ واري اشتراڪي دؤر ۾ به ڪافي چڱو ادب روس ۾ تخليق ڪيو ويو. شولوخوف جا ناول The Fate of A Man ۽ Quiet flows the Don ۽ اليا اهرنبرگ جو (Fall of Paris) وغيره عظيم ناول آهن ۽ اساڪ بيبل جون ڪهاڻيون نهايت عظيم ڪهاڻيون آهن. ان ۾ به شڪ ناهي ته اشتراڪي نظام جي مخالف شاعر پاسترناڪ ۽ سولزي نتسن ان دؤر ۾ عظيم ناول لکيا آهن. پاسترناڪ، آسپ مينڊلسٽام ۽ انَا اخمتووا جي شاعري به ان دؤر جي عظيم تخليق آهي. ٻئي ڏريون زار نوڙي ڪميسار، تخليقي ادب تي نهايت ڪڙي نظر رکندا هئا، جيئن آمريت جي دؤر ۾ پاڪستان ۾ رکي وئي هئي. آندري سنياوسڪي (Andrei Sinyavsky) جو ابرام ٽرزز (Abram Tertz) جي نالي سان اجها ڏاڍين نهايت چڱو لکي رهيو آهي، تنهنجو شاهڪار (Good Night) حال ۾ ئي ڇپيو آهي. هن کي روس ۾ ڇهه سال بيگار ڪئمپ ۾ رکيو ويو هو ۽ ان کانپوءِ هو

۽ سندس زال ڀڙس پڄي ويا هئا. جتي مٿيون ناول روسيءَ زبان ۾ ڇپيو آهي. هنجو دوست ڊولي ڊينئل، جو به هن وانگر مغرب ۾ هڪڙي وڏي منڪر (Dissident) جي حيثيت ۾ ڄاتو وڃي ٿو، هن وانگر ڇهه سال روس ۾ بيگار ڪئمپ ۾ هو ۽ آنسي دل جي دوري سبب مري ويو. انهيءَ ٻه ڏاڍو چڱو ادب تخليق ڪيو آهي. ناول (Lolita) جو مشهور مصنف نبوڪوف، جو هن وقت آمريڪا ۾ رهي ٿو، هن ڇپيو آهي ته جيڪڏهن بولشيوڪ اقتدار ۾ نه اچن ها ته هو جلاوطنيءَ ۾ نه هجي ها ۽ اهڙو چڱو لکي نه سگهي ها، ڪجهه سال اڳ روسي جلاوطن شاعر، براڊسڪي (Brodsky) کي پنهنجي شاعريءَ تي نوبل پرائز مليو، هنن اديبن ۾ هيمليٽ جي عقيده تقدير (Fatalism) ۽ ڊان ڪئگزات جي آدرش واري طبيعت ملي ٿي. بدر ابڙي به پاڪستان جي قيد و بند ۾ رهي اهڙو چڱو ادب پيدا ڪيو آهي جو هونئن شايد مشڪل پيدا ٿي سگهي ها.

بدر ابڙو جو منهنجي گهري دوست جمال ابڙي جو پٽ آهي. هن اها ڊائري سن ١٩٨٠ع کان ١٩٨٤ع ۾ لکي هئي ۽ اها هن جديد دنيا ۾ ايتريءَ اهميت جي حامل نه ٿئي ها، جيڪڏهن اها فقط خارجي حالات جو عڪس هجي ها ۽ ان ۾ ايتري داخليت نه هجي ها. خارجي طور به اسان جمهوريت جي اڃا ريڪ ٻه مس ڏني آهي ۽ هڪ فلاحي مملڪت جي منزل اڃا دور آهي. پاڪستان جون رجعت پرست پارٽيون نئهن ڇوٽيءَ جو زور لڳائي رهيون آهن ته جيتري به سياسي ۽ آئيني آزادي اسانکي ملي آهي. اها اسان کان کسي وڃي ۽ اسان کي وري ماضيءَ جي تاريڪيءَ ۾ ڌڪيو وڃي. بهرصورت اها اسانجي خوشنصيبي آهي ته پاڪستان جا سڀ ترقي پسند حلقا ان سياسي ۽ آئيني آزاديءَ جي مڪمل بحاليءَ تي متفق آهن.

هيءَ ڊائري آرٿر ڪوئسلر جي فرانڪو جي قيد ۾ لکيل ڊائريءَ وانگر نه آهي، جا هن پنهنجي ڪتاب Scum of the Earth ۾ ڏني آهي ۽ هن جي دور رس نگاهه کي يورپ جي جديد

تاريخ ثابت ڪري رهي آهي، پر بدر جي ڊائريءَ ۾ ٻـ ڪونسلر وانگر حقيقت نگاري بدرجهءِ اتم آهـي ۽ جـا بدر ابڙي ڪي هڪ حساس شاعر جي دل آهي، ۽ جذبات جو انوکو اظهار آهي. اهو ته ڪونسلر ۾ به نٿو ملي.

هر آمرکان وسريو وڃي ته هن کي مرڻو به آهي. هو تاريخ جا سارا سبق ڀلائي ڇڏي ٿو. هلاڪو ۽ چنگيز جي انت تي غور نٿو ڪري ۽ پنهنجي لاءِ خود فريبيءَ جي دنيا ٺاهي ٿـو، جنهن ۾ هن کي هر ظلم و ستم لاءِ جواز آهي. بزدل ۽ بي‌ايمان ماڻهو هن سان ڏا ۾ ڏا ملائين ٿا ۽ هن کي پنهنجي نقلي بهشت جا بدترين دوست ٿي ورائي وڃن ٿـا ۽ هن جي خوشامد ۾ قوليا نٿا سمائين، پنهنجي من و سلويٰ لاءِ هنجو احساس جتائي نٿا ٿڪجن ۽ آمر جـي وات جـي ڪُڦ کي ڪوثر ۽ تسنيم جـي ڪف آلود لهر سمجهن ٿـا. آمر نهايت چالاڪ ۽ ترنياڪ ٿين ٿا، پر انت ۾ اهي نهايت بيوقوف آهن ۽ جڏهن موت انهن جي سر تي سوار ٿئي ٿو، تڏهن انهن جي مال ۽ دولت، سطوت ۽ اقتدار ڪنهن ڪاغذ جي محل وانگر ڍهي ڍير ٿي پون ٿا ۽ جهنم جي آڳ انهن کي جهلائي انهن جي رک به اڏائي ڇڏي ٿـي ۽ تاريخ ۾ اهي ڀوت پريت وانگر لڳن ٿـا، جن پنهنجي دؤر جو ساهه ته مٺ ۾ آندو هو پر مٺي کانپوءِ ڀاڻ به مٽيءَ جي مٺ وانگر هئا. ڪيترا انهن جي ڪفن ۾ ڇري پنهنجي اکين جنم جي ڪٺي تي پڇتائيندا هوندا ۽ چوندا هوندا ته اها ڪهڙيءَ ڪاليه جي سزا آهي جو هن ڪوڙي انسان جـو لاش اسانجو رزق ٿي آيو آهي. ساري زندگي مونکي هر آمرکان نفرت ٿي رهي آهي پوءِ اهو هٽلر هو يـا مسوليني، چليءَ جو پنوشي ۾ پاڪستان جو ايوب خان، يحيٰ خان يـا ضياءالحق. دراصل انسانن وانگر قومون بـه پنهنجي ڪئي جو ڪيتو ڏينديون آهـن ۽ انهن جي تاريخ ۾ اهڙيون عظيم غلطيون هونديون آهن، جيڪي آمريت لاءِ جواز پيدا ڪنديون آهن. فرد وانگر قوم کي به تمام گهڻي دير سان سمجهه ۾ ايندو آهي ته پنهنجي ڪئي جو نه ويڄ نه طبيب. شروع کان پاڪستان

جا ڪيئي حاڪا چاهيندا رهيا آهن ته هو تاريڪ ماضيءَ ۾ موٽي وڃن، وهم پرستيءَ جي اونده ۾ ٺڦوڙا هڻن، هن جمهوري دؤر ۾ به پنهنجو ڪو اميرالمومنين چونڊين ۽ هڪ فرد واحد کي ڪروڙن انسانن جي تقدير حوالي ڪن. اسان لاءِ دوزخي فوجدار ڪنهن وقت ايوب خان، ڪنهن وقت يحيٰي خان ڪنهن وقت ضياءالحق جي روپ ۾ آيا ۽ پنهنجا هاڃا ڪري اوچا سر ڪري ۽ شخصيتون پڇي پورا ڪري ويا. انهن آمرن انسانن ۾ بزدلي، ڪميناڻپ، خوشامد ۽ بي‌حيائيءَ جا جذبا پيدا ڪيا. آمر، انسان ذات جا بدترين دشمن آهن. اسان جڏهن انهن جا لاش ڪيڙن ماڪوڙن جي حوالي ڪيون ٿا ته ڪيڙن ماڪوڙن تي ظلم ڪيون ٿا. ها! قدرت ڪي ڪڏهن ڪڏهن ڪيڙن ماڪوڙن ته به رحم ٿو اچي ۽ اها لاش جلائي رک ڪري ڇڏي. آمريت جي مزاحمت ڪندي، ڪي ذوالفقارعلي ڀٽي وانگر شهيد ٿين ٿا، ڪي نذير عباسيءَ وانگر ۽ ڪي فاضل راهو وانگر. مون هميشه ان موضوع تي سوچيو آهي ته هنن ڪي شهادت ۾ ڇا ٿو نظر اچي. منهنجي ايپرا ”ڀڳت سنگهه ڪي ڦاسي“ انهيءَ موضوع تي لکيل آهي ۽ ان ۾ آيل ڪردار ان سڪ ديو جي من ۾ گمان ۽ راج ڪروءَ جي دل ۾ يقين ڏيکاري، مون ان مسئلي جي چنڊ ڇاڻ ڪئي آهي، پر اڃا تائين ان مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهي نه سگهيو آهيان. منهنجو هڪ اردو شعر هو، جو منهنجي ڪتاب ”نيل ڪنٺ اور نيم ڪي پتي“ ۾ ڇپيو آهي:

يہ نہيں سچ ہے پتلي پتلي ہونٹ پيا کي امرت سے
ہرگياں سے بہتر ہوتي ہيں، ہرڈياں ہے جب جاجاتي ہيں

اها ڪهڙي سوچ آهي، ڪهڙي ڪيفيت آهي جا سچل نيٺن ۽ سنهڙن سنهڙن چپن تان روح پلي وچي ٿي ۽ ڪوڙا، ڦٽڪا، قيد، ڦاسيون پنهنجي لاءِ چونڊي وٺي ٿي؟ پدر ابڙي ان جو جواب پنهنجي حساب سان ڏنو آهي. نذير عباسيءَ جي زال حميده جڏهن

اردوءَ جي انقلابي شاعر، منهنجي دوست ۽ سڪر ۾ پاڙيسري مرحوم حسن حميديءَ ڪي نذيرعباسي جي شهادت ڪاڻوءِ پنهنجي ڪيفيت ٻڌائي هئي، تڏهن حسن حميدي ايترو متاثر ٿيو هو جو هن ان تي هڪ طويـل معنوي لکي هئي، جيڪا ڇپجي چڪي آهـي. حسن حميديءَ به هڪ ڪميونسٽ وانگر نذيرعباسيءَ جي شهادت کي ڏٺو آهي. نظم نهايت سهڻو آهي، پر منهنجو مٿيون سوال اُتي ئي آهي ۽ ان جو تسلي‌بخش جواب اُن نظم ۾ به نه آهي. اڳي ته چوندا هئا:

بنا کردند خوش رسمي به خاک و خون غلطيدن
خـدا رحمت کند آن عـاشقان پاک طينت را

(خاڪ ۽ خون ۾ ليٽڙيون پائڻ جـي چڱيءَ رسم جو بنياد رکيائون، خدا، اهڙيءَ پـاڪ فطرت وارن عاشقن تـي شال رحمت ڪري)

پر جن جو اهڙيءَ رحمت ۾ اعتبار نـ هجي تـه انهن جي پاڪ طينت، عجيب پاڪ طينت آهي، جنهن کي صلي جـي پرواهه نه آهي ۽ جا پنهنجو جواز پاڻ آهي. مان انهيءَ کي سمجهڻ چاهيان ٿو، چڱيءَ طرح سمجهڻ چاهيان ٿو. ڇو ته اها موت ۽ حياتيءَ جا اسرار مون لاءِ بنهه سلجهائي ڇڏيندي. ايئن ته نه آهي ته اها ڪيفيت فقط شهادت وقت محسوس ڪري سگهجي ٿي ۽ ايئن جيئري گرفت ۾ نه ايندي؟ شايد ان ڪري ئي مان شاهه عنايت تي اڃا نه لکي سگهيو آهيان. ۽ پنهنجي دؤر جي نهايت عظيم شهيد ذوالفقار علي ڀٽي تي به اڃا نه لکي سگهيو آهيان.

فخر زمان جي پنجابي ناول ”بنديوان“ ۾ جو ڪجهه آهي، مون لاءِ ڪافي نه آهي. ڇا رڳو انسانذات ۾ اعتبار ڪافي آهي؟ رڳو حسن، حق ۽ نيڪيءَ جي فتح ۾ اعتبار ڪافي آهي؟ پر جي اهڙو اعتبار ڪافي آهي نه، ڇو ڪافي آهي؟ مون کي ياد اچي رهي آهي قادربخش نظامانيءَ سان ملاقات. هو ون يونٽ واري دؤر ۾ روسي سفارتخاني ۾ ڪنهن عهدي تي هو ۽ ڪراچيءَ ۾ هانگ ڪانگ

هوٽل ۾ منهنجي دعوت ڪئي هئائين. هن کي رڪ جو اڪيون هيون جي ڇڻ مون تي ڪيپي ويون هيون. ڪافي دير ڪانپوءِ هن ڇپر ڇنڀيا ۽ مونکان پڇيو ته ڇا مونکي اهو معلوم هيو ته آمريت جي ايتري مخالفت جا نتيجا ڇا هئا ۽ جي مون اهي ڄاڻا ٿي ته مون پنهنجي تقدير ڄاڻي واڻي ڇو قبول ڪئي هئي؟ مون هن کي ڪيئي سبب ڏنا، پر هو مطمئن نه ٿيو. مونکي رکو ايترو چيائين ”ڪاش! منهنجي جذبات ۾ به تو جيتري تازگي هجي!“ بدر ابڙي جي ڊائري ۾ منهنجي هانوَ ۾ ساڳيا لفظ هڻڻ لڳا: ”ڪاش! منهنجي جذبات ۾ به هن جيتري تازگي هجي.“

مون به جوانيءَ ۾ دوستيون ڪيون آهن. جوانيءَ جا دوست ڏاڍا پيارا ٿيندا آهن ۽ بدر چواڻي، ”واقعي رت جي رشتن وانگر ڪي ٻيا به رشتا آهن. جن جو پنهنجو تقدس آهي.“ خاص ڪري جيل جا ساٿي ته ڏاڍا پيارا ٿيندا آهن. ١٩٧٠ع ۾ منهنجو جيل جو ساٿي فقط هڪ ٿي هو، مرحوم رشيد ڀٽي، جو مونکي ايترو پيارو هو جو ماضي قريب ۾ مان هن جي موت تي اوڇنگارون ڏئي رنو هئس. ١٩٧٠ع واري جنگ وقت، اسين سکر جيل ۾ هئاسين ۽ جنهن وقت هندستان جا جهاز جيل مٿان لامارا ڏيندا هئا ۽ سائرن وڄندو هئو، اسان جيل جي ڪوٺيل ڪاهيءَ ۾ ٽپو ڏئي پاڻ لڪائيندا هئاسين. آن وقت رشيد ڀٽي ڪاهيءَ مان آئي، جهاز کي ٻڇو ڏئي چوندو هئو، ”ٺو! اٺي، پنهنجا بـ نٺو سڃاڻين!“ مون جڏهن رسول بخش پليجي کي رشيد ڀٽيءَ جي جنازي جي نماز لاءِ آيل ڏٺو هئو ته مون هن جي ڇاتيءَ تي مٿو رکي ايئن سڏڪا ڀريا هئا، جيئن ننڍا ٻار روئندا آهن.

بدر جي جيل جا ساٿي ته گهڻا ئي هئا. امر لعل، جمال نقوي، جام ساقي، ڪمال وارثي، شبير شر، سهيل سانگي وغيره، جي اڃا تائين بقيد حيات آهن ۽ پنهنجي نقطہ نگاه سان پنهنجي حساب سان نباهيندا اچن. هنن سان خيال جي نااتفاقي ته ٿي سگهي ٿي، پر هنن جي ڪمٽمنٽ ۽ اورچائيءَ ۾ مونکي فرق محسوس نه

ٿيو آ. مون ڏٺو آهي ته جيئن عمر وڌي ٿي تيئن اڪثر انسانن جي روح تي ڪٽ چڙهي وڃي ٿي، انهن ۾ جوانيءَ واري تازگي نه ٿي رهي، هو گهڻو ڪري حرص و هوس جو شڪار ٿي وڃن ٿا ۽ جي انهن ۾ ڪنهن آدرش سان ڪائي لڳن رهي به آئي، ته زماني سازيءَ، تلخ تجربن ۽ مايوسين سبب انهن مان اڳي واري جذبات جي گرمي نڪري وڃي ٿي ۽ سنگدليءَ جي حد تائين دوستيءَ سان بيتعلقي ٿي وڃي ٿي. خصوصاً اڳيان دوست جڏهن دشمن ٿين ٿا ته ڏاڍا بُرا دشمن ٿين ٿا ۽ هر بُرائيءَ تي لهي اچن ٿا. ماڻهو برقرار رکي، جذبات ۾ جوانيءَ واري تازگي ۽ گرمي ساڳيءَ طرح رکي، سچ، سونهن ۽ پيار سان لڳاءُ ۾ رتي پر فرق نه اچڻ ڏيئي ۽ عمر جي زنگ کان پاسي رهي هر ماڻهوءَ جو مقدر نه آهي. اديب ۽ شاعر به انهيءَ معاملي ۾ نهايت ڪمزور نظر آيا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن مونکي هنن جو کهٽيا پڻو ڏسي تعجب ٿيندو آهي ۽ سوچيندو آهيان ته ڇا هي اهو ساڳيو ماڻهو آهي، جنهن کي اڳي شير سمجهندا هئاسين، هن ۾ اها لومڙ واري چال ڪٿان آئي، ۽ آسڪر وائلڊ جي Dorian Gray وانگر هن جو روح اهڙو قبيح ڇو ٿي ويو آهي، ۽ ڇا هي بلڊپريشر جو مريض اهو ساڳيو انسان آهي، جو اڳتي ايتري تحمل، محبت ۽ رفاقت وارو هوندو هو. بدر جي جذبات ۾ تازگي ۽ گرمي ڏسي مونکي هن جي قوم جوانيءَ تي رشڪ ٿو اچي، شال اها روح جي تازگي هن سان نيبهه رهي. اها وڃي ٿي ته باقي ماڻهو ماس جو لوٿڙو وڃي ٿو رهي. شال انسان ۾ آزادي ۽ محبت جو تصور ائين رهجي اچي، جيئن دودي کي ماڙيءَ ني روپا نظر ايندي هئي.

ڪم عمريءَ ۾ ئي بدر هڪ فلاسفر، شاعر، مصور ۽ انقلابيءَ جو ميلاپ آهي، هونئن ته هو هڪ سنگ تراش به آهي. قيد تنهائي، تشدد، نذير عباسيءَ جي الوداعي هٿ لوڏ، سياسي ليڊر کي ڪارڪنن جي پڪڙ پڇڙ ۽ ان جو آخري نتيجو (رفيق صفيءَ جي اکرن ۾، "جيڪڏهن امتحان اکرن ۾ هجي ها ته هڙي مارڪ کٽي ها.)[٩]

جبار کي ڪوڙن جي سزا، صمد ڇرڻي جو ڪردار ۽ ٻيون ڪيئي اهڙيون ڳالهيون ۽ مثال، آمريت جي دور ۾ پاڪستاني جيلن ۾ زندگيءَ جي نهايت چڱي حقيقت نگاري آهي. ڪيڏو نه هن سياسي قيدين ۾ آزاديءَ لاءِ انتظار ڏيکاريو آهي، پيپلزپارٽيءَ ۽ ٻين پارٽين جي ڪارڪنن جون صعوبتون ڏيکاريون آهن ۽ انهن ۾ اهڙا اميد ڏيکاري آهي ته ملڪ ۾ ڪائي تحريڪ اٿڻ واري آهي! ڪيئن نه جيل ۾ سڀ سياسي قيدي عدالتن ۾ اميد رکيو ويٺا هئا! مان اهو سارو وقت هائيڪورٽ جو مصروف ترين وڪيل هوس، هڪ ڀيري ڪنهن ملٽري ڪورٽ جي خلاف هائيڪورٽ جي جج ڪجهه جملا سختيءَ سان چيا ۽ ايڊووڪيٽ جنرل کي چيو ته هو ڊپٽي مارشل لا ايڊمنسٽريٽر کي ٻڌائي ته اهي غلط ڳالهيون حڪومت کي برو نالو ڏينديون ۽ ٻي پيشيءَ تائين جو ڪجهه ملٽري ڪورٽ ۾ ٿيو رهيو آهي، اهو ٺيڪ نه ڪهرجي ۽ ٻن چئن ڏينهن کان پوءِ ملٽري ڪورٽن جي توهين جي باري ۾ آرڊيننس پوري پاڪستان ۾ جاري ٿي ويو، جنهن موجب ملٽري ڪورٽن جي خلاف ڳالهائڻ لاءِ هاءِ ڪورٽ جي ججن تائين به توهين عدالت جا مرتڪب ٿي پئي سگهيا.

جنرل ضياءالحق جيتري آئين جي بيحرمتي ڪئي، ان کي بار بار پنهنجي سهوليت مطابق ترميم ڪيو يا ان جي تنسيخ ڪئي، اهڙي بيحيائيءَ سان ٿي ڊي تي قانون ۽ آئين سان بيهودو مذاق ڪيو جو انسان جوڌهن ايتري شتربي مهاري ۽ طوطا چشميءَ جو تصور به نٿو ڪري سگهي. روز C.M.L.A ۽ صوبائي M.L.A جا آرڊر ۽ آرڊيننس ڏڙا ڏڙ اچي رهيا هئا، جو وڪالت جو پيشو نهايت مشڪل ٿي پيو هو ۽ جڻ دل انگريز جي دؤر کي ساريندي هئي، جڏهن قانون کي ڪائي پائندگي هئي ۽ هيئن انڌ جي گهوڙي تي سوار نه هو. ابلاغ جي ذريعن مان اعتبار نڪري ويو هو ۽ جيل اندر يا جيل کان ٻاهر ماڻهو B.B.C ٻڌندا هئا ۽ رڳو ان جي خبرن تي اعتبار ڪندا هئا. آمريڪا جا رسالا، ٽائيم، نيوز ويڪ

وغيره ان وقت جنرل ضياء جا حمايتي هئا ڇوته ان وقت ڪميونزم جي پوءَ ڪان آمريڪا ٽين دنيا جي باري ۾ بدترين فوجي آمريتون اتساهيندي هئي، ۽ ويٽنام ۾ شڪست کان پوءِ تــ ڇڙ ڇتي ٿي پئي هئي، پاڪستان جي باري ۾ ڪابه صحيح خبر نــ ڏيندا هئا. روس جي رسالن تي پابندي هوندي هئي. پر اهي به هن راڪشس کي گهڻو ڪاوڙائڻ نہ چاهيندا هئا. رفيق صفي ۽ بدر ابڙي جهڙا انسان ”هم جو تاريڪ راهون مين ماري گئي“ جــو مثال هئا ۽ جڏهن ڪاٺيون ڪپي ويون هيون تہ باهہ ۾ پنهنجا هڏ پچي وجهندا هئا تہ جيئن دونهي دکيل رهي.

هن ڊائريءَ جي خوبي ٿي ان جي داخليت آهي. لينن جي انٽيليجنس جي سربراهہ زرزينسڪيءَ جي جيل جي ڊائـري پڙهي، ماڻهو ڪوئي تاريخي مواد حاصل ڪري تہ ڪري باقي ادبيدستاويز جي حيثيت ۾ نهايت ئي بور ڊائري آهي . آرٿر ڪوئسلر لزبن ۾ فرانڪو جي قيد ۾ رهي جا ڊائري لکي سا ڪجهہ وڌيڪ دلچسپ آهي پر ان ۾ بہ زياده تر خارجيت آهي. بـدر ابڙي جي ڊائري ان ڪري نهايت دلچسپ آهي جــو ان ۾ گهڻو ڪري هڪ حساس اديب جا پنهنجا پهرين جيل جا تاثرات آهن، جن جو نهايت مؤثر بيان ٿيل آهي. مون لينن گراڊ ۾ اهــو جيل خانو بـہ ڏٺو جتي زار جي زماني ۾ لينن جي پــاءُ کي ۽ گورڪي ۽ ٻين انقلابين کــي رکيو ويو هو، پر ان معاملي ۾ ضياء جي پيٽ ۾ زار بدرجها بهتر هئو ۽ افسوس جي ڳالهہ آهي تہ ڪنهن تشدد پسند زار تي ناڪام ٿي سهي، حملو تہ ڪيو، پر ضياء تي اهڙو حملو بہ نہ ڪيو ويو ۽ جي ڪائي سازش ٿي تہ اها دٻائي وئي ۽ ان جا صحيح تفصيل عوام جي ڏيان تي نہ آندا ويا. سارو معاملو ڪنهن ازلي دهشتگرد حل ڪيو نہ تہ اجــا تائين اسان ظلم جــي چڪيءَ ۾ پيسبا اچون ها. معلوم نہ آهي تہ هيءَ حڪومت ضياء جــي دور تي هڪ وهائيٽ پيپر ڇو نٿي شايع ڪري؟ ڪيستائين ضياء جا حواري اقتدارجون ڪرسيون والاري ويهندا؟ ايڪيهين صـدي اچي رهي آهي، انسان

ڪائنات کي تسخير ڪندا ڪتان جو ڪتي وجهي پهتا آهن. هاڻي اها فوجي آمرن جي ڏنڊونس ۽ ڏانڊلي ختم ڪئي وجهي. مان ڀانيان ٿو ته ٻڪونن ڪنهن حد تائين صحيح هئو ۽ اقتدار جي هوس دولت جي هوس کان ٻري آهي ۽ انسان جي جبلت ۾ وڏيڪ شامل آهي.

مان هاڻي سمجهي سگهيو آهيان ته جمال ابڙو رٽائرمينٽ کان پوءِ فرصت ۾ ڇو نٿو لکي، دراصل جي منهنجو ڪوئي پٽ بدر جهڙو لکي سگهي ها ته مان نه لکڻ ڇڏي ڏيان ها ۽ هن جي تخليق تي قناعت ڪريان ها.

ڀلنامو

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
١٣	١١	ڪان	کي
٢٢	٢١	ۓ	جا
٢۴	١١	چڪي	چيڪي
٣٢	٩	مفڪر	فڪر
٣۵	٢٠	ورند	ورندو
٣٦	٢١	جي	جين
۴٨	٢٣	ڪرنارڪ	ڪونارڪ
۴٩	١١	جوت	موت
۵١	٦	تاريندي	آياريندي
۵٢	٢٢	جي	جيءُ
۵۷	١٣	ڪراما	ڪراماً
۵۷	١۵	راهٺو	رهٺو
٦۴	١۷	لپو	لپ
٦۵	٢	معزوب	مجذوب
٦۵	۷	معيار	ميار
۷١	۷	پيپلز پارٽيءَ جو رزوليوشن	پيپلز پارٽي رزوليوشن
۷١	١٣	آرڊر پهتا	آرڊر پوءِ پهتا
۷١	١۴	لڳ ڀڳ سال	لڳ ڀڳ ٻه سال

Laura	Iaura	۱۴	۱۵۰
Existentialist	Existentialish	۸	۱۵۰
Astronauts	Astronants	۹	۱۵۷
لاپئسنارا	لاپئنسارا	۱۱	۱۵۹
آکهه	اکيه	۱۰	۱۷۳
بوئي جوئي	بوئي بوئي	۳	۱۷۶
Self possessed	Possessed self	۳	۱۸۰
Keneth	Kenith	۲	۱۸۷
thought	throught	۱۰	۱۹۳
جي بي معنيٰ	جي معنيٰ	۱۷	۱۹۷
ڦسڪي	ڏڪسي	۱۷	۱۹۸
آهي	هي	۱۲	۲۰۱
ٿي	ڪي	۱۰	۲۰۳
مشائخ	مشايخ	۹	۲۰۷
سارو	سرو	۶	۲۱۴
سنجيري	سنجسري	۴	۲۱۶
آخر ئي	آخرڪار	۱۲	۲۳۷
معبد	مصوبد	۵	۲۳۹
ٿارٿلي،	ٿا ريلي،	۱۷	۲۴۲

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جا شايع ٿيل ڪتاب

-1	بين الاقوامي قانون ۽ تنظيم	فيروز احمد	(ختم ٿيل)
-2	جيل ۾ 22 مهينا (ڀاڱو 1)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
-3	اڌ ملاقات (خط)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
-4	جيل ڳهاريم جن سان	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
-5	جيل ۾ 22 مهينا (ڀاڱو 2)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
-6	زندگيءَ جو تنها مسافر (ڪهاڻيون)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
-7	4- مارچ ۽ سنڌي جوڌا	—	20/-
-8	بهترين ڪهاڻيڪارن جون بهترين ڪهاڻيون	—	(ختم ٿيل)
-9	اونداهي ڌرتي روشن هٿ (ناول)	آغا سليم	80/-
-10	رات منهنجي روح ۾	غلام نبي مغل	(ختم ٿيل)
-11	30 سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو 1)	—	(ختم ٿيل)
-12	ٽٽا چپ (ڪهاڻيون)	ايشور چندر	40/-
-13	وايون وڻجارن جون (سفرنامو)	الطاف شيخ	60/-
-14	30 سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو 2)	—	(ختم ٿيل)
-15	بندر بازاريون (سفرنامو)	الطاف شيخ	60/-
-16	شڪليون (خاڪا)	عبدالقادر جوڻيجو	(ختم ٿيل)
-17	يادگار ڪهاڻيون	مختلف ڪهاڻيڪار	(ختم ٿيل)
-18	ٽين دنيا جون ڪهاڻيون	مترجم: ولي رام ولڀ	(ختم ٿيل)
-19	عظيم ڪهاڻيڪارن جون عظيم ڪهاڻيون	—	(ختم ٿيل)
-20	دل اندر درياءُ (ڪهاڻيون)	مدد علي سنڌي	(ختم ٿيل)
-21	دل جو بندر (ناول)	آنورل آنيويس/ نصير مرزا	(ختم ٿيل)
-22	رهيل قرض (ڪهاڻيون)	ظفر حسن	(ختم ٿيل)
-23	درد جي خوشبو (ناول)	قاضي خادم	(ختم ٿيل)
-24	ڪنهن سان سور سليان (ڪهاڻيون)	مرتب: فيروز احمد	(ختم ٿيل)
-25	فڪر جي آزادي	مترجم: ابراهيم جويو	(ختم ٿيل)
-26	منهنجو ساگر، منهنجو ساحل (سفرنامو)	الطاف شيخ	65/-
-27	غلامن جو ٻيڙو (ناول)	دوست محمد ڀٽي	65/-
-28	سي ٿي جوين ڏينهن (سفرنامو)	الطاف شيخ	60/-
-29	عاشي (ناول)	هينري رائڊر هئگرڊ/ فضل احمد بچاڻي	75/-
-30	سي ٻيڙيون رکين پاڄهه سين (سفرنامو)	الطاف شيخ	60/-
-31	سڌارٿ (ناول)	هرمن هيس/ فضل احمد بچاڻي	20/-
-32	جپان رس (ڪهاڻيون)	مترجم: الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-33	روح جي ڳولا (ناول)	مترجم: فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
-34	درد جي ڏينهن، درد جون راتيون	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
-35	سانباهو سمونڊ جو (سفرنامو)	الطاف شيخ	80/-
-36	سورج هوندي مرجهايل (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	30/-
-37	آسيہ (ناول)	هينري رائڊر هئگرڊ/ فضل احمد بچاڻي	80/-
-38	قلندر (ڪهاڻيون)	قرة العين حيدر/ مدد علي سنڌي	(ختم ٿيل)
-39	الطاف شيخ جي نوٽبڪ تان	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-40	سزا جا سڪ	آسڪر وائلڊ/ فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
-41	بهترين سفرناما	الطاف شيخ	50/-
-42	للڪار (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	(ختم ٿيل)
-43	ٽڪل سريت (ڪهاڻيون)	البرٽو موراويا/ ولي رام ولڀ	(ختم ٿيل)
-44	لنڊن تائين لفٽ (ڪهاڻيون)	مترجم: الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-45	تصوير جو خون	آسڪر وائلڊ/ فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
-46	حليم شو	حليم بروهي	(ختم ٿيل)
-47	ٻارن جون آکاڻيون	مترجم: الطاف شيخ	60/-
-48	سپون	خليل جبران/ فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
-49	سفر يورپ جي ڊائري (سفرنامو)	قاضي عبدالمجيد عابد	(ختم ٿيل)

50-	آزادي خاطر (ڪهاڻيون)	مترجم: فيروز احمد	35/-
51-	چانڊوڪيءَ جهڙو تارون (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	(ختم ٿيل)
52-	مس سدا بهار چنبيلي (ناول)	مترجم: الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
53-	پيار ڪهاڻي (ناول)	نجم عباسي	70/-
54-	نيگرو، عشق ۽ بغاوت (ناول)	ڪرسٽو نرنڪول/ نصير اعجاز	55/-
55-	شرم پوٽي (ناول)	گوبند مالهي	(ختم ٿيل)
56-	اڳي ايئن هياس (جلد 1)	فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
57-	پرهه ڪان پهرين (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	(ختم ٿيل)
58-	بلنديون (ناول)	نجم عباسي	(ختم ٿيل)
59-	رڃ ۽ پاڇا (ناول)	موهن ڪلپنا	(ختم ٿيل)
60-	مون توکي پيار ڪيو (ڪهاڻيون)	پوپٽي هيرانندائي	(ختم ٿيل)
61-	آيل ڙي اولاڻا (ڪهاڻيون)	علي بابا	(ختم ٿيل)
62-	شاهه لطيف جي شاعري (جلد 2)	تنوير عباسي	(ختم ٿيل)
63-	آپٽي ڪهوٽ ته نشا ٿيوني (سفرنامو)	لوڪرام ڏوڏيجا	80/-
64-	موهن جو دڙو (ناول)	علي بابا	(ختم ٿيل)
65-	ادو عبدالرحمان (ڪهاڻيون)	امر لعل هنگوراڻي	(ختم ٿيل)
66-	ڌرتي روشن آهي (ڪهاڻيون)	آغا سليم	40/-
67-	دارون هن ديواني جو (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	(ختم ٿيل)
68-	پيغامبر	خليل جبران/ ستار	(ختم ٿيل)
69-	همه اوست (ناول)	آغا سليم	60/-
70-	اداس واديون (ڪهاڻيون)	حميد سنڌي	(ختم ٿيل)
71-	آئيني جي اڳيان	17 ساهتڪار	(ختم ٿيل)
72-	چنڊ چنبيليءَ ول (شاعري)	شيخ اياز	(ختم ٿيل)
73-	لهر لهر زندگي (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	(ختم ٿيل)
74-	اڻون ماڻهو (ڪهاڻيون)	سراج	25/-
75-	ٻه ننڍا ناول	آغا سليم	[illegible]
76-	اڳي ايئن هياس (جلد 2)	فضل احمد بچاڻي	40/-
77-	رڻ تي رم جهم (شاعري)	شيخ اياز	50/-
78-	واٽ ويندي	علي احمد بروهي	(ختم ٿيل)
79-	مڪليءَ کان ملاڪا تائين (سفرنامو)	الطاف شيخ	80/-
80-	ڪهاڻي جو قافلو	نجم عباسي	(ختم ٿيل)
81-	ساهيوال جيل جي ڊائري	شيخ اياز	80/-
82-	سنگاپور ويندي ويندي (سفرنامو)	الطاف شيخ	80/-
83-	چنڊ جا تمنائي (ڪهاڻيون)	آغا سليم	(ختم ٿيل)
84-	ڀڳت سنگهه کي ڦاسي	شيخ اياز	(ختم ٿيل)
85-	ست يوگوسلاويائي آکاڻيون	جڳت آڏواڻي	10/-
86-	ست ڪشميري آکاڻيون	اختر محيعيدين/ ايشور چندر	12/-
87-	پن ڇڻ ۽ چنڊ (شاعري)	آغا سليم	(ختم ٿيل)
88-	ڪوالالمپور ڪجهه ڪوه (سفرنامو)	الطاف شيخ	100/-
89-	ڪير ٿو ڪن ڪري (شاعري)	شيخ اياز	100/-
90-	سڏڪن مٿي سڏڙا	علي احمد بروهي	(ختم ٿيل)
91-	گانڌي	لوئي فشر/ نجم عباسي	(ختم ٿيل)
92-	ٻڪل ڪنيڙائيون	خليل جبران/ عبدالله الفائز	35/-
93-	ماستر هريام جو بنڪاڪ وڃڻ...	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
94-	ڪي جو ٻيجل ٻوليو (شاعري)	شيخ اياز	60/-
95-	سرهي سرهي سار (سفرنامو)	ماهتاب محبوب	(ختم ٿيل)
96-	خط، انٽرويو ۽ تقريرون (ڀاڱو 1)	شيخ اياز	(ختم ٿيل)
97-	دنگيءَ منجهه درياهه (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
98-	ڏينا ٿيل ڦليل جا	علي احمد بروهي	(ختم ٿيل)
99-	راڄ- گهاٽ تي چنڊ (سفرنامو)	شيخ اياز	80/-
100-	موتي جي مهراڻ جا	مرتب: فيروز احمد	(ختم ٿيل)

-101	تلاش (ناول)	نجم عباسي	(ختم ٿيل)
-102	لڙيو سج لکن ۾ (شاعري)	شيخ اياز	40/-
-103	ڏاهي جهرکيءَ ۽ بيون آکاڻيون	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-104	مرڻ مون سين آءُ (ناول)	سراج	60/-
-105	پڙاڏو سوئي سڏ (ناول)	سراج	100/-
-106	رات وچ ۾ (ناول)	بريت هيليڊي/ فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
-107	ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي (شاعري)	شيخ اياز	(ختم ٿيل)
-108	اک سور (ناول)	رابندر ناٿ ٽئگور	100/-
-109	جت جر وهي ٿو جال (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-110	رني ڪوٽ جو خزانو (ڪهاڻيون)	امر جليل	60/-
-111	ماسترياڻي (ناول)	مترجم: نجم عباسي	(ختم ٿيل)
-112	اکين نيرا ٽليا (شاعري)	شيخ اياز	(ختم ٿيل)
-113	منهنجي دنيا، هيڪل وياڪل (ناول)	سراج	(ختم ٿيل)
-114	رڻ ۾ وچ جو اتهاس (ڪهاڻيون)	نورالهديٰ شاهه	50/-
-115	انقلابي ماءُ (سوانح حيات)	مترجم: آزاد قاضي	(ختم ٿيل)
-116	ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون	شيخ اياز	80/-
-117	جلاوطن (ڪهاڻيون)	نورالهديٰ شاهه	75/-
-118	جڏهن ماڻ نه هوندس (ڪهاڻيون)	امر جليل	70/-
-119	پونر پري آڪاس (شاعري)	شيخ اياز	80/-
-120	راهون چنڊ ستارا (سفرنامو)	ماهتاب محبوب	60/-
-121	يادين جي اندلث	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-122	جهڙ نيڻان نه لهي (شاعري)	شيخ اياز	(ختم ٿيل)
-123	وقت وڻيون وڇوڙيون (ناول)	ڪلا پرڪاش	(ختم ٿيل)
-124	شاهه لطيف جي شاعري (جلد 1، 2 ۽ 3)	تنوير عباسي	(ختم ٿيل)
-125	تنهنجي دنيا، سڀ رنگ سانول (ناول)	سراج	(ختم ٿيل)
-126	وڄون وسڻ آئيون (شاعري)	شيخ اياز	80/-
-127	ونڊسر محل جو مسافر (سفرنامو)	عبدالجبار جوڻيجو	20/-
-128	ڳالهيون آهن ڳُجه (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-129	روس جو سير (سفرنامو)	جواهر لال نهرو	30/-
-130	پنهل کان پوءِ ۽ جڳ مڙيوئي سپنو	شيخ اياز	80/-
-131	منهن تنهن مشعل (خاڪا)	تنوير عباسي	50/-
-132	فرينچ انقلاب	مترجم: محمد ابراهيم جويو	100/-
-133	علم تحقيق	ڊاڪٽر الهداد بوهيو	۴۳/-
-134	ائين ڪئا (ڪهاڻيون)	موهن ڪلپنا	50/-
-135	اڀر چنڊ پس پرين (شاعري)	شيخ اياز	80/-
-136	منهنجي دنيا مرگهه ترشنا (ناول)	راج	(ختم ٿيل)
-137	اي جرني ٽو ٿائلينڊ (سفرنامو)	الطاف شيخ	80/-
-138	پتڻ ٿو پور ڪري (شاعري)	شيخ اياز	70/-
-139	مٺي مراد (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	55/-
-140	منهنجو ڏس آسمان کان پڇو (ڪهاڻيون)	امر جليل	60/-
-141	دنيا پنهنجي ديس پرايا (سفرنامو)	اياز لطيف پليجو	(ختم ٿيل)
-142	سوزيءَ سان پيار	مترجم: الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-143	هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جئن (شاعري)	شيخ اياز	80/-
-144	خط، انٽرويو، تقريرون (ڀاڱو 2)	شيخ اياز	80/-
-145	ڪوٽ لکپ جو قيدي (ڀاڱو 1)	رسول بخش پليجو	(ختم ٿيل)
-146	لنڊن تنهنجا ڪيڏا روپ (سفرنامو)	طارق عالم ابڙو	(ختم ٿيل)
-147	سنڌو منهنجي ساهه ۾	امر جليل	80/-
-148	ٽڪرا ٽٽل صليب جا ۽ واٽون ٿلن ڇانئيون	شيخ اياز	80/-
-159	ڪربلا (ڪهاڻيون)	نورالهديٰ شاهه	65/-
-150	تاريخ جو ڪفن (ڪهاڻيون)	امر جليل	60/-
-151	رهجي ويل منظر (ناول)	طارق عالم ابڙو	(ختم ٿيل)

-152	پسي ڳاڙها گل (ڪهاڻيون)	رسول بخش پليجو	45/-
-153	دل جي دنيا (ڪهاڻيون)	امر جليل	60/-
-154	الوداعي گيت (شاعري)	شيخ اياز	60/-
-155	خبرون ڪيڙائن جون (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-156	پاپ ۽ پيڙا (ناول)	دوستو وسڪي/ رشيد ڀٽي	50/-
-157	ڪَتين ڪَر موڙيا جڏهن - 1 (شاعري)	شيخ اياز	90/-
-158	ورهاڱي جو ورجاءُ	ماهتاب محبوب	45/-
-159	مٺ مٺ موتي جي	محمد ابراهيم جويو	85/-
-160	ڦيدياڻيءَ جون اکيون ۽ چنڊ	نورالهدي شاهه	75/-
-161	اوهريا جي عميق ڏي (سفرنامو)	الطاف شيخ	100/-
-162	وهڻ مون نہ وڙاءُ	رسول بخش پليجو	55/-
-163	سنڌي ادب جو مختصر جائزو	اڪبر لغاري	70/-
-164	ڪتين ڪر موڙيا جڏهن - 2	شيخ اياز	100/-
-165	تنهنجي ڳولا، تنهنجون ڳالهيون (ڪهاڻيون)	زرينہ بلوچ	55/-
-166	تنم وليون (شاعري)	شيخ اياز	55/-
-167	ارائونڊ دي ورلڊ (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
-168	تاريخ جو سفر	ڊاڪٽر مبارڪ علي/ ابوبڪر شيخ	45/-
-169	سانگهڙ (ناول)	محمد عثمان ڏيپلائي	150/-
-170	سر لوهيڙا ڳيپا (شاعري)	شيخ اياز	100/-
-171	ڪوٽ لکپت جو قيدي (ڀاڱو 2)	رسول بخش پليجو	65/-
-172	چا جو ديس چا جو..... بندر ديسان ديس	الطاف شيخ	60/-
-173	قومي غدار ۽ حساب ڪتاب	لياقت عزيز	50/-
-174	منهنجو وطن منهنجا ماڻهو	لوڪرام ڏوڏيجا	100/-
-175	سورج مکيءَ سانجهہ (شاعري)	شيخ اياز	90/-
-176	اوچا ڳاٽ پهاڙن جا	نجم عباسي	50/-
-177	عورت ۽ پيار نئون شهر (ٻہ ڪتاب گڏ)	غلام نبي مغل	45/-
-178	ٽيون وجود (ڪهاڻيون)	امر جليل	60/-
-179	پياسي ڌرتي رمندا بادل (ناول)	سراج	150/-
-180	جَر- ڏينا جهمڪن	شيخ اياز	80/-
-181	منهنجي سپ کان پياري ڌيءَ	ذوالفقار علي ڀٽو	50/-
-182	ڪيٺي ڪتاب (آتم ڪهاڻي- جلد 1)	رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي	150/-
-183	هرڻ اکي ڪيڏانهن	شيخ اياز	70/-
-184	آواره (ناول)	موهن ڪلپنا	50/-
-185	اوڙاهہ (ناول)	غلام نبي مغل	150/-
-186	اچن جي ملڪ ۾ اسين ڪارا (سفرنامو)	الطاف شيخ	100/-
-187	ملير کان مالمو (سفرنامو)	الطاف شيخ	90/-
-188	مونجهارن ۾ ڦاٿل هڪ شخص	ڊاڪٽر صالح	55/-
-189	قيدي (ناول)	فخر زمان	60/-
-190	جت برف پئي ٿي جام (سفرنامو)	الطاف شيخ	80/-
-191	ڪٿي نہ ڀڄبو ٿڪ مسافر (آتم ڪهاڻي)	شيخ اياز	100/-
-192	ڪراچي کان ڪوپن هيگن (سفرنامو)	الطاف شيخ	70/-
-193	سهسين ٿيا سارنگ (سفرنامو)	عنايت بلوچ	100/-
-194	چنڊ ڳليون (شاعري)	شيخ اياز	115/-
-195	اندر جنين اڄ (سفرنامو)	ماهتاب محبوب	70/-
-196	انجاتل شهر جو نقشو (ڪهاڻيون)	شبنم گل	70/-
-197	سيهڙ کان ماسڪو (سفرنامو)	ڊاڪٽر محبوب علي شيخ	100/-
-198	رني آهي گهوٽ سان (چوٽين ۽ پهاڪا)	الطاف شيخ	90/-
-199	ڪيٺي ڪتاب (جلد ٢) آتم ڪهاڻي	رئيس ڪريم بخش نظاماڻي	200/-
-200	خواب خوشبو چوڪري (ناول)	ماهتاب محبوب	100/-
-201	[illegible]	شيخ اياز	70/-
-202	[illegible] (سفرنامو)	[illegible]	[illegible]

203	يورپ جا آئينا يورپ جون رانئوند (سفرنامو)	الطاف شيخ	90/-
204	مرڪي محبت آهي	خليل جبران	40/-
205	ڪٿي نه ڀڄبو ٿڪ مسافر (آتم ڪهاڻي)	شيخ اياز	120/-
206	جو موجود سو تاريخ جو ڪيدارو	يوسف شاهين	150/-
207	دونهيل اکيون ۽ رولاڪ (ناول)	[illegible]	80/-
208	اي روڊ ٽو مدينه (سفرنامو)	الطاف شيخ	120/-
209	ڪوهجون ڪرڪن روهه تي (شاعري)	شيخ اياز	70/-
210	سائنس جو معاشري تي اثر	برٽرينڊ رسل / مترجم علي شاهه	70/-
211	ذات ۽ حيات (شاعري)	[illegible]	100/-
212	جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي	شيخ اياز	70/-
213	ڏسي ڏونگر اکين سين (آتم ڪهاڻي ـ جلد 1)	جمال ابڙو	130/-
214	پن ڇڻ پڄاڻان (شاعري)	شيخ اياز	100/-
215	ڪلهي پاتم ڪينرو (شاعري)	شيخ اياز	50/-
216	اندر ملهه اسلهه (نثر)	حيدر علي لغاري	100/-
217	ٻک (ناول)	نٽ همسن	50/-
218	اسپارٽيڪس (ناول)	هاورڊ فاسٽ	150/-
219	اونهي ڳالهه اسرار جي (آتم ڪهاڻي ـ جلد 2)	جمال ابڙو	130/-
220	پلصراط (جيل جي ڊائري)	ڊاڪٽر دودو مهيري	80/-
221	ماڻهو (ماڻهوءَ جي ارتقا جي ڪهاڻي)	بدر ابڙو	250/-
222	اندر ۾ اُڀاهه ٿيو (شاعري)	يوسف شاهين	100/-
223	اسان جيئڻ جيئي ڪو (جيل جي ڊائري)	عبدالواحد آريسر	100/-
224	جام جاموٽ جامڙا (خاڪا)	علي احمد بروهي	100/-
225	ٿوهر ۾ ڳاڙها گل (آتم ڪهاڻي ـ جلد 3)	جمال ابڙو	110/-
226	نيلسن منڊيلا جي ڪهاڻي (آتم ڪهاڻي)	نيلسن منڊيلا	125/-
227	چانديءَ جون تارون ۽ پرهه کان پهرين	ماهتاب محبوب	80/-
228	روح جا ريلا	عبدالواحد آريسر	70/-
229	اناميڪا	الطاف شيخ	60/-
230	ڳجهه ڳجهاندر ڳالهڙيون	علي احمد بروهي	80/-
231	مٽيءَ هاڻان ماڻهو	سنڌيڪار: عبدالواحد آريسر	110/-
232	ديس بديس (سفرنامو)	عبدالحئي پليجو	70/-

گهرائڻ لاءِ لکندا: نيو فيلڊس پبليڪيشنس

ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد

فون: 653270

نيو فيلڊس اداري جو ميمبر ٿيڻ لاءِ

ڪوبه شرط وغيره نه آهي صرف -/20 رپين جون پوسٽ ٽڪليفون موڪلي ميمبر ٿي سگهو ٿا. ميمبر کي نيو فيلڊس جو هر شايع ٿيندڙ ڪتاب V.P ڪيو ويندو، جنهن جو اڳواٽ اطلاع پڻ ڏنو ويندو. پوسٽ مين کي پيڪٽ تي لکيل رقم ڏئي ڪتاب وصول ڪندا. ڪتابن جي V.P وصول نه ڪرڻ جي صورت ۾ ميمبرشپ ختم ٿي ويندي. ڪتابي معلومات يا ڪتابن جي لسٽ گهرائڻ لاءِ -/3 رپين جون پوسٽ ٽڪليون موڪلڻ ضروري آهن. ڪنهن به قيمت جي ڪتابن جي آرڊر جي تڪميل ڪئي ويندي يا سؤ رپين کان وڌ رقم جي آرڊر جي تڪميل ڪئي ويندي.